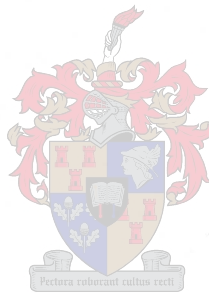

**DIE GESKIEDENIS VAN DIE NEDERDUITSE
GEREFORMEERDE GEMEENTE VAN GRAAFF-REINET
1792-1822**

Lukas Anton Hendriks

**Tesis ingelewer ter gedeeltelike voldoening aan die vereistes vir die
graad Magister in die Lettere en Wysbegeerte aan die Universiteit van
Stellenbosch**

Studieleier: dr. C. Venter

Desember 1987

VERKLARING

Ek die ondergetekende verklaar hiermee dat die werk in hierdie tesis vervat, my eie oorspronklike werk is wat nog nie vantevore in die geheel of gedeeltelik by enige ander Universiteit ter verkryging van 'n graad voorgelê is nie.

..
E

1987-12-01

Datum

INHOUDSOPGAWE

VOORWOORD	(v)
-----------------	-----

HOOFSTUK 1

STIGTING VAN DIE GEMEENTE VAN GRAAFF-REINET

1.1	Blanke besetting van die gebied wes van die Visrivier	1
1.2	Eerste versoeke om 'n landdros en leraar	5
1.3	Totstandkoming van die distrik van Graaff-Reinet	7
1.4	Die oprigting van die kerk- en ander geboue	9
1.5	Die amp van sieketrooster-voorleser	15
1.6	Twis tussen sieketrooster-voorleser Jan de Vries en landdros Woeke	21
1.7	Die behoefte aan 'n leraar	28

HOOFSTUK 2

DS. J.H. MANGER: PIONIERSPREDIKANT IN MOEILIKE OM- STANDIGHEDE (1792-1796)

2.1	Agtergrond van leraar	31
2.2	Aankoms te Graaff-Reinet	33
2.3	Gemeentelike organisasie	34
2.4	Vaste eiendom van die gemeente	37
2.5	Geestelike bearbeiding van die gemeente	42
2.6	Ds. Manger word slagoffer van woelinge in die gemeente	44
2.7	Die gemeente vakant 1796-1798	54

HOOFSTUK 3

DIE AMPSBEDIENINGSTYDPERK VAN DS. H.W. BALLOT (1798-1800)

3.1	Ds. Ballot, agtergrond en aankoms te Kaapstad	58
3.2	Aanstelling op Graaff-Reinet	60
3.3	Funksionering van die kerkraad; voorleser en koster	61
3.4	Probleme met geboue waarin godsdiensoefeninge gehou is	64
3.5	Ds. Ballot se rol in die Van Jaarsveld-opstand	69
3.6	Geestelike bearbeiding van die gemeente	72

3.7	Sendelinge van die Londense Sendinggenootskap besoek Graaff-Reinet	74
3.8	Ds. Ballot verlaat Graaff-Reinet	75

HOOFSTUK 4

DIE GEMEENTE VAKANT (1800-1805)

4.1	Woelinge op die oosgrens	77
4.2	Werkzaamhede van die sendelinge ontlok teenstand van die gemeente	78
4.3	Ds. Vos se tweede besoek en opstand teen Maynier	82
4.4	Ontevredenheid oor soldate in kerkgebou	85
4.5	De Mist se reëlins ten opsigte van die gemeente	87
4.6	Toenemende behoefte aan 'n permanente leraar	94

HOOFSTUK 5

DIE AMPSBEDIENINGSTYDPERK VAN DS. J.J. KICHERER (1806-1815): DIE ORGANISASIE, EIENDOM EN FINANSIES VAN DIE GEMEENTE

5.1	Agtergrond en aanstelling van ds. Kicherer	100
5.2	Die kerkraad, voorleser en koster	104
5.3	Die kerklike tug, barmhartigheidsdiens en kontak met ander gemeentes	110
5.4	Kerklike eiendom	113
5.5	Finansies van die gemeente	124

HOOFSTUK 6

DS. J.J. KICHERER: GEESTELIKE BEARBEIDING VAN DIE GEMEENTE

6.1	Agtergrond waarteen geestelike bearbeiding gesien moet word	136
6.2	Werkzaamheid van ds. Kicherer binne gemeente	138
6.3	'n Tekort aan Bybels en psalmboeke	152
6.4	Salaris van ds. Kicherer	154
6.5	'n Waardebepaling van sy werk in die gemeente	155
6.6	Ds. Kicherer word beroep.....	157
6.7	Die kwessie van die "kerkslawe"	160

HOOFSTUK 7

DS. J.A. SCHUTZ: 'N GEDWONGE AANSTELLING (1816-1818)

7.1	Die tydperk van die kommissaris-politiek	163
7.2	Ds. Schutz: agtergrond en aanstelling	168
7.3	Bearbeiding van die gemeente	171
7.4	Afstigting van die gemeente van Cradock	173
7.5	Ds. Schutz word afgedank	176

HOOFSTUK 8

DS. A. FAURE: EERSTE GEBORE KOLONIALER AS LERAAR VAN DIE GEMEENTE (1818-1822)

8.1	Agtergrond en aanstelling van leraar	180
8.2	Afstigting van gemeente van Beaufort [-Wes]	182
8.3	Die funksionering van die kerkraad en ander kerklike ampte	183
8.4	Barmhartigheidswerk en die toepassing van die kerklike tug	187
8.5	Hantering van verhoudingskwessies	190
8.6	Instandhouding en verbetering van kerkeiendom	195
8.7	Ds. Faure en sy gemeentelike bearbeiding	198
8.8	Ds. Faure na Kaapstad beroep	204

HOOFSTUK 9

SENDINGWERK ONDER DIE GEKLEURDES BINNE DIE GE- MEENTE

9.1	Sendingaksies voor 1806	208
9.2	Die sendingaksie onder leiding van ds. Kicherer	209
9.3	Die skepping van 'n onafhanklike genootskap	212
9.4	Die invloed van ds. Faure	213

HOOFSTUK 10

SLOT	222
------------	-----

BRONNE.....	226
-------------	-----

LYS VAN ILLUSTRASIES EN KAARTE

Kaapse Distrikte 1785	4
Die "Provisionele" kerkgebou	13
Ds. J.J. Kicherer	99
Grondplan van die nuwe Pastorie	117
Die nuwe pastorie	118
Distrikte van Graaff-Reinet en Uitenhage 1805	135
Ds. Kicherer en gesin	159
Ds. A. Faure	179
Die tweede kerkgebou te Graaff-Reinet	199

VOORWOORD

Ek het die studie van die Nederduitse Gereformeerde gemeente van Graaff-Reinet onderneem op voorstel van prof. D.J. Kotzé. Op sy beurt was hy deur die personeel van die argiefbewaarplek van die Sinode van die N.G. Kerk te Kaapstad versoek om 'n student te bekom wat dié navorsing graag sou wou onderneem. Die gemeente van Graaff-Reinet is die sesde oudste gemeente van die Nederduits Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika en omdat sy wordingsgeskiedenis tot op datum nog nie nagevors en op skrif gestel is nie, bring dit mee dat hierdie navorsing belangrik is; nie net vir die gemeente nie, maar ook vir die algemene Kerkgeskiedenis. Die geskiedenis van die drie omliggende gemeentes wat gedurende hiërdie periode van die gemeente van Graaff-Reinet afgestig het, te wete Uitenhage, Cradock en Beaufort-Wes, is reeds nagevors en te boek gestel.

Hoewel daar in die algemeen na die geskiedenis van die gemeente verwys word, is dit belangrik om daarop te let dat hierdie verhandeling hoofsaaklik handel oor die pogings van die lidmate, kerkrade, leraars, landdroste, heemrade en die owerheid van die Kaap, Nederland en later Brittanje om die nodige strukture daar te stel waarbinne Gods kinders hul diens aan Hom in goeie orde kon verrig. Ten einde die onderwerp af te baken, is besluit om die studie te beperk tot die aanvangs- of wordingsjare van die gemeente tot en met die koms van ds. Andrew Murray (snr.) in 1822 na die gemeente. Indien die bedieningsperiode van ds. Murray, wat oor ongeveer vyf en veertig jaar gestrek het, ook by die studie geïnkorporeer moes word, sou dit slegs tot oppervlakkighede aanleiding gee. Daar is nie in die verhandeling aan die onderwys in die voorleser- of openbare skool tot en met 1813, toe dit die verantwoordelikheid van die plaaslike leraar en kerkraad was, aandag gegee nie, aangesien hierdie onderwerp reeds deur P.S. du Toit, **Onderwys aan die Kaap onder die Kompanjie**, aangesny is. Die periode na 1804 is ook baie deeglik deur W.S. van der Westhuizen, behandel in **Onderwys onder die Algemene Skoolkommissie: Die periode 1804-1839 (Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis, 1953, II)**. My eie navorsing in verband met die onderwys te Graaff-Reinet het bykans geen nuwe feite aan die lig gebring nie.

Hierdie verhandeling berus feitlik uitsluitlik op gegewens wat in primêre bronne gevind is. Sekondêre historiese werke is gebruik met die oog op 'n breër agtergrond en om bepaalde historiese gebeure in perspektief te plaas. Verder is gepoog om die argivale bronne ten opsigte van die onderwerp so ver moontlik uit te put ten einde die periode in die geskiedenis so volledig moontlik weer te gee. Om 'n sintese uit dié, by tye gebrekkige, bronne te maak, was in die algemeen 'n moeilike taak. Baie dikwels moes die onbekende op berekende en oorwoë wyse aangevul word ten einde die historiese prentjie te voltooi. Die feit dat die notules van die kerkraadsvergaderings van die bedieningstyd van ds. Manger ontbreek, het daartoe bygedra dat dié periode nie so volledig gerekonstrueer kon word soos wat ek dit graag sou wou doen nie, maar die gebrek aan die notules het nie 'n onoorkomelike probleem geblyk te wees nie. 'n Baie interessante aspek van die navorsing was die geweldige hoeveelheid betroubare inligting wat in die finansiële state en -boeke van die kerkraad, wat gelukkig behoue gebly het, verskuil was.

In die proses om 'n sintese van die gegewens daar te stel, is 'n fenomenologiese benadering gevolg. Daar is gevolglik nie gepoog om in terme van gemeenplase en veralgemenings uit ander gemeentes ens. die historiese prentjie van Graaff-Reinet aan te vul nie.

Hoewel die periode van die aanvang van die navorsing (1972) tot en met die voltooiing van die verhandeling (1987) oor baie jare gestrek het, is die navorsing en die skryf van die verhandeling effektief in 'n periode van ongeveer twee en 'n halfjaar tydens studieverlofperiodes afgehandel. Dit bring mee dat baie persone en instansies 'n dankbetuiging toekom. In die eerste instansie kom 'n woord van dank wyle prof. P.J. van der Merwe, onder wie se studieleierskap hierdie taak aangepak is, toe. Dit wat van hom as geskiedwetenskaplike geleer is, was onontbeerlik vir hierdie studie. Die grootste dank kom egter prof. J.S. Bergh toe wat met groot lankmoedigheid en voortdurende aanmoediging my geïnspireer het om die verhandeling te voltooi. Die geweldige bydrae wat hy in baie moeilike omstandighede met die nasien van die eerste helfte van die verhandeling gemaak het, was 'n bewys van sy insig, vermoë en bo-al sy vriendskap. Sy bydrae as eksterne eksaminator word ook baie hoog op prys gestel. Ook aan dr. C. Venter wat op baie kort kennisgewing en in 'n baie moeilike fase van die nasien van die verhandeling as studieleier by prof. J.S. Bergh oorgeneem het,

my opregte en baie groot dank. 'n Opregte woord van dank kom ook prof. D.J. van Zyl toe wat oor baie jare 'n persoonlike belangstelling in die werk getoon het.

Die Kaaplandse Departement: Onderwys moet ook bedank word vir die bykans een en 'n halwe jaar studieverlof wat by twee geleenthede aan my toegestaan is; ook vir finansiële steun. 'n Opregte woord van dank kom die Universiteit Stellenbosch toe wat finansiële bystand verleen het in verband met die tik- en dupliseerwerk verbonde aan die verhandeling.

Al die personeel van die argiefbewaarplekke en biblioteke waar ek navorsing gedoen het, asook die dupliseerafdeling van die Universiteit Stellenbosch, verdien die waardering wat ek vir hulle het.

My opregte dank ook aan mnr. Louis Blom en mej. Nini Langenhoven vir die taalkundige versorging van hierdie verhandeling. Ook 'n woord van opregte dank aan mev. Francis le Roux, wat die finale afronding behartig het, vir baie netjiese werk gelewer.

'n Besondere woord van dank kom my ouers en vrou toe, wat my oor die jare aangemoedig en bygestaan het.

Aan ons Hemelse Vader - alle eer.

L.A. Hendriks

Bellville

Oktober 1987

HOOFSTUK 1

STIGTING VAN DIE GEMEENTE VAN GRAAFF-REINET

1.1 Blanke besetting van die gebied wes van die Visrivier

Die Blanke inwoners van die Graaff-Reinet-omgewing het uit die veeboerpioniers wat teen die einde van die 17de eeu en gedurende die 18de eeu die binneland van die Kaapkolonie binnegetrek het, gestam. Die voorhoede van die ooswaartstreckendes het die Nieuweveldsberge in 1760 en die Sneeuberge ongeveer tien jaar later bereik. Reeds teen 1768 het sommige van die veeboere hulle in die Kamdeboo gevestig.¹

Namate al hoe meer veeboere ooswaarts getrek het en hul in die oostelike gebiede van die kolonie begin vestig het, het die inwonertal van die dele gegroei. Die veeboere het dit vir hul ten doel gestel om hulle in die gebied oos of agter die Bruintjieshoogte te gaan vestig. So byvoorbeeld het goewerneur Van Plettenberg tydens sy reis van 1778, veeboere aan die Visrivier aangetref. Hier is die ooswaartsbewegende Blanke veeboere deur die weswaartsbewegende Xhosa gestuit wat daartoe gelei het dat die Visrivier in November 1780 as die grens tussen die twee groepe verklaar is.²

In die algemeen het hierdie boere 'n eenvoudige bestaan gevoer. Afhangende van die natuurlike omstandighede het hulle met beeste of skape of met albei geboer. Waar moontlik het hul groentetuine en koringlande aangelê en vrugteboorde aangeplant.³ Die boumateriaal vir hulle

---

¹ P.J. van der Merwe: **Die Noordwaartse beweging van die boere voor die Groot Trek**, p. 3.

² P.J. van der Merwe: **Die Noordwaartse beweging van die boere voor die Groot Trek**, p. 3; A.J.H. van der Walt: **Die eeu van die Veeboer-pionier** (Van der Walt, Wiid en Geyer (reds.): **Geskiedenis van Suid-Afrika**, p. 99).

³ B.F. van Bouchenroeder: **Reize in de Binne Landen van Zuid-Afrika gedaan in den jare 1803**, pp. 79, 207; P.J. van der Merwe: **Die Trekboer in die Geskiedenis van die Kaapkolonie**, pp. 200, 204, 229-231; A.J.H. van der Walt: **Die eeu van die Veeboer-pionier** (Van der Walt, Wiid en Geyer (reds.): **Geskiedenis van Suid-Afrika**, p. 103).

wonings is uit die omgewing verkry. Daarmee is gewoonlik uiters eenvoudige en selfs primitiewe een- of tweekamer huisies gebou. Die meubels, gereedskap en velklere is eiehandig gemaak.⁴

Die trekboere het normaalweg een maal elke een tot drie jaar na die Kaap gereis, onder andere om handelsware van die hand te sit en om die plaasgelde (rekognisiegelde) te betaal. Met die koms van landdroste, smouse en slagtersknegte na Graaff-Reinet en Swellendam, het dié gebruik in onbruik geraak.⁵

Lewensgevaar was 'n alledaagsheid en elke seun het met die wapen in die hand grootgeword. Aan die noordgrens was die gehate primitiewe Boesman, met hul eie vreemde begrip oor grondbesit, die grootste gevaar en vyand van die boere, veral die boeregemeenskap van die Sneeuberge het onder hulle deurgeloop. Heelparty boere was soms verplig om hul plase tydelik te verlaat en om elders teen die gevaar skuiling te gaan soek. Groot skade aan die kudde is as gevolg van die Boesman gely. Die owerheid het gevolglik in 1777 besluit dat 'n volskaalse uitdelgingsoorlog teen die Boesman gevoer moes word. Die stryd het tot vroeg in die volgende eeu geduur.⁶

Aan die oosgrens het die boere met die Xhosa te doen gekry. Die Visriviergrens is deur sowel die Blankes as die Xhosa geskend en verskeie grensoorloë het hieruit voortgespruit.

Naas die gevaar van die Boesman en die Xhosa, het die ongerepte natuur met sy wildlewe, veral vir die onverskilliges, ook verskillende gevare ingehou.

---

⁴ P.J. van der Merwe: **Die Trekboer in die Geskiedenis van die Kaapkolonie**, pp. 212-214; A.J.H. van der Walt: **Die eeu van die Veeboer-pionier** (Van der Walt, Wiid en Geyer (reds.): **Geskiedenis van Suid-Afrika**, pp. 104, 105).

⁵ P.J. van der Merwe: **Die Trekboer in die Geskiedenis van die Kaapkolonie**, pp. 199-201; A.J.H. van der Walt: **Die eeu van die Veeboer-pionier** (Van der Walt, Wiid en Geyer (reds.): **Geskiedenis van Suid-Afrika**, pp. 104, 105).

⁶ P.J. van der Merwe: **Die Noordwaartse beweging van die boere voor die Groot Trek**, pp. 13-18, 21; A.J.H. van der Walt: **Die eeu van die Veeboer-pionier** (Van der Walt, Wiid en Geyer (reds.): **Geskiedenis van Suid-Afrika**, pp. 104, 105).

Ten spyte van sy primitiewe bestaanswyse het die trekboer en later die grensboer nie sy kulturele lewe totaal laat verwaarloos nie. Hoewel die onderwysgeriewe baie gebrekkig was en die boere van gehuurde soldate en matrose gebruik moes maak om hul kinders te leer lees, skryf en reken, was analfabete onder die boere uitsonderings.⁷

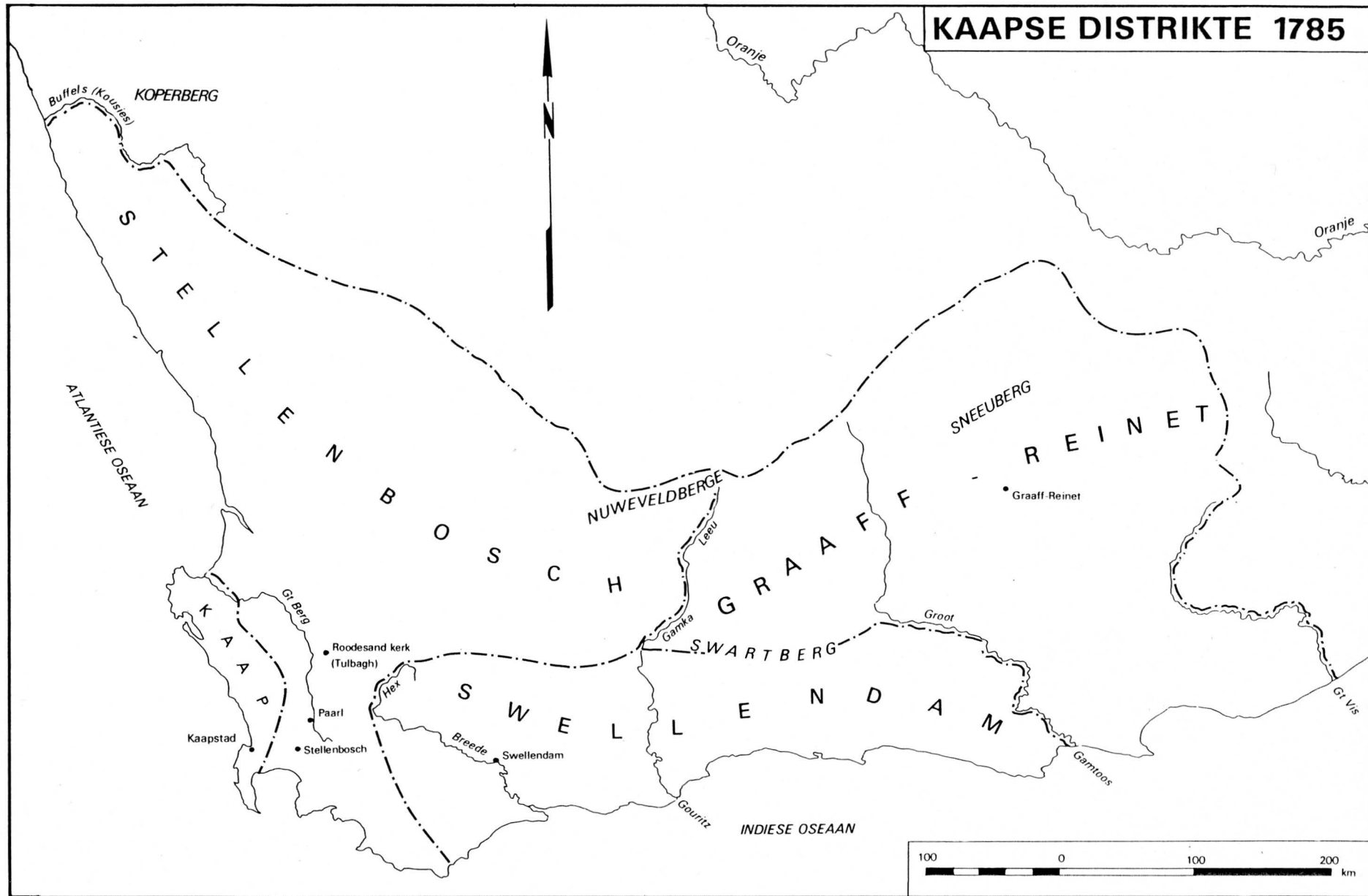
In die algemeen is die godsdienssin van die trek- en grensboere baie bekend. Reisigers, vriend en vyand van die boere, het almal na hierdie kenmerk verwys. Byna elke gesin het 'n Bybel besit wat met baie groot sorg opgepas is. Naas die Statebybel is Willem Sluiter se gesangeboek, die Heidelbergse Kategismus en die Kortbegrip van Helmbroek ook in sommige huise aangetref. Sommige gesinne het ook oor predikasieboeke soos bv. "Donderslag en Goddelozen" beskik. Huisgodsdiens het 'n baie belangrike plek in die daaglikse roetine van die pioniersgesinne ingeneem en is sowel soggens as saans beoefen. Die teenwoordigheid van die slawe en gekleurdes by hierdie geleenthede was algemeen. Geen ete is sonder 'n gebed begin nie. Sondagoggende is 'n spesiale godsdiens oefening gehou.

Hoewel dit aanvaar moet word dat sommige onverskillig teenoor die godsdiens gestaan het en dat ander dit as 'n kultuurgewoonte beoefen het, doen dit geensins afbreuk aan die geweldige sosiale betekenis wat hul godsdienssin, op die boere as groep, gehad het nie. Elke kind moes gedoop word en elkeen moes lidmaat van die kerk wees, veral omdat laasgenoemde 'n voorvereiste vir 'n huwelik was. Ook het die morele norme van die gemeenskap as geheel sy teoretiese grondslag in die Statebybel gevind. Die moraal van die boere was oor die algemeen hoog. Hulle was gesteld op wettige huwelike, dronkenskap was uitsonderlik en kinders het groot respek vir hul ouers gehad. Die grensboere het verder groot respek vir die lewe en eiendom van andere gehad. So byvoorbeeld is selde koopkontrakte tussen persone opgestel en 'n man se woord was sy eer.⁸

---

⁷ A.J.H. van der Walt: Die eeu van die Veeboer-pionier (Van der Walt, Wiid en Geyer (reds.): **Geskiedenis van Suid-Afrika**, pp. 104, 105).

⁸ P.J. van der Merwe: **Die Trekboer in die Geskiedenis van die Kaapkolonie**, pp. 249-254.

J.S. Bergh and J.C. Visagie: *The Western Cape Frontier Zone 1660-1980*, p. 13.

1.2 Eerste versoeke om 'n landdros en leraar

Dit verbaas dus nie dat die ooswaartsbewegende boere die owerheid om geestelike leiers gevra het nie. Die eerste versoek om 'n predikant vir die verafgeleë dele is in 1751 uit die omgewing van die huidige Swellendam tot die owerheid gerig. In 1770 het die mense van die Kamdeboo 'n soortgelyke versoek gerig.⁹ Aangesien die versoek geen positiewe resultate opgelewer het nie, het 35 inwoners van die Kamdeboo agt jaar later op 24 Maart 1778 weer eens die goewerneur skriftelik versoek dat 'n landdros en predikant in hul omgewing aangestel moes word.¹⁰ Ses maande later het die Sneeubergers die versoek persoonlik aan goewerneur Van Plettenberg tydens sy besoek aldaar, oorgedra.¹¹

Die volgende redes is vir die versoek aangevoer:

Die boere aan die oosgrens was deel van die landdrosdistrik van Stellenbosch. Die landdrossetel was gevolglik ongeveer 'n maand reistyd per ossewa van hul verwyder. Dit het meegebring dat hulle ongeveer twee tot drie maande van hul plase afwesig was wanneer hulle die dorp besoek het. Die jaarlikse militêre oefening het ook groot ongerief meegebring weens die lang tydperk wat hulle hul eiendom onbeskerm moes laat wanneer hulle na Stellenbosch moes reis. Op kerklike terrein was die kerk van Tulbagh, wat in 1743 gestig is, die naaste kerkgebou, maar bykans net so ver as Stellenbosch van hulle geleë. Besoeke aan die kerk het, net soos met die militêre oefeninge, lang tydperke van afwesigheid meegebring wat die gevaar van Boesman- en gekleurdes se strooptogte op die onbeskermde plase baie verhoog het.

Die gebrek aan 'n predikant het ook verdere nadele gehad. So byvoorbeeld is die jeug nie grondig in die Christelike leer en beginsels na die eis van Gods Woord onderrig nie; die lidmate wat van die

---

⁹ C.79 Resolusien, 19/4/1786, p. 513.

¹⁰ C.311 Memorien en Rapporten: Kruger e.a. - Van Plettenberg, 24/3/1778, pp. 427-430.

¹¹ Dagverhaal van de landreis door goewerneur Joachem van Plettenberg, 1778 (G.E. Godee Molsbergen (red.): **Reizen in Zuid-Afrika II**, pp. 74-75).

Christelike leer afgedwaal het, het ook nie die nodige pastorale sorg ontvang om weer op die regte pad geplaas te word nie. Weens die groot afstande was hul ook van die Nagmaal- en doopgeleenthede verstoke en die behoefte om na Gods Woord te luister was grootliks on vervuld.

Die behoefte aan 'n landdros en 'n predikant was so groot dat die mense van die Kamdeboo beloof het om hout en stene vir die oprigting van die pastorie en landdros woning te verskaf. Van die owerheid is verwag om die plek te bepaal asook om die ambagsmanne en gereedskap te voorsien.¹²

Die versoekskrif van die boere en die persoonlike waarnemings wat goewerneur Van Plettenberg gemaak het, is deur die Goewerneur en Politieke Raad in oorweging geneem. Hulle was van oordeel dat, indien orde in die Kamdeboo en omgewing verkry kon word, die inwoners 'n goeie bestaan daar sou kon voer. Die aanteel van beeste en die maak van botter kon verder 'n groot ekonomiese bate vir die Kolonie wees. Gevolglik het hulle by die Here XVII aanbeveel dat 'n nuwe distrik in die ooste geskep moes word; dat 'n landdros, sekretaris en ander amptenare aldaar aangestel en 'n predikant daarheen uitgestuur moes word.

'n Afskrif van die versoekskrif uit die Kamdeboo asook die aanbevelings van die Goewerneur en die Politieke Raad, is in Maart 1779 aan die Here XVII versend.¹³ Ook die Kaapse Patriotte het in 1779 die behoefte aan 'n landdros en predikant aan die oosgrens onder die aandag van die Here XVII gebring.¹⁴

Die Here XVII het die versoeke nie summier afgekeur nie, aangesien die saak in November 1780 steeds oorweging geniet het.¹⁵

---

¹² C.311 Memorien en Rapporten: Kruger e.a. - Van Plettenberg, 24/3/1778, pp. 427-430; C.70 Resolutien, 1/12/1778, pp. 386-387, 389-390.

¹³ C.70 Resolutien, 1/12/1778, pp. 394, 396; C.78 Resolutien, 16/8/1785, p. 603.

¹⁴ C. Beyers: **Die Kaapse Patriotte**, p. 59.

¹⁵ C.78 Resolutien, 16/8/1785, p. 603.

Die omstandighede van die bewoners van die oosgrens het sodanig ontwikkel dat die vestiging van 'n landdros dringend noodsaaklik geword het. In April 1783 het die veldkommandante, veldwagmeesters en veldkorporaals 'n verdere versoek in dié verband tot die owerheid gerig, wat in 1785 deur die Strauss-broers herhaal is.¹⁶ Daar is egter geen melding van 'n predikant in dié twee versoekskrifte gemaak nie.

1.3 Totstandkoming van die distrik Graaff-Reinet

Die algemene ontevredenheid van die burgers aan die Kaap met die bestuur van die V.O.C., het ook in die State-Generaal in Nederland weerklank gevind. As gevolg van vertoë wat vyf afgevaardigdes uit die Kolonie aan die State-Generaal oorgedra het, het laasgenoemde liggaam die aangeleentheid na 'n gesamentlike komitee van homself en die Here XVII verwys. Die uiteinde hiervan was dat die Here XVII op 28 Julie 1785 aangekondig het dat hulle aan die versoeke van die oosgrensboere sal voldoen deur 'n landdros en 'n predikant binne die te stigte distrik, soortgelyk aan dié van Stellenbosch en Swellendam, te laat aanstel.¹⁷

Die Goewerneur en Politieke Raad het op 13 Desember 1785 uitvoering aan hierdie besluit van die Here XVII gegee deur Mauritz Otto Herman Woeke as eerste landdros van die nuwe distrik aan te stel. Woeke se aanstelling het verband gehou met die versoekskrif van die veldkommandante, veldwagmeesters en veldkorporaals van April 1783, waarin hulle hom as landdros voorgestel het. Hulle was van mening dat dié Duitsgebore inwoner van Stellenbosch 'n geskikte persoon vir die pos sou wees. Hy was sedert 1769 aan die Kaap en het die inwoners en hul bedrywigheede goed geken. Hy het ook byvoorbeeld in 1784 saam met veertien ander boere, groter ekonomiese vryheid vir die inwoners van die Kaap bepleit.¹⁸

---

¹⁶ C.280 Requesten en Nominatien: Van der Merwe en Van Jaarsveld - Van Plettenberg, 1/4/1783, pp. 309-311; C.78 Resolutien, 16/8/1785, pp. 597-604.

¹⁷ G.M. Theal: **History of South Africa** IV, pp. 232-233.

¹⁸ G.M. Theal: **History of South Africa** IV, p. 238; O.F. Raum: Woeke Mauritz Herman Otto (W.J. de Kock en D.W. Kruger (hoofreds.): **Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek** II, p. 876); C.280 Requesten en Nominatien: Van der Merwe en Van Jaarsveld - Van Plettenberg, 1/4/1783, pp. 310-311.

Die nuwe distrik, Graaff-Reinet, is na die nuwe goewerneur, Jacob van de Graaff en sy vrou Cornelia Rijnet, vernoem.¹⁹ Woeke het vroeg in 1786 na die oosgrensgebied afgereis met die oog daarop om dit te gaan verken,²⁰ en op 19 Julie 1786 het hy aan die Goewerneur en Politieke Raad aangaande sy bevindinge verslag gedoen. Die Raad het op dieselfde dag die distrik behoorlik geproklameer en die grense vasgestel.²¹ In die weste is die grens op die Klein Leeurivier vanaf sy oorsprong tot by die aansluiting van die Gamkarivier en verder tot by die Swartberge, vasgestel. Die suidelike grens het vanaf die noordelike voetheuvel van die Swartberge tot by die oorsprong van die Brakrivier gestrek en vandaar volg dit die loop van die Brak- en Gamtoosrivier tot waar laasgenoemde die see bereik. Die oosgrens het bestaan uit die Tarka- en die Baviaansrivier en volg dan die loop van die Visrivier tot by die see. Die noordelike grens is nie vasgestel nie en die enigste vaste punt wat bepaal is, was die baken wat goewerneur Van Plettenberg langs die Seekoeirivier opgerig het.²² Ook is die eerste heemrade te wete, A. van Jaarsveld, D. de Villiers, D.S. van der Merwe, A.P. Burger, J. Joubert en J.G. Trigard, aangestel.²³

Op die wyse is die een groot wens van die inwoners van die oosgrens bewaarheid en sou die setel van die distrik op die plaas van Dirk Coetzee aan die Sondagsrivier aangelê word.²⁴ Hul geestelike behoeftes is ongeveer 'n jaar later met die aanstelling van die eerste sieketrooster gedeeltelik bevredig. Hulle sou egter ses jaar moes wag voordat ds. Manger, hul eerste leraar, aangestel is. Die landdroos en heemrade het intussen egter nie stilgesit nie, maar hard gespook om die nodige fisiese geriewe vir die gemeentelike werk daar te stel.

---

¹⁹ G.M. Theal: **History of South Africa** IV, p. 238.

²⁰ C.79 Resolusien, 17/1/1786, pp. 189-198.

²¹ C.80 Resolusien, 19/7/1786, p. 830.

²² G.M. Theal: **History of South Africa** IV, pp. 238-239 and V, p. 48.

²³ C.80 Resolusien, 19/7/1786, p. 830.

²⁴ 1/G.R. 1/1 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 13/11/1786, p. 1; 1/G.R. 8/1 Letters from Governor and Council of Policy: De Wet - Woeke, 1/9/1786, 28/3/1787, pp. 6-7, 23-24.

1.4 Die oprigting van die kerk- en ander geboue

Die daarstelling van die staatsgesag aan die oosgrens is as 'n noodsaaklikheid gesien, maar vir die reeds kwynende kompanjie was 'n verdere groot finansiële uitgawe wat met die oprigting van kerk- en ander geboue vir die inwoners van die Swellendam- en Graaff-Reinet-distrikte gepaard sou gaan, 'n bron van kommer. Gevolglik het die Here XVII die Kaapse owerheid in Julie 1785 om verdere inligting in verband met die koste en die finansiering van die kerkgebou, pastorie en voorleserswoning te Graaff-Reinet en Swellendam gevra. As riglyn het hulle dit aan die Kaapse owerheid gestel dat die kerke baie eenvoudig en teen die laags moontlike koste opgerig moes word indien fondse uit die kompanjieskas daarvoor aangewend moes word. Hulle het egter hul finale besluit oor die aangeleentheid teruggehou tot en met die ontvangs van die verlangde inligting.²⁵

Op hulle beurt het die Kaapse owerheid die landdros en heemrade van Graaff-Reinet versoek om 'n kosteberaming van die projek te maak en om vas te stel tot welke mate die inwoners tot die oprigting van die geboue sou bydra.²⁶ Ten einde die inligting te bekom, is die veldwagmeesters en veldkorporaals opdrag gegee om 'n opname van voorgenome bydraes te maak en 'n lys daarvolgens op te stel. Op grond van dié beloftes sou die landdros en heemrade kon bepaal of voldoende fondse vir die oprigting van die geboue beskikbaar sou wees.²⁷

Die inwoners van Graaff-Reinet was egter traag om hul tot beloftes vir die oprigting van die kerkgebou te verbind omdat hulle ook ander finansiële verpligtinge moes nakom. Hulle moes byvoorbeeld 'n bydrae tot die oprigting van die staatsgeboue maak, terwyl rekognisiegelde en belastinge aan die kompanjie betaal moes word.²⁸

---

²⁵ C.470 Inkomende Brieven: Here XVII - Van Plettenberg, 20/7/1785, p. 158.

²⁶ 1/G.R. 8/1 Letters from Governor and Council of Policy: De Wet - Woeke, 1/7/1786, p. 10; C.79 Resolusien, 19/4/1786, pp. 604-607.

²⁷ 1/G.R. 1/1 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 13/11/1786, p. 2.

²⁸ C.470 Inkomende Brieven: Woeke - Van de Graaff, 14/11/1786, p. 666.

Die oprigting van 'n kerkgebou was egter 'n baie belangrike prioriteit vir die landdros en heemrade. Hulle het selfs een van hulle vergaderings gekanselleer en 'n volgende datum bepaal ten einde te verseker dat al die lede teenwoordig kan wees by die bespreking van die voorgename bouprojek.²⁹ Tydens die landdros en heemraadsvergadering van 7 Mei 1787 het hulle tot die slotsom gekom dat dit onmoontlik was om 'n kosteberaming vir die projek te maak. So byvoorbeeld het hulle nie in daardie stadium geweet uit watter oord die boumateriaal, soos die yster en hout, vervoer sou moes word nie en uit watter oord arbeiders verkry sou kon word nie.

Verder het groot onsekerheid in verband met die finansiering van die projek bestaan. Tot in daardie stadium het die beloftes slegs 3 150 riksdaalders bedra, terwyl 129 riksdaalders reeds met kollektes tydens die godsdiensoefeninge deur die sieketrooster - wat in 1786 aangestel is - ingesamel is. In totaal was 3 279 riksdaalders dus beskikbaar. Alles in ag genome kon die totale bydraes egter ook meer gewees het, aangesien sommige inwoners eers hul bydrae sou maak nadat met die oprigting van die kerkgebou 'n aanvang geneem is. Sommige burgers het weer hul beloftes in terme van stene, hout en ander boumateriaal - asook dienste - gemaak. Met al die onsekerheid in ag genome, is die landdros en heemrade gedwing om tot die slotsom te kom dat die beloofde bydraes nie voldoende sou wees om die projek te finansier nie. Die goewerneur is van hul bevinding in kennis gestel, maar hy is ook daarop gewys dat daar reeds 'n voltooide gebou was wat voorlopig as bymekaarkomplek vir die gemeente kon dien. Ten einde die nodige fondse te bekom, het hulle ook verlof gevra om die gemeentes van Kaapstad, Stellenbosch, Drakenstein, Tulbagh en Swartland om 'n finansiële bydrae te nader. Laastens is die goewerneur ook versoek dat timmermans en messelaars van die kompanjie tot hulle beskikking gestel moes word, sodra hulle verlof ontvang om met die bou van die kerk voort te gaan.³⁰

---

²⁹ 1/G.R. 1/1 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 2/4/1787, p. 13.

³⁰ 1/G.R. 1/1 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 7/5/1787, pp. 18-19.

Dat die gemeenskap hom ten volle met die besluite van die landdros en heemrade vereenselwig het, blyk uit die bevestiging van die besluite deur die vergadering van die landdros, heemrade en krygsoffisiere tien dae later.³¹

Die landdros en heemrade het egter op hul vergadering van 7 Mei 1787 ywerig voortgegaan om verdere reëlins te tref met die oog op die oprigting van die kerkgebou. Ten einde renteverdienste op die reeds gekollekteerde geld te bekom, is 100 riksdaalders teen 6% per jaar aan landdros Woeke geleen.³² Verder is ook 'n kennisgewing uitgereik waarin tenders vir die verskaffing van hout vir die bou van die kerk gevra is. Dit is ook gereël dat belangstellendes op 4 Junie 1787, behoorlike kontrakte voor die landdros moes laat opstel.³³

Die Politieke Raad het by ontvangs van die landdros en heemrade se besluite van 7 Mei die aangeleentheid in oorweging geneem en op grond van ervaring die siening van die landdros en heemrade gedeel, naamlik dat die beloofde bydraes tot die bou van die kerkgebou onvoldoende was. Ten spyte daarvan het hulle wel die Here XVII versoek om die projek goed te keur. Terselfdertyd het hulle dit aan die landdros en heemrade van Graaff-Reinet onomwonde en duidelik gestel dat hulle nie met die bou van die kerkgebou mag begin alvorens toestemming daartoe van die Here XVII ontvang is nie.

Die versoek dat ander gemeentes om finansiële bydraes genader mag word, is heelhartig deur hulle gesteun, aangesien dit in ieder geval gebruiklik was.³⁴

---

³¹ C.319 Memorien en Rapporten: Woeke - Van de Graaff, 17/5/1787, pp. 320-322.

³² 1/G.R. 1/1 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 7/5/1787, p. 19.

³³ 1/G.R. 14/4 Miscellaneous Documents, Publications, Notices, Instructions and Warnings: Notification, 17/5/1787, g.p.

³⁴ C.82 Resolutien, 20/11/1787, p. 866; 1/G.R. 8/1 Letters from Governor and Council of Policy: De Wet - Woeke, 20/11/1787, opposite p. 45.

In afwagting op 'n antwoord van die Here XVII is die oprigting van die kerkgebou vir die daaropvolgende twee jaar agterweë gelaat. Op 31 Desember 1788 het die Here XVII aan die Goewerneur en Politieke Raad verlof verleen dat met die projek voortgegaan mag word. Hierdie goeie nuus het hulle op 27 November 1789 ontvang. Die Here XVII het egter die voorwaarde gestel dat die onkoste verbonde aan die oprigting van die kerk- en ander geboue, deur die inwoners self gedra moes word. Geen fondse van die kompanjie is dus beskikbaar gestel nie. Die Politieke Raad het gevolglik die landdros en heemrade versoek om 'n uiteensetting van die wyse waarop die kapitaal bekom sou word. Verder moes hulle aandui waar die geboue opgerig sou word.³⁵

Op hulle beurt het die landdros en heemrade in Februarie 1790 besluit om - met behulp van die veldwagmeesters - die inwoners van die toestemming in kennis te stel en terselfdertyd weer eens 'n lys van belofde bydraes te laat opstel. Hierdie lyse moes baie noukeurig en binne twee maande opgestel word. Op grond van dié beloftes, sou die landdros en heemrade kon bepaal of voldoende kapitaal vir die oprigting van die geboue beskikbaar sou wees. Die geboue sou in die dorpie Graaff-Reinet opgerig word.³⁶

Die landdros en heemrade het die aangeleentheid in Mei 1790 weer eens in behandeling geneem. Op grond van die beloftelyste is 4 000 riksdalders in kontant beloof. Sommige inwoners het, soos by die vorige geleentheid, hul dienste aangebied. Die geldwaarde van die aangebode dienste is op 1 300 riksdalders beraam. Dus was 5 300 riksdalders in totaal beskikbaar, wat na raming nie naastenby voldoende was om die projek te finansier nie. Gevolglik is die versoek herhaal dat finansiële hulp by ander gemeentes bekom mag word; dat die reg om geld te leen aan hulle verleen word en dat ambagsmanne tot hul beskikking gestel moes word.³⁷

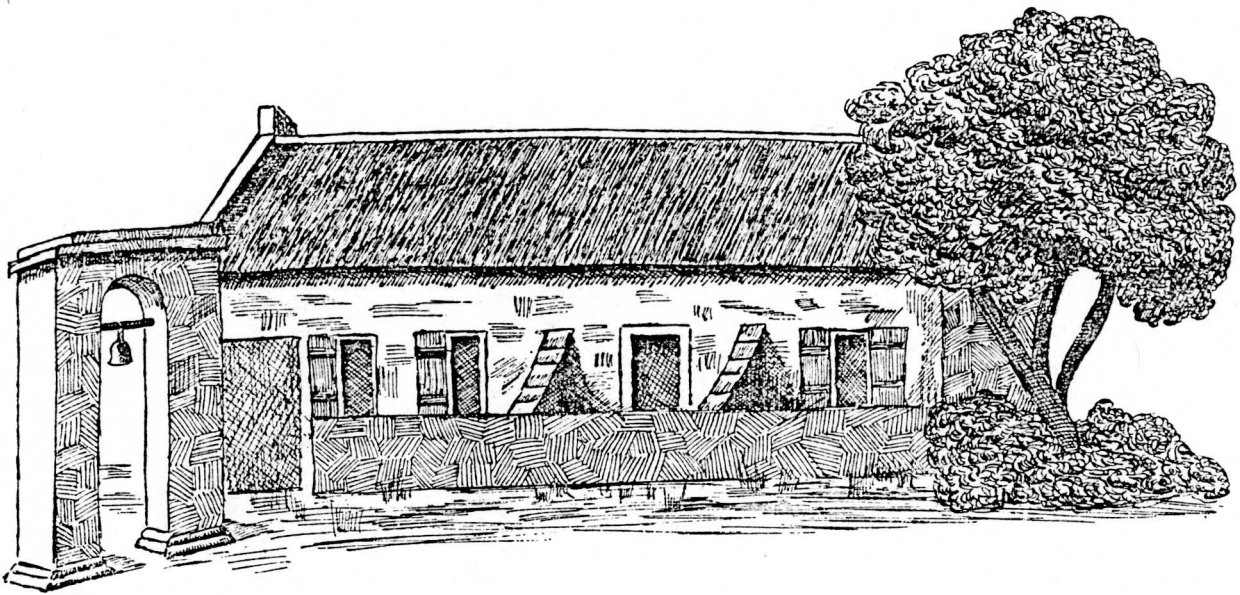
---

³⁵ C.86 Resolusien, 27/11/1789, pp. 445, 517-519.

³⁶ 1/G.R. 1/1 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 15/2/1790, pp. 118-119; 1/G.R. 16/1 Letters Despatched by Landdrost and Secretary I: Maynier - Veldwagmeesters, 15/2/1790, pp. 55-58.

³⁷ 1/G.R. 1/1 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 10/5/1790, pp. 124-125.

Die "Provisionele" Kerkgebou.

J. Walton: **Homesteads and villages of South Africa**, p. 53.

Daar sou egter bykans 'n verdere vier jaar verloop voordat ds. Manger en sy kerkraad met die oprigting van die gebou kon begin.

Die landdros en heemrade het intussen voortgegaan om voorsiening te maak vir 'n plek waar die godsdiensoefening - na die koms van sieketrooster Ter Smitten - gehou kon word. Vir die doel het hulle 'n meerdoelige kleigebou reg oorkant die drosdy, op die suidelike hoek van Kerk- en die latere Pastoriestraat, opgerig. In 1812 is dit as erf 28 in Kerkstraat, aangegee.³⁸ Dit het onder andere uit 'n saaltjie van ongeveer 30 by 6 meter, waarin die godsdiensoefeninge plaasgevind het, asook drie vertrekke wat deur die sieketrooster en distriksdokter bewoon is, bestaan. Hierdie gebou het as die "provisieele" of tydelike kerkgebou bekend gestaan.³⁹ Teen Junie 1787 was hierdie gebou gereed om betrek te word. Die inwoners is dienooreenkomstig ingelig en diegene wat hul eie stoele in die kerk wou plaas, moes met die landdros reëlings tref in verband met die plasing daarvan.⁴⁰

Die instandhouding van die gebou sou met verloop van tyd heelwat probleme oplewer. Aangesien die landdros en heemrade die gebou laat oprig het, was dit ook hul verantwoordelikheid om na die instandhouding daarvan om te sien. Voldoende fondse was nie altyd vir die doel beskikbaar nie en gevolglik is telkens slegs die noodsaaklikste herstelwerk gedoen. Die poging van die landdros en heemrade om inwoners van die distrik by die instandhouding te betrek, het ook nie altyd die gewenste uitwerking gehad nie. Die versoeke dat boumateriaal en arbeid deur die inwoners verskaf moes word, het op dowe ore geval. Gevolglik was die gebou voortdurende in 'n vervalde toestand.⁴¹

---

³⁸ 1/G.R. 9/68 Military Papers, Letters and other Documents Received: Estimation of costs erecting Buildings for the use of the Military at Graaff-Reinet, 1812, n.p.; 1/G.R. 14/27 Miscellaneous Documents, Land Records, Crown Lands ...: Statement of all Buildings and Cultivated Lands ... n.p., n.d.

³⁹ 1/G.R. 14/63 Miscellaneous Documents, Financial Matters ...: Generale staat en Constitutie der Colonie Graaffe Reinet, 14/1/1788, n.p.; C.99 Resolutien, 9/11/1792, p. 68; C.O. 2567 Letters Received from Drostdy Graaff-Reinet: No. 3, Stockenstrom - Bird, 25/1/1809, n.p.

⁴⁰ 1/G.R. 1/1 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 4/6/1787, p. 21; 1/G.R. 14/4 Miscellaneous Documents, Publications, Notices, Instructions and Warnings: Bekendmaking, 4/6/1787, n.p.

⁴¹ 1/G.R. 14/40 Miscellaneous Documents, Financial Matters, Accounts: Duvenhage, 29/6/1787, n.p. and C.P. Zastron, 1/7/1789, n.p. and F.W. Zagenaar, 2/8/1788-18/4/1798, n.p.; 1/G.R. 1/1 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 6/1/1790, p. 141.

1.5 Die amp van sieketrooster-voorleser

Die Goewerneur en Politieke Raad het egter nie die geestelike behoeftes van die inwoners van die nuwe distrik van Graaff-Reinet misken nie. In opvolging van die versoeke van die inwoners van die oosgrensgebied en in afwagting op die besluit van die Here XVII in verband met die oprigting van die nodige kerklike geboue, het die Goewerneur en Politieke Raad (nog voordat landdros Woeke aan hul verslag gedoen het van sy besoek aan die nuwe distrik) op 14 Junie 1786 besluit om, net soos in die geval van Swellendam, 'n sieketrooster te Graaff-Reinet aan te stel. Hy sou hoofsaaklik die godsdiensoefeninge behartig en die jeug in die godsdiensoonderrig.⁴²

Die amp van voorleser het rondom 1600 in Nederland sy ontstaan gehad as 'n hulpsdiens vir die leraar of as 'n persoon wat in die afwesigheid van die leraar die gemeente kon bearbei. Voortvloeiend uit die behoeftes van die gemeentes, het die take wat aan die amp van voorleser gekoppel was, ook toegeneem en mettertyd verander. So byvoorbeeld het hy 'n belangrike rol vervul in die uitoefening van die algemene diens van barmhartigheid binne die gemeente. Hy is ook aangewend om voor die aanvang van die erediens die Skriflesing te behartig, en om as kategetemeester op te tree. Indien hy ter see aangestel is, het hy die bediening van die Woord aldaar behartig. Uit die aard van die saak het die spesifieke pligte van plek tot plek en van omstandigheid tot omstandigheid gewissel.⁴³

Die Politieke Raad het Hermanus ter Smitten as die eerste sieketrooster van Graaff-Reinet aangestel. Hy was met die retoerskip, **Voorschooten**, wat in Tafelbaai voor anker gelê het, uit die Ooste na Nederland op pad, toe die aanstelling gemaak is.⁴⁴ Dit is nie duidelik of Ter Smitten genader is om die taak op hom te neem en of hy self versoek het om as sieketrooster aan die Kaap te

---

⁴² C.80 Resolusien, 14/6/1786, pp. 666-667.

⁴³ J.P. Claassen: **Die Sieketroosters in Suid-Afrika 1652-1866**, pp. 19-29.

⁴⁴ C.80 Resolusien, 14/6/1786, pp. 666-667.

werk nie. Voorts is dit ook nie duidelik of hy enige vorige ondervinding as sieketrooster gehad het nie.

Die eerste godsdiensoefening onder leiding van Ter Smitten, het na alle waarskynlikheid in die drosdy op Graaff-Reinet op Sondag 29 Oktober 1786 plaasgevind. By hierdie geleentheid is 9 riksdaalders gekollekteer.⁴⁵ Sy aankoms het klaarblyklik die oprigting van die "provisionele" kerk bespoedig.

Van sy werk op Graaff-Reinet is baie min bekend. Kort na sy aankoms het die landdros en heemrade aan hom opdrag gegee om ook in die distrik huisbesoek te gaan doen - klaarblyklik omdat die inwonertal van die dorpie self op daardie stadium uiters gering was en hy gevolglik nie veel werk daar gehad het nie. Op dié wyse sou juis ook aan die geestelike behoeftes van die boere op die plase aandag gegee word.

Hierdie opdrag het egter 'n probleem opgelewer. Ter Smitten kon nie perdry nie en het ook botweg geweier om te leer. Gevolglik sou hy deur die inwoners van plaas tot plaas vervoer moes word. Hoewel die landdros en heemrade nie baie ingenome met die plan was nie, het hul tog aan Ter Smitten die versekering gegee dat hulle die inwoners sou probeer oorreed om hom per wa rond te neem. Hy moes verder baie noukeurig - en in teenwoordigheid van twee getuies - boekhou van alle kollekte wat hy ontvang. Na afloop van 'n huisbesoekreis moes hy dit by die sekretaris van die distrik inbetaal het.⁴⁶

Ter Smitten en landdros Woeke het van meet af aan nie goed met mekaar oor die weg gekom nie. So het Woeke, skaars 'n week nadat die eerste godsdiensoefening gehou is, hom as 'n eiesinnige en wispelturige mens bestempel. Woeke se ongeduld met Ter Smitten is ook verhoog deur die feit dat

---

⁴⁵ C.470 Inkomende Brieven: Woeke - Van de Graaff, 6/11/1786, p. 669.

⁴⁶ 1/G.R. 1/1 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 13/11/1786, p. 4; C.470 Inkomende Brieven: Woeke - Van de Graaff, 6/11/1786, p. 669.

Ter Smitten nie te perd huisbesoek wou doen nie.⁴⁷ Desnieteenstaande die vermaning van owerheidsweë dat Woeke die vrede moes bewaar, het die struweling tussen die twee voortgeduur.⁴⁸ Woeke, wat daarvoor bekend was dat hy nie baie goed met mense oor die weg gekom het nie, was van oordeel dat die inwoners van Graaff-Reinet en Ter Smitten, hom sonder respek behandel het. Gevolglik het Woeke nie gekroom om Ter Smitten oor sy beweerde swak gedrag voor stok te kry nie. By geleentheid het Ter Smitten daarop gereageer deur Woeke as 'n skelm te bestempel.⁴⁹

Die uiteinde van die geskil was dat Ter Smitten Graaff-Reinet waarskynlik gedurende September 1787 verlaat het. Volgens Woeke was hy genoodsaak om Ter Smitten "als een schadelijk subjek op te zenden".⁵⁰

Tydens sy verblyf van bykans 'n jaar op die dorp, het Ter Smitten ongeveer 171 riksdalders aan kollekte geïen en is boeke ten bedrae van 68 riksdalders deur middel van die distriksrekening deur die gemeente aangekoop.⁵¹

Ter Smitten het klaarblyklik met sy aankoms aan die Kaap die geskil tussen hom en Woeke met die owerheid bespreek en dit was heel moontlik hy wat die owerheid ingelig het dat Woeke op eie gesag, 'n plaasvervanger-voorleser aangestel het. Die owerheid het skerp hierop gereageer en Woeke daarop gewys dat hy geen reg gehad het om 'n plaasvervanger aan te wys nie en dat die persoon die godsdiensoefening onmiddellik moes staak.⁵²

---

⁴⁷ C.470 Inkomende Brieven: Woeke - Van de Graaff, 6/11/1786, p. 669.

⁴⁸ 1/G.R. 8/1 Letters from Governor and Council of Policy: De Wet - Woeke, 1787, p. 21; C.471 Inkomende Brieven: Woeke - Van de Graaff, 9/5/1787, p. 302.

⁴⁹ C.471 Inkomende Brieven: Woeke - Van de Graaff, 27/11/1787, pp. 533, 535.

⁵⁰ C.471 Inkomende Brieven: Woeke - Van de Graaff, 28/10/1787, p. 519.

⁵¹ 1/G.R. 14/40 Miscellaneous Documents, Financial Matters, Receipts and Authorities: Ter Smitten, 8/1/1787, n.p.; 1/G.R. 14/63 Miscellaneous Documents, Financial Matters ...: Cassa Reekening der Colonie Graaff Reinet, 31/12/1787, n.p.; C.97 Resolutien, 26/4/1792, p. 333.

⁵² 1/G.R. 8/1 Letters from Governor and Council of Policy: De Wet - Woeke, 17/10/1787, p. 340.

In Februarie 1788 het Ter Smitten na Nederland afgereis - net om ongeveer drie jaar later aan boord **De Valk** na die Kaap terug te keer. By hierdie geleentheid het hy verlof gekry om aan 'n openbare skool onderrig te gee.⁵³

Nadat Ter Smitten Graaff-Reinet verlaat het, het die pos van sieketrooster op Graaff-Reinet vir meer as twee jaar vakant gebly. Woeke het volhard in sy poging om die pos te vul. In Oktober 1788 het hy 'n ou vriend van hom, ene Van Straten, oorreed om aansoek te doen vir die sieketroosterpos van Graaff-Reinet. Woeke het Van Straten vir die pos by die goewerneur aanbeveel, maar ook die goewerneur gewaarsku dat ds. Serrurier van Kaapstad die aanstelling sou teenstaan. Om welke rede is nie bekend nie. Van Straten het die aanbeveling van Woeke eiehandig aan die goewerneur voorgelê,⁵⁴ maar is soos verwag nie aangestel nie.

In 'n verdere poging om die pos te vul, het Woeke, sonder die medewete van die Goewerneur en Politieke Raad, die predikante van die gemeente van Kaapstad genader met die versoek dat hulle die naam van 'n geskikte persoon aan die Politieke Raad sou voorlê.

Na oorweging van die versoek het die predikante van Kaapstad 'n voorleser van dié gemeente, Jan Daniel van Simonds, aangemoedig om vir die pos aansoek te doen.⁵⁵ Dit het hy gedoen en die Goewerneur en Politieke Raad het hom op 16 Februarie 1791 provisioneel (tydelik) as die voorleser van Graaff-Reinet aangestel.

Die Goewerneur en Politieke Raad was egter baie ontevrede met dié eiesinnige werkswyse wat Woeke gevolg het in sy poging om 'n sieketrooster vir Graaff-Reinet te bekom en het hom 'n goeie

---

⁵³ P.S. du Toit: **Onderwys aan die Kaap onder die Bataafse Bewind 1803-1806**, p. 137; C.287 Requesten en Nominatien: Ter Smitten - Van de Graaff, 15/12/1790, p. 1255; C.89 Resolutien, 15/12/1790, p. 1280; C.94 Resolutien, 18/11/1791, p. 175.

⁵⁴ C.471 Inkomende Brieven: Woeke - Van de Graaff, 6/10/1788, pp. 1215-1216.

⁵⁵ C.287 Requesten en Nominatien: Van Simonds - Van de Graaff, 16/2/1790, p. 175.

skrobbering gegee.⁵⁶ Klaarblyklik het die Politieke Raad geoordeel dat Woeke sy mag oorskry en op hul terrein oortree het; iets wat hulle nie aangestaan het nie. Waarom die Politieke Raad egter self nie meer daadwerklike pogings aangewend het om 'n voorleser vir Graaff-Reinet te bekom nie, is nie duidelik nie.

Jan Daniel van Simonds het in 1785 vanuit Rotterdam aan boord die Nederlandse skip **Welvaaren** in die Kaap aangekom en is deur die kerkraad van Kaapstad in die pos as sieketrooster aangestel.⁵⁷ Presies wanneer na sy aanstelling hy na Graaff-Reinet afgereis het en wanneer en waarom hy weer Graaff-Reinet verlaat het, is onbekend. Hy het egter nie lank in dié amp op Graaff-Reinet gedien nie, want reeds in November 1791 is hy deur Jan de Vries opgevolg. Gedurende Van Simonds se dienstydpark in 1791 is slegs 34 riksdaalders aan kollektes tydens die godsdiensoefeninge ontvang.⁵⁸ Hy is gedurende 1792 in armoede oorlede.⁵⁹

In Oktober 1791 het die kerkraad van Kaapstad die inisiatief geneem om die kerklike aangeleenthede van Graaff-Reinet op 'n meer geordende en vaste grondslag te plaas en om instruksies vir die sieketrooster op te stel.⁶⁰ Die goewerneur het baie gunstig op hul idees gereageer, wat tot gevolg gehad het dat hulle voorstelle in dié verband aan die Goewerneur en Politieke Raad vir oorweging voorgelê het. Die kerkraad van Kaapstad was van oordeel dat met die aanstelling van die nuwe sieketrooster, Jan de Vries, dit ook die gepaste tydstip was om volledige instruksies vir die sieketrooster op te stel. Verder sou dit kon bydra om 'n herhaling van die onaangenaamhede waarby die sieketroosters van Graaff-Reinet reeds betrokke was, te voorkom.

---

⁵⁶ C.87 Resolusien, 16/2/1790, pp. 216, 218-219; 1/G.R. 8/1 Letters from Governor and Council of Policy: Van Stressen - Woeke, 16/2/1790, p. 81.

⁵⁷ C.287 Requesten en Nominatien: Van Simonds - Van de Graaff, 16/2/1790, p. 175.

⁵⁸ C.97 Resolusien, 26/4/1792, p. 333; C.197 Bijlagen tot de Resolusien: De Vries - Predikanten Kaapstad, 28/1/1792, p. 154.

⁵⁹ J.P. Claassen: **Die Sieketroosters in Suid-Afrika 1652-1866**, pp. 141, 144.

⁶⁰ NGKA. G.1 1/7 Notule van die Kerkraad, 3/10/1791, p. 17.

Tweedens het hul voorgestel dat die landdros opdrag gegee moes word om jaarliks in verband met die kerkfondse verslag te doen. Die kerkraad het verneem dat die fondse wat reeds ingesamel was, aansienlik was, maar hulle het nie geweet wat die presiese stand van sake was nie.

Derdens het die kerkraad van Kaapstad voorgestel dat 'n kerkraad, bestaande uit een ouderling en twee diakens, vir Graaff-Reinet saamgestel moes word. Dié kerkraad sou dus kon toesig hou oor die fondse en die godsdiensoefeninge. Wat die fondse betref het hulle aanbeveel dat die kerkraad van Graaff-Reinet die saldo jaarliks in die sorg van een van die gevestigde gemeentes moes laat, wat dit op aanvraag van die Graaff-Reinets kerkraad tot hul beskikking kon stel.

Die kerkraad van Kaapstad het ook aangebied om die eerste lede vir 'n kerkraad van Graaff-Reinet te nomineer. Hulle het aangevoer dat so 'n suiwer kerklike aangeleentheid nie in die hande van die landdros en heemrade gelaat kon word nie. Verder sou so 'n reëling ook die gebruik bevestig dat die kerkraad van 'n naburige gemeente die eerste kerkraad van 'n nuut gestigte gemeente aanwys.⁶¹

Die Goewerneur en Politieke Raad het die voorstel oorweeg en die volgende opdrag aan die kerkraad van Kaapstad gegee:

1. Dat instruksies vir die sieketrooster opgestel moes word en vir goedkeuring aan die Politieke Raad voorgelê moes word.
2. Dat hulle 'n finansiële verslag van die kerkfondse van die landdros moes bekom en die kontantsaldo tot voordeel van die gemeente van Graaff-Reinet op rente uitgee.
3. Dat die kerkraad van Kaapstad die lede van 'n kerkraad vir Graaff-Reinet moes nomineer. Laasgenoemde kerkraad sou dan verplig wees om jaarliks aan die kerkraad van Kaapstad verslag aangaande die godsdiensoefeninge en finansiële aspekte te doen.⁶²

---

⁶¹ C.289 Requesten en Nominatien: Wentzel - Rhenius, 26/10/1791, pp. 349-350.

⁶² NGKA. G.1 1/7 Notule van die Kerkraad, 5/12/1791, pp. 22-23.

Die terugvoering wat landdros Woeke aan die kerkraad gegee het na aanleiding van bogenoemde opdragte, het egter 'n paar verrassings vir die kerkraad van Kaapstad opgelewer. In verband met die kerkfondse van Graaff-Reinet, het dit geblyk dat die kerk van Graaff-Reinet 130 riksdaalders aan die distrikskas verskuldig was!⁶³ Klaarblyklik het hy die herstelkoste van die "provisionele" kerk teen die kerkkas verreken. Die fiasko in verband met die nominasie van die eerste kerkraad van Graaff-Reinet word later behandel. Ten opsigte van die instruksies aan die sieketrooster kon geen bewys gevind word dat dit ooit opgestel is nie. In die lig van die aankoms van die eerste leraar van Graaff-Reinet, is dit egter te betwyfel of die kerkraad van Kaapstad wel sodanige instruksies sou opgestel het.

1.6 Twis tussen sieketrooster-voorleser Jan de Vries en landdros Woeke

Die nuwe sieketrooster, Jan de Vries, het na homself ook as die voorleser van die gemeente van Graaff-Reinet verwys. In geselskap van die sekretaris van die distrik Graaff-Reinet, H.C.D. Maynier, het hy op 20 Oktober 1791 uit Kaapstad vertrek en op Saterdag 19 November 1791 op Graaff-Reinet aangekom.⁶⁴ Tydens dié tog is die grondslag egter gelê vir die vriendskap wat tussen De Vries en Maynier bestaan het.

Kort na sy aankoms het De Vries laat bekendmaak dat hy vanaf Sondag 27 November die godsdiensoefeninge sou waarneem.⁶⁵

Op die Maandag na sy aankoms op Graaff-Reinet het De Vries homself by landdros Woeke aangemeld. Hy is vriendelik ontvang en vir die daaropvolgende maand was die verhouding tussen

---

⁶³ C.197 Bijlagen tot de Resolutien: Woeke - Rhenius, 5/3/1792, pp. 230-231.

⁶⁴ C.197 Bijlagen tot de Resolutien: De Vries - Kerkraad van Kaapstad, 28/1/1792, p. 154.

⁶⁵ 1/G.R. 14/4 Miscellaneous Documents, Publications, Notices, Instructions and Warnings: Bekendmaking, 24/11/1791, n.p.; 1/G.R. 1/1 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 19/12/1791, p. 169.

hom en Woeke goed. Hy is selfs ná sy eerste predikasie deur Woeke geprys en vir ete genooi.⁶⁶ Hierdie goeie begin het egter nie voortgeduur nie. Die stryd wat tussen die twee ontstaan het, sou uiteindelik tot die afdanking van Woeke bydra.

Die liggeraakte Woeke het hom sedert 1789 aan drank oorgegee en hy het gesukkel om sy humeur te bedwing. Veral diegene wat van hom verskil het, het onder sy tong deurgeloop en is as sy vyand beskou. Omdat Woeke en Maynier nie langs dieselfde vuur gesit het nie, het die vriendskap tussen Maynier en De Vries blykbaar verder tot die gespanne verhouding tussen Woeke en De Vries bygedra.⁶⁷

De Vries was daarvan oortuig dat Woeke besig was om hom uit te lok om iets onbesonne te doen sodat hy 'n verskoning sou kon hê om hom aan te kla en sodoende van hom ontslae te raak. Om dit te voorkom, het hy op 28 Januarie 1792 'n brief aan die kerkraad van Kaapstad gestuur waarin hy die aangeleentheid te berde gebring het. Verder het hy die kerkraad versoek om die instruksies vir die sieketrooster van Graaff-Reinet, wat hulle sou opstel, aan hom te stuur. Hy was van mening dat dit hom teen die arbitrêre optrede van Woeke sou beskerm.⁶⁸

Ongeveer drie weke later het Woeke ook 'n brief aan die kerkraad van Kaapstad gestuur waarin hy 'n emosionele aanval op De Vries gemaak het. Hy het twee voorvalle genoem waartydens De Vries hom en sy vrou sou beledig het. Die eerste daarvan het op 18 Desember 1791 plaasgevind toe De Vries hom na bewering sou beveel het om 'n man, wat by die kerkdeur gestaan het, te verjaag. Die tweede voorval het volgens Woeke op 15 Januarie 1792 plaasgevind toe De Vries Woeke se vrou gelas het om 'n beker of bord in hul huis te gaan haal waarin die kollekte opgeneem kon word. Woeke het verder gemeld dat daar nog sulke geleenthede was waar hulle beledig is en dat hulle nie

---

⁶⁶ C.203 Bijlagen tot de Resolutien: De Vries - Kerkraad van Kaapstad, 10/8/1792, Bylae A Verklaring deur Jan Jacobs, 22/7/1792, p. 35.

⁶⁷ C.202 Bijlagen tot de Resolutien: Woeke - Rhenius, 20/1/1792, pp. 125-131; J.I. de Villiers: Adriaan van Jaarsveld, p. 27.

⁶⁸ C.197 Bijlagen tot de Resolutien: De Vries - Kerkraad van Kaapstad, 28/1/1792, p. 161.

meer kerk toe gaan "om van sulke een onbeschoften Ozinus als jonge en meyd te worden gebruykt."⁶⁹

Woeke het by die kerkraad van Kaapstad daarop aangedring om De Vries opdrag te gee om hom in die openbaar om verskoning te vra. Indien De Vries dit sou weier, het hy gedreig om hom deur die "ordonantsruiter" 'n goeie drag slae te laat gee.⁷⁰

Nadat die kerkraad beide briewe bestudeer het, het hulle tot die slotsom geraak dat Woeke met 'n venynige haat teenoor De Vries vervul was. Hulle het ook gevrees dat hy sy dreigement om De Vries 'n drag slae te laat gee, sou uitvoer. Gevolglik het hulle die hele aangeleentheid in die hande van die Goewerneur en Politieke Raad oorgegee.⁷¹

Intussen het die bedanking van Maynier as distriksekretaris dit verder noodsaaklik gemaak dat die Politieke Raad spoedig oor die toestand op Graaff-Reinet uitsluitel moes kry. Maynier was van oordeel dat sy posisie onder Woeke ondraaglik geword het. Nadat die Politieke Raad op 3 April 1792 'n mondelinge verslag van De Vries aangehoor het, het hulle op 17 April vergader om die briewe van De Vries, Woeke en Maynier in oorweging te neem.⁷²

Die Politieke Raad het gevolglik besluit dat Woeke op 1 Julie 1792 voor hulle moes verskyn ten einde rekenskap te gee van die aangeleenthede soos dit na vore gekom het uit De Vries se brief van 28 Januarie 1792, naamlik:

---

⁶⁹ C.197 Bijlagen tot de Resolutien: Woeke - Kerkraad van Kaapstad, 20/2/1792, p. 171.

⁷⁰ C.197 Bijlagen tot de Resolutien: Woeke - Kerkraad van Kaapstad, 20/2/1792, pp. 171-172.

⁷¹ NGKA. G.1 1/7 Notule van die Kerkraad, 2/4/1792, p. 33.

⁷² C.197 Bijlagen tot de Resolutien: De Vries - Kerkraad van Kaapstad, 28/1/1792, pp. 154-157 en Woeke - Kerkraad van Kaapstad, 20/2/1792, pp. 171-172 en Maynier - Rhenius, g.d., pp. 163-166; C.97 Resolutien, 17/4/1792, p. 264; C.202 Bijlagen tot de Resolutien: De Vries - Kerkraad van Kaapstad, 1/8/1792, Bylae B Verklaring deur Kerkraad van Graaff-Reinet, 22/7/1792, p. 37.

1. Sy plan om die "provisionele" kerk tot voordeel van 'n paar inwoners te verkoop en
2. sy dreigement om De Vries 'n drag slae te laat gee en sy eie willekeurige optrede teenoor De Vries.⁷³

Woeke was in daardie stadium reeds opgeroep na 'n vergadering saam met die landdroste van die ander distrikte met die oog op die bespreking van die Boesmangevaar. Laasgenoemde oproep het hy eers op 20 Junie ontvang, wat dit vir hom onmoontlik gemaak het om betyds vir die vergadering in die Kaap te wees. Wanneer hy die oproep van die Politieke Raad in verband met sy twis met De Vries ontvang het, is onbekend. Hy het egter eers na 6 Augustus vanaf Graaff-Reinet na die Kaap afgereis,⁷⁴ klaarblyklik in uitvoering van die twee opdragte om in die Kaap te verskyn.

Toe hy teen 11 Julie nog nie in die Kaap opgedaag het nie, het die Politieke Raad hom tydelik uit sy pos ontslaan en Cornelius van Baalen tydelik in sy plek as landdros aangestel.⁷⁵

De Vries het in die tussentyd blykbaar ook onrustig begin raak nadat hy in Augustus verneem het dat Woeke na die Kaap sou gaan. In 'n brief aan die kerkraad van Kaapstad het hy hulle uitgevra na die rede vir Woeke se besoek aan Kaapstad en of hy homself aan enigiets skuldig gemaak het. Om homself te beskerm het hy twee verklarings saamgestuur; een van heemraad en ouderling Jan Jacobs en een van die plaaslike kerkraad wat intussen tot stand gekom het. Hieruit blyk dit dat hy hom goed gedra het te midde van "de capriteuse vervolging"⁷⁶ van landdros Woeke. Ook die krygsoffisiere het in daardie stadium van hul laat hoor en oor die swak gedrag van Woeke gekla.

---

⁷³ C.97 Resolutien, 17/4/1792, pp. 264-267.

⁷⁴ 1/G.R. 1/1 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 2/7/1792, 6/8/1792, pp. 186-189, 193.

⁷⁵ C.97 Resolutien, 2/4/1792, 11/7/1792, pp. 765-777, 864-865.

⁷⁶ C.202 Bijlagen tot de Resolutien: De Vries - Kerkraad van Kaapstad, 10/8/1792, p. 33.

Volgens hulle het hy persone gevloek, vals beskuldig en boonop ook partymaal dronk by vergaderings opgedaag.⁷⁷

De Vries se verduidelikings en verklarings vir die toestand wat hy op Graaff-Reinet aangetref het en die omstandighede waaronder hy gewerk het, het kortliks op die volgende neergekom. Met sy aankoms op Graaff-Reinet was die "provisionele" kerkgebou onbruikbaar en het hy die huis van Woeke se skoonseun en voormalige distriksdokter, C.P. Zastron, teen 2 riksdaalders per maand gehuur. Hy het die godsdiensoefeninge in die voorhuis gehou terwyl hy vir homself slegs een vertrek, kombuis en 'n perdestal beskikbaar gehad het. In Februarie 1792 het Woeke beplan om hierdie huis te verkoop. So 'n stap sou die gemeente baie verontrief het, aangesien die "provisionele" kerk in daardie stadium steeds onbruikbaar was. Laasgenoemde stand van sake het hy toegeskryf aan die feit dat al die beskikbare ambagsmanne besig was om die drosdy, landdros Woeke se woning, te bou. De Vries het verder ook vir Woeke daarvan beskuldig dat hy die "provisionele" kerk as 'n houtbergplek tot voordeel van homself en 'n paar ander inwoners gebruik het.⁷⁸

Met al die getuienis voor hulle asook die kennis aangaande vorige ervarings met hom, het daar vir Woeke geen rooskleurige toekoms gewag toe die Politieke Raad op 9 Oktober 1792 vergader het om oor sy lotgevalle te beslis nie.⁷⁹

De Vries se verklaring het egter in 'n groot mate daartoe aanleiding gegee dat die Politieke Raad Zastron se huis met die "provisionele" kerk verwar het.⁸⁰ Woeke het dus sonder veel moeite op die aanklag dat hy die werklike "provisionele" kerk wou verkoop, geantwoord. Terselfdertyd het hy ook

---

⁷⁷ C.98 Resolusien, 7/9/1792, pp. 459-476.

⁷⁸ C.197 Bijlagen tot de Resolusien: De Vries - Kerkraad van Kaapstad, 28/1/1792, pp. 154-156; 1/G.R. 1/1 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 19/12/1791, p. 169.

⁷⁹ C.98 Resolusien, 9/10/1792, pp. 64-69.

⁸⁰ 1/G.R. 14/1 Miscellaneous Documents, Extracts from Resolutions of Council of Policy, 17/4/1792, no. 29, n.p.

van die ander aantygings in verband met die "provisionele" kerkgebou die nek ingeslaan. Hy het onder andere die volgende argumente gebruik:

1. Hy sou nie die "provisionele" kerk verkoop het nie, omdat almal geweet het vir watter doel die gebou opgerig is.
2. Die gebou was onbruikbaar en daarom het hy die hout wat aan die kerk behoort het daarin geberg.
3. Die landdros en heemrade het by herhaling probeer om die gebou te laat herstel, maar dit het telkens misluk, deels as gevolg van 'n gebrek aan fondse.⁸¹

Woeke se verduideliking van die omstandighede kom ooreen met dié van De Vries. Slegs ten opsigte van die rede vir die hout in die "provisionele" kerk en die swak toestand van die gebou, het die twee van mekaar verskil.

Ten opsigte van die ander klagtes wat teen hom ingebring is, het hy homself nie bevredigend verweer nie, maar eerder beskuldigings teen sy teenstanders ingebring. Die Politieke Raad het hom gevolglik op 6 Desember 1892 uit sy amp ontslaan. Hierdie optrede is in 1794 deur die besoekende kommissarisse Nederburg en Frykenius gehandhaaf. Op 20 Maart 1793 het die Politieke Raad H.C.D. Maynier as landdros in sy plek aangestel.⁸²

Voor al hierdié verwickelinge het die kerkraad van Kaapstad intussen uitvoering gegee aan die opdrag van die Politieke Raad om 'n kerkraad vir Graaff-Reinet saam te stel. Op grond van inligting wat hulle van Andries Pretorius, die oud-sieketrooster Hermanus Ter Smitten en ander persone ingewin het, is Marthinus Pretorius en Jan Jacobs(en) as ouderlinge en Andries Pretorius,

---

⁸¹ C.98 Resolusien, 9/10/1792, pp. 68-69.

⁸² O.F. Raum: Woeke, Maritz Hermann Otto en J.J. Badenhorst: Maynier, Honoratus Christiaan Dawid (W.J. de Kock en D.W. Kruger (hoofreds.): **Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek II**, pp. 467, 876).

Andries Barend Burger, Dirk van den Bergh en Hendrik (Adriaan) van den Bergh as diakens op 6 Februarie 1792 genomineer. Die goewerneur is versoek om albei die ouderlinge aan te stel asook enige twee van die genomineerde diakens.⁸³

Die Goewerneur en Politieke Raad het die nominasie aanvaar en op 13 Maart 1792 is Marthinus Pretorius en Jan Jacobs(en) as ouderlinge en Andries Pretorius en Barend Burger as diakens aangestel. Eersgenoemde ouderling en diaken sou na een jaar diens uittree, terwyl laasgenoemde ouderling en diaken die termyn van twee jaar sou voltooi.⁸⁴ Die aanstelling van twee ouderlinge was dus 'n wysiging van die oorspronklike besluit om slegs een ouderling aan te wys.⁸⁵

Met die aanstelling van hierdie eerste kerkraad op 13 Maart 1792 het die gemeente van Graaff-Reinet amptelik tot stand gekom.

Landdros Woeke, wat toe nog in sy amp was, is van die besluit van die Politieke Raad in kennis gestel. Op sy beurt het hy die betrokke persone skriftelik van hul aanstelling verwittig. Jan Jacobs was teensinnig om die benoeming te aanvaar, omdat hy in daardie stadium ook heemraad was. Andries Pretorius het ook teen sy aanstelling beswaar gemaak en wel op grond daarvan dat hy nie kon lees en skryf nie. Boonop was hy ook nie 'n belydende lidmaat van die kerk nie. Die Politieke Raad het slegs Pretorius se beswaar aanvaar en gevolglik het die benoeming verval.⁸⁶ Die vulling van die vakature sou egter in die hande van die nuwe leraar van Graaff-Reinet gelaat word.

---

⁸³ NGKA. G.1 1/7 Notule van die Kerkraad, 6/2/1792, 18/9/1792, pp. 29, 59; C.96 Resolusien, 7/2/1792, pp. 367-369.

⁸⁴ C.96 Resolusien, 13/3/1792, pp. 788-789.

⁸⁵ A. Moorrees: **Die Nederduitse Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika 1652-1873**, p. 352.

⁸⁶ C.201 Bijlagen tot de Resolusien; Woeke - Rhenius, 1/7/1792, pp. 186-188; C.98 Resolusien, 28/8/1792, p. 320.

1.7 Die behoefte aan 'n leraar

Geestelik gesproke was die behoefte aan 'n leraar die Graaff-Reinnetters se grootste nood. Die eerste versoeke wat vanuit die grensgebiede tot die Politieke Raad in verband met orde en ontwikkeling aldaar gerig was, getuig hiervan. Dit word verder bevestig deur die groot ywer waarmee die landdros en heemrade gewerk het met die oog daarop om 'n kerkgebou te bekom, waarin 'n leraar die Woord van God kon verkondig.

Op grond van hierdie nood het die Politieke Raad op 20 November 1787 verhoë tot die Here XVII gerig waarin hul versoek is om 'n leraarsamp vir Graaff-Reinet te skep en om 'n bekwame leraar te bekom.⁸⁷

Die behoefte aan 'n leraar het gedurende 1788 al hoe dringender geword. Die groeiende getal kinders en jongmense wat godsdiensoonderrig moes ontvang, veral in die afwesigheid van 'n sieketrooster - Ter Smitten het in daardie stadium Graaff-Reinet verlaat - het die teenwoordigheid van 'n leraar genoodsaak. Ook by die volwassenes het in 'n toenemende mate die behoefte aan 'n persoon wat na behore op geestelike gebied leiding kon gee, ontwikkel. Om dié redes het die landdros en heemrade in Januarie 1789, op aandrang van die inwoners van die distrik Graaff-Reinet, die Politieke Raad versoek om hulle behoefte aan 'n leraar weer onder die aandag van die Here XVII te bring.⁸⁸

Intussen het daar ook in Nederland positiewe ontwikkelinge gekom. Op 31 Desember 1788, vyf dae voor bogenoemde versoek van die landdros en heemrade aan die Politieke Raad, het die Here XVII tesame met die toestemming dat 'n kerkgebou in Graaff-Reinet opgerig kon word, beloof dat hulle 'n bekwame predikant vir Graaff-Reinet sou probeer bekom. Elf maande later, op 27 November

---

⁸⁷ C.96 Resolutien, 13/3/1792, pp. 788-789.; 1/G.R. 8/1 Letters from Governor and Council of Policy: De Wet - Woeke, 20/11/1787, opposite p. 45.

⁸⁸ 1/G.R. 1/1 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 5/1/1789, p. 82; 1/G.R. 16/1 Letters Despatched by Landdrost and Secretary: Woeke - Van de Graaff, 5/1/1789, p. 15.

1789, het die nuus die Kaap bereik en is die landdros en heemrade onmiddellik daarvan in kennis gestel.⁸⁹

Dié belofte van die Here XVII het groot vreugde, maar ook groot verwagtinge by die inwoners van Graaff-Reinet geskep. So byvoorbeeld het die landdros en heemrade, na die ontvangs van die besluit van die Here XVII, die Goewerneur en Politieke Raad versoek dat hulle onmiddellik ingelig moes word wanneer die beloofde leraar in die Kaap aan wal sou stap sodat hulle hom kon laat haal. Hulle het ook die Raad daarop gewys dat die "provisionele" kerk reeds voltooi was en dat hulle huisvesting vir die leraar sou reël.⁹⁰

Daar het egter drie jaar verloop voordat die belofte vervul is. Nog voordat die besluit van die Here XVII van 31 Desember 1788 aan die Kaap ontvang is, het landdros Woeke hom, naas die Goewerneur en Politieke Raad, ook na die kerkraad van Kaapstad gewend met die versoek dat hulle 'n poging moet aanwend om 'n leraar vir Graaff-Reinet te bekom. Hy het hulle onder andere daarop gewys dat die distrik baie uitgestrek was en dat die 600 gesinne wat binne die grense gewoon het van die gebruik van die sakramente ontsê was as gevolg van die groot afstande wat hulle na die naaste kerk moes aflê. Die kerkraad van Kaapstad het dié inligting in sy jaarverslag van 1789 aan die klassis van Amsterdam oorgedra, met die versoek dat hulle die saak by die Here XVII aanhangig moes maak. Hulle het ook melding gemaak van die gerug dat 'n predikant reeds vir Graaff-Reinet aangestel is.⁹¹

Die klassis het baie gunstig op die versoek gereageer en die kerkraad van Kaapstad verseker dat hul voorspraak by die Here XVII sou probeer doen in verband met die aangeleentheid.⁹²

---

⁸⁹ C.86 Resolusien, 27/11/1789, pp. 445, 517; 1/G.R. 8/1 Letters from Governor and Council of Policy: Goetz - Woeke, 27/11/1789, p. 73.

⁹⁰ 1/G.R. 1/1 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 10/5/1790, p. 125.

⁹¹ NGKA. G.1 6/2 Uitgaande Brieven, na die Buiteland: No. 53, Fleck - Klassis van Amsterdam, 1/2/1790, p. 119.

⁹² NGKA. G.1 5/7 Inkomende Brieven, Gemengd uit die Buiteland: No. 105, Menten - Kerkraad van Kaapstad, 19/7/1790, g.p.

In die jaarverslag van 1790 aan die klassis van Amsterdam het die kerkraad van Kaapstad weer eens die groot behoefte van 'n leraar vir Graaff-Reinet aangeraak. Hulle het die waarskuwing gerig dat 'n hele geslag kon opgroei sonder basiese godsdiensoonderrig en dat hul net op grond van hul Christelike naam van die omringende heidene onderskei sou kon word.⁹³

Die versoeke om en aandrang op 'n leraar vir Graaff-Reinet het nie onbeantwoord gebly nie. Met die oog op die gemeente van Graaff-Reinet het die klassis van Amsterdam 'n gebore Kapenaar, Hendrik Herbst - wat in Nederland in die teologie gestudeer het - as leraar vir dié distrik Graaff-Reinet beroep. Hy het vir die beroep bedank, waarop die jong dominee J.H. Manger aangebied het om as leraar van Graaff-Reinet na die Kaap gestuur te word.⁹⁴

---

⁹³ NGKA. G.1 6/2 Uitgaande Brieven, na die Buiteland: No. 107, Van Lier - Klassis van Amsterdam, 7/2/1791, g.p.

⁹⁴ NGKA. G.1 5/7 Inkomende Brieven, Gemengd uit die Buiteland: No. 107, Mentis - Kerkraad van Kaapstad, 3/10/1791, g.p.

HOOFSTUK 2

DS. J.H. MANGER: PIONIERSPREDIKANT IN MOEILIKE OMSTANDIGHEDE (1792-1796)

2.1 Agtergrond van leraar

Johann Heinrich Wilhelm Manger is op 20 Februarie 1769 te Detmold naby Kassel in Duitsland gebore. Sy vader, Johan George Manger, is in 1787 tot die adelstand verhef. Hy was 'n vooraanstaande lid van die regering. Vyf van Johann Heinrich se ooms was predikante, waarvan twee in Oos-Indië was.¹ Blykbaar het laasgenoemde twee in 1784 by die Kaap aangedoen terwyl die skip - die **Staviniss** - van die Ooste na Nederland onderweg was.²

Johann Heinrich het sy skoolopleiding in Duitsland ontvang en het later aan die Universiteit van Utrecht die teologie bestudeer. Op 17 Junie 1790 is hy deur die klassis van Amsterdam geëksamineer en is hy met handoplegging geseën en georden. Hierna het hy hom tot beskikking van die V.O.C. gestel met die oog daarop om na 'n gemeente in die Ooste gestuur te word. Met Herbst se bedanking vir die beroep na Graaff-Reinet het hy hom tot die beskikking van die gemeente gestel.³

Dominee J.H. Manger het self nie die adellike "Von" voor sy van gebruik nie en gevolglik is sy gebruik nagevolg.

---

¹ B.C. Hopkins: Von Manger, Johann Heinrich Wilhelm (J.W. de Kock en D.W. Kruger (hoofreds.): **Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek II**, p. 842).

² C.470 Inkomende Briewe: Wayenhoff - Van de Graaff, 10/2/1786, p. 352.

³ H.C. Hopkins: Von Manger, Johann Heinrich Wilhelm (J.W. de Kock en D.W. Kruger (hoofred.): **Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek II**, p. 842); O.J. Fourie: Die bediening van ds. J.H. von Manger te Graaff-Reinet 1792-1796, p. 25.

Aan boord van die **Geertruy en Petronella** en blakend gesond het hy in Tafelbaai aangekom en op 6 Februarie 1792 aan wal gegaan. Aangesien die Goewerneur en Politieke Raad op daardie tyd stip geen geskrewe opdrag in verband met ds. Manger gehad het nie, het 'n groot mate van onsekerheid oor sy bestemming geheers. Die moontlikheid is selfs oorweeg om hom na die Ooste te laat voortreis. Uiteindelik is besluit om hom aan die Kaap te laat bly tot tyd en wyl kommissaris **Nederburg** en **Frykenius**, wat aan die Kaap verwag is, oor sy lot kon beslis.⁴

Die onsekerheid oor sy bestemming is eers ongeveer twee maande later uit die weg geruim toe 'n brief van die klassis van Amsterdam deur die kerkraad van Kaapstad ontvang is, waaruit dit duidelik geword het dat hy wel vir **Graaff-Reinet** bestem was. Aangesien dit nie 'n amptelike opdrag van die Here XVII was nie, het die Politieke Raad versigtig daarop gereageer en ds. Manger tydelik as leraar van **Graaff-Reinet** aangestel. Die landdros en heemrade is dien ooreenkomstig ingelig en versoek om so spoedig moontlik vervoer vir hom na **Graaff-Reinet** te reël.⁵ Nadat die Politieke Raad egter bevestiging van die Here XVII ontvang het dat ds. Manger wel vir **Graaff-Reinet** bestem was, is hy op 11 Julie 1792 op 'n permanente grondslag daar aangestel.⁶

Terwyl ds. Manger op 'n geleentheid na **Graaff-Reinet** gewag het, het ds. Van Lier van Kaapstad teen die einde van Julie siek geword en is ds. Manger tydelik aangestel om sy preekbeurte waar te neem.⁷ Teen die middel van September het hy egter verneem dat die waens wat hom na **Graaff-Reinet** sou vervoer ongeveer 20 dae reistyd vanaf Kaapstad was en is hy op eie versoek van sy preekpligte in Kaapstad onthef.⁸

---

⁴ C. 96 Resolusien, 7/2/1792, pp. 367-369; NGKA. G.1 6/2 Uitgaande Briewe, na die Buiteland: No. 54, Serrurier - Klassis van Amsterdam, 6/2/1792, p. 125; A. Moorrees: **Die Nederduitse Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika 1652-1873**, p. 351.

⁵ 1/G.R. 14/1 Miscellaneous Documents, Extracts from Resolutions of Council of Policy, 7/4/1792, no. 29, n.p.

⁶ C. 97 Resolusien, 11/7/1792, pp. 866-867.

⁷ C. 97 Resolusien, 31/7/1792, pp. 1074-1076.

⁸ C. 98 Resolusien, 13/9/1792, pp. 567-568.

2.2 Aankoms te Graaff-Reinet

Ds. Manger het die Kaap na alle waarskynlikheid teen die einde van September of vroeg in Oktober 1792 verlaat en het veilig op 27 Oktober 1792 te Graaff-Reinet aangekom. By gebrek aan 'n pastorie het hy 'n vertrek in die drosdy betrek en daar loseer. Die eerste erediens wat op Graaff-Reinet deur 'n predikant gelei is, is op 11 November 1792 deur ds. Manger gehou.⁹

Ten tyde van die aankoms van ds. Manger het die inwoners van die distrik Graaff-Reinet baie probleme ondervind wat noodwendig ook 'n uitwerking op die kerklike bedrywighede sou hê.

Aan die noordgrens van die distrik het die Boesmans die boere geterroriseer. Die intensiteit van die stryd het gewissel, maar moorde op die veewagters en gepaardgaande veediefstalle is gereeld aangemeld. Kommando's het gevolglik gereeld teen die Boesmans opgetrek. By een geleentheid is 300 Boesmans doodgeskiet en 100 gevange geneem. Die uiteinde van die stryd was dat die boere hul plase verlaat het. In 1791 was daar 160 onbewoonde plase in die Sneeuberge en teen 1793 was die Nieuweveld feitlik onbewoon. Aanvalle is vanuit die Bamboesberg in die veldkornetskap van Tarka gemaak. Die noordelike streke van die distrik was dus uiters onveilig.¹⁰

Aan die oosgrens het daar spanning tussen die Xhosa en die boere ontstaan. Met die omstrede veetransaksies, veediefstalle, droogtes en die steeds weswaartse beweging van die Xhosa het die spanning breekpunt bereik. Die grensoorlog van 1793 het verder geen oplossing vir die botsende Blanke en Swart belange gebied nie. Die Xhosa het trouens steeds dieper die Suurveld binnegedring en teen 1794 ook die gebied van Agter-Bruintjieshoogte bereik. Dié koloniste het gevlug terwyl die Suurvelders hul plase verlaat en in armoede rondgeswerf het.¹¹

---

⁹ 1/G.R. 14/4 Miscellaneous Documents, Publications, Notice, Instructions and Warnings: Bekendmaking, 28/12/1792, n.p; C.212 Bijlagen tot de Resolutien: Kerkraad van Graaff-Reinet - Sluysken, 4/2/1794, p. 140.

¹⁰ P.J. van der Merwe: **Die Noordwaartse beweging van die boere voor die Groot Trek**, pp. 17-21.

¹¹ G.M. Theal: **History of South Africa IV**, pp. 281-191; G.E. Cory: **The Rise of South Africa I**, pp. 46-48; A.J. Smithers: **The Kaffer Wars**, pp. 41-44; K.W. Smith: *From Frontier to Midlands*, pp. 48-49; H.B. Giliomee: *Die Kaapse Samelewing teen die einde van die Kompanjiesbewind (Historia, Maart 1973, p. 12).*

Die onstabiele toestande het klaarblyklik die kerklike bedrywighele negatief beïnvloed. Dit was vir die boere uiters riskant om hul plase te verlaat en in die hande van 'n huurling te laat ten einde self deel te neem aan die kwartaallike Nagmaal. Die boere het verder voortdurende finansiële verliese gely en gevolglik het hulle verarm. Dit het daartoe aanleiding gegee dat hulle byvoorbeeld nie die vermoë gehad het om groot bedrae geld tot beskikking van die kerkbouprojek te stel nie. 'n Verdere gevolg van die harde stryd om voortbestaan, was die toenemende ontevredeheid met die kompanjie en amptenare wat dit vir hul onmoontlik gemaak het om hulself op 'n aggressiewe wyse te verdedig. 'n Gesagskrisis het dus gaandeweg aan die grens ontwikkel.

2.3 Gemeentelike organisasie

Die owerheid aan die Kaap was verantwoordelik vir die salarisse wat aan die kerklike amptenare betaal is. So byvoorbeeld het ds. Manger 'n traktement van 756 riksdaalders per jaar ontvang. Die kerkraad het op sy beurt 'n verdere vyftien riksdaalders per maand as huishuur uit die kerkkas aan hom oorbetal.¹² Ds. Manger het egter sy salaris verder aangevul deurdat hy die twee slawe verhuur het wat hy in 1794 vanaf die kompanjie vir 200 riksdaalders elk gekoop het.¹³

Kort na die aankoms van ds. Manger het die kerkraad die voorleser, Jan de Vries, ook as koster aangestel. Hy het as voorleser 'n salaris van 177 riksdaalders per jaar van die kompanjie ontvang. Uit die kerkkas is 24 riksdaalders per jaar aan hom as huishuurgeld uitbetaal.¹⁴

---

¹² 1/G.R. 1/2 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 6/7/1795, p. 23; 1/G.R. 14/40 Miscellaneous Documents, Financial Matters, Accounts, Receipts and Authorities: H. Manger, 30/6/1795, n.p.; C.105 Resolusien, 10/3/1794, p. 776.

¹³ C.212 Bijlagen tot de Resolusien: Faure - Sluysken, g.d., pp. 407-408; C.104 Resolusien, 8/12/1793, p. 313.

¹⁴ C.208 Bijlagen tot de Resolusien: Kerkraad van Graaff-Reinet - Rhenius, 28/1/1793, pp. 139-140; C.215 Bijlagen tot de Resolusien: Cassa Rekening van der Armen gelden ... Graaffe Reinet, 31/12/1793, p. 92; 1/G.R. 1/2 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 6/7/1795, p. 23.

Gedurende die tydperk wat gestrek het vanaf Julie 1791 tot Augustus 1794, het die gemeente van Graaff-Reinet gemiddeld uit 775 mans bo 16 jaar en 601 vrouens bo 14 jaar en 1 636 seuns en dogters jonger as bogenoemde ouderdomme bestaan, 'n gemiddeld dus van 3 013 siele.¹⁵ Die aantal gesinne is op tussen 500 en 600 beraam.¹⁶

Die distrik was geweldig uitgestrek en sommige inwoners moes 'n reis van sewe tot tien dae onderneem om 'n erediens by te woon.¹⁷ Gevolglik het diegene wat so ver gebly het gewoonlik slegs die Nagmaalsgeleentheid bygewoon.

Weens die min beskikbare argiefmateriaal is dit uiters moeilik om 'n volledige beeld van die werksaamhede wat deur ds. Manger en die kerkraad gedurende hierdie periode verrig is, daar te stel. Geen notuleboek of finansiële stukke, behalwe die enkele stukke wat in die distrik- of owerheidsargief opgeneem is, is beskikbaar nie.

In 1798 het die kerkraadslede verklaar dat ds. Manger geen notule van die vergaderings gehou het nie.¹⁸ Waarom hy dit nie bygehou het nie, is baie moeilik verklaarbaar in die lig van die feit dat dit aanvaar kan word dat hy bewus moes gewees het van die gebruik om notules van vergaderings te hou. Dat M.W. Pretorius, wat die verklaring namens die kerkraad gemaak het, sou gelieg het, is baie onwaarskynlik, aangesien dit 'n baie maklik kontroleerbare stelling was, indien geargumenteer sou word dat iemand om een of ander rede die boek vernietig het.

In die algemeen moes die kerkraad egter na die volgende sake omgesien het:

---

¹⁵ 1/G.R. 14/105 Miscellaneous Documents, General Opgaaf Returns: General Opgaaf Returns, 11/7/1791, 2/7/1792, 19/8/1793, 4/8/1794, n.p.

¹⁶ D.G. van Reenen: **Joernaal, 1803** (red. W. Blommaert), p. 274; J. Barrow: **An Account of Travels into the Interior of Southern Africa ... II**, p. 370; NGKA. G.1 6/2. Uitgaande Briewe, na die Buiteland: No. 54, Fleck - Klassis van Amsterdam, 1/2/1790, p. 119.

¹⁷ J. Barrow: **An Account of Travels into the Interior of Southern Africa ... II**, p. 370.

¹⁸ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 8/7/1798, p. 1.

1. Die algemene bestuur van die kerklike aangeleenthede in die distrik;
2. Die instandhouding van die geboue wat aan die kerk behoort het;
3. Die beheer en bestuur van die kerkfondse;
4. Die opvoeding en onderhoud van wese, wat gevolglik onder die beheer van die diakonie gestaan het;
5. Die onderhoud van die armes.¹⁹

Een van die eerste take wat ds. Manger aangepak het, was om saam met die drie reeds aangewese kerkraadslede 'n geskikte persoon te vind om as diaken te nomineer in die plek van Andries Pretorius wie se beswaar teen sy aanvanklike aanstelling as diaken deur die Goewerneur en Politieke Raad aanvaar is. Die aangeleentheid het reeds tydens ds. Manger se verblyf in Kaapstad opgeduik. Die Politieke Raad het dit toe aan die kerkraad van Kaapstad opgedra om in oorleg met ds. Manger, die nominasie te maak.²⁰ Die kerkraad van Kaapstad het egter nie daarvoor kans gesien nie, veral omdat reeds met die nominasie van Pretorius 'n fout begaan is.²¹ Na sy aankoms in Graaff-Reinet het ds. Manger saam met die kerkraad van Graaff-Reinet twee persone, naamlik Nicolaas Smit en Jan Booysen, genomineer.²² Eersgenoemde is uiteindelik aangestel. Op hierdie wyse is die laaste van die viertal kerkraadslede in hul amp bevestig. Hierna het hulle vir sewe jaar in hul onderskeie ampte diens gedoen.²³

---

¹⁹ G.M. Theal: **Records of the Cape Colony I** (Memorandum of W.S. van Ryneveld), pp. 247-248; C.97. Resolutien, 17/4/1792, p. 269.

²⁰ C.98 Resolutien, 28/8/1792, pp. 320-323.

²¹ NGKA. G.1 1/7 Notule van die Kerkraad, 18/9/1792, p. 59; C.99 Resolutien, 30/10/1792, pp. 320-324.

²² C.208 Bijlagen tot de Resolutien: Manger - Rhenius 28/1/1793, p. 139.

²³ C.215 Bijlagen tot de Resolutien: Kerkraad van Graaff-Reinet - Sluysken, 4/2/1794, p. 101; NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 8/7/1798, 15/7/1799, pp. 2, 17.

Die kerkrade van die buitelandse distrikte het gewoonlik uit twee ouderlinge en twee diakens bestaan. Teen die einde van elke jaar het die helfte van die aantal ouderlinge en die helfte van die aantal diakens uitgetree. Hulle was egter herkiesbaar. Die kerkraad het vervolgens 'n dubbeltal (van die getal wat benodig is) persone se name as ouderling en 'n dubbeltal as diakens genomineer. Die goewerneur het op sy beurt die helfte van die dubbeltal genomineerde ouderling en diakens aangestel.²⁴ Op dié wyse het die goewerneur dus, net soos in die geval van die aanstelling van byvoorbeeld heemrade, die finale sé in die aanstellings gehad. Nadat 'n persoon in 'n bepaalde amp aangestel is, kon hy nie sonder die goedkeuring van die goewerneur bedank of uit sy amp onthef word nie. Kerkraadslede is baie dikwels ook as heemraadslede en andersom genomineer. Dit het ook gebeur dat 'n persoon op beide die rade gelyktydig gedien het.

In 1793 het die Politieke Raad beide die kolleges van heemrade en kerkrade versoek om altyd persone wat reeds in die betrokke rade gedien het te oorweeg wanneer hulle die nominasielyste opgestel het. Op dié wyse wou die goewerneur verhoed dat 'n persoon vir algemene burgerdiens verlore sou raak, aangesien oud-heemraadslede en -kerkraadslede nie weer gewone burgerdiens gedoen het nie.²⁵

2.4 Vaste eiendom van die gemeente

Die daarstelling en instandhouding van die fisiese geriewe wat die gemeente nodig gehad het, was 'n baie belangrike deel van die werksaamhede van die kerkraad. Soos reeds gemeld, was die landdros en heemrade verantwoordelik vir die instandhouding van die "provisionele" kerk. Aangesien dit nie van duursame materiaal gebou was nie, het dit telkens in 'n vervalde toestand geraak.

---

²⁴ G.M. Theal: *Records of the Cape Colony I* (Memorandum of W.S. van Ryneveld), p. 248.

²⁵ B. Booyens: *Kerk en Staat 1795-1843 (Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis, 1965, II, pp. 59, 60).*

Al landdros Woeke se pogings om die gebou nog voor die koms van ds. Manger kosteloos te laat herstel, het op niks uitgeloop nie. Daarom was die koms van ds. Manger vir die landdros en heemrade 'n groot uitkoms en het hulle beoog om die herstel van die gebou in die hande van ds. Manger te laat.²⁶

Maynier het egter ingegryp en die gebou uit eie fondse tot so 'n mate laat herstel dat ds. Manger met sy aankoms op Graaff-Reinet die dienste daarin kon waarneem. Hoewel die kerkraad dit klaarblyklik vir die volgende jaar of twee in stand gehou het - waarskynlik met die minimum koste - was die dak kort na die vertrek van ds. Manger in 1795 in so 'n vervalte toestand dat dit vervang moes word.²⁷

Die kerkraad het egter sy aandag aan die oprigting van 'n nuwe kerkgebou gegee. Voor 1792 is geen poging aangewend om die bydraes wat die inwoners van die distrik Graaff-Reinet vir die oprigting van 'n kerkgebou beloof het, in te samel nie. Gevolglik het die Politieke Raad in April 1792 opdrag gegee dat die beloftelyste aan ds. Manger oorhandig moes word. Hy was verder verplig om op die jaarlikse finansiële state van die gemeente die bedrag aan te dui wat vir die bou van die kerk ontvang is.²⁸

Die kerkraad het egter geoordeel dat die beloftelyste wat twee en 'n half jaar tevore opgestel is, verouderd was. Gevolglik het hulle die landdros en heemrade in Desember 1792 versoek om weer eens behulpzaam te wees met 'n soortgelyke opname. Die veldwagmeester is gevolglik weer opdrag gegee om 'n lys van die name van persone met hul beloofde bydrae vir die bou van die kerk daarnaas, op te stel. Alle inwoners moes genader word. Die veldwagmeesters is ook gemagtig om

---

²⁶ 1/G.R. 1/1 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 6/9/1790, 2/7/1792, pp. 171, 190; C.197 Bijlagen tot de Resolutien: De Vries - Kerkraad van Kaapstad, 28/1/1792, p. 154; C.99 Resolutien, 9/10/1792, pp. 68-69.

²⁷ C.215 Bijlagen tot de Resolutien: Kerkraad van Graaff-Reinet - Sluysken, 4/2/1794, p. 99; V.C. 68 Brieven en Bijlagen van den Commissaris, A.J. Sluysken, III, p. 127; B.O. 102 Miscellaneous Documents: Manger - Craig, 11/11/1795, p. 73.

²⁸ C.97 Resolutien, 26/4/1792, p. 334.

die geldelike bydraes te ontvang. Die lyste en bydraes moes so spoedig moontlik aan die kerkraad oorhandig word.²⁹

Die talle beloftelyste het by die inwoners verwarring geskep. Gevolglik is in Maart 1793 besluit om die volgende inligting aan die inwoners oor te dra:

1. Dat die beloftes op die vorige twee lyste nie meer van krag was nie.
2. Dat die inwoners verplig sou wees om die beloftes op die jongste lys gemaak, gestand te doen.
3. Dat die beloftes wat op die jongste lys geplaas word, nie kleiner mag wees as die beloftes wat by die vorige geleenthede gemaak is nie.

Die veldwagmeesters is ongeveer 'n maand gegun om die lys te voltooi, want dit moes vóór die vergadering van die landdros en heemrade van April 1793 ingelewer wees.³⁰

Dit is nie bekend wat die somtotaal van beloftes van die derde lys bedra het nie. Gesien vanuit die oogpunt van die kerkraad was die nakoming van die beloftes deur inwoners uiters teleurstellend. Teen die einde van 1793 is slegs 830 riksdalders van 65 persone ontvang. Gemiddeld is tussen 5 tot 8 riksdalders per persoon ontvang terwyl die bydraes tussen 1 en 75 riksdalders per persoon gewissel het.³¹

---

²⁹ 1/G.R. 1/1 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 3/12/1792, p. 203; 1/G.R. 16/1 Letters Despatched by Landdrost and Secretary I: Maynier - Veldwagmeesters, 3/12/1792, p. 160.

³⁰ 1/G.R. 1/1 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 4/8/1793, pp. 59-60.

³¹ C.215 Bijlagen tot de Resolutien: Kerkraad van Graaff-Reinet - Sluysken, 4/2/1794, Lyst der ontfangen liberale giften ter opbou van de Kerk, pp. 133-135.

Hierdie onbevredigende situasie was 'n direkte gevolg van die Tweede Grensoorlog. Die onstabiele maatskaplike en ekonomiese toestand wat daaruit voortgespruit het, het dit vir die inwoners bykans onmoontlik gemaak om 'n bydrae vir die kerkbouprojek te maak.

Die kerkraad het hulle gevolglik tot goewerneur Sluysken gewend. Hulle was van oordeel dat dit in daardie stadium en vir 'n geruime tyd in die toekoms nie moontlik sou wees om die nodige kapitaal vir die oprigting van die kerk te bekom nie. Hulle het dus by die goewerneur aanbeveel dat die fondse wat reeds geïen is en wat nog ingevorder sou word, vir die bou van die pastorie aangewend word. Die gemeente het tog immers die gebruik van die "provisionele" kerk gehad.³²

Op 10 Maart 1794 het die Politieke Raad die aangeleentheid oorweeg en besluit dat: die fondse wat vir die kerkgebou geïen is, slegs vir daardie doel aangewend mag word en dat onmiddellik met die bou van die kerk begin moes word. Die gebou moes egter eenvoudig wees en by die ander geboue op Graaff-Reinet pas. Nadat die projek afgehandel is, kon die pastorie en voorleserswoning opgerig word. Die Politieke Raad het verder besluit dat, met die oog daarop om die inwoners van die distrik aan te moedig om hulle bydraes te maak, hulle by monde van die veldwagmeester van die geskiedenis van die projek ingelig moes word.³³

Die kerkraad het aan die opdrag gehoor gegee en op 16 Junie 1784 het die bou van die kerk aan die noordekant van die hoofstraat 'n aanvang geneem. Ds. Manger en die kerkraad het gevolglik weer die inwoners van die distrik opgeroep om hul beloftes gestand te doen. Hulle het veral inwoners wat met die vervoer van die boumateriaal behulpzaam kon wees, versoek om na vore te kom.³⁴

---

³² C.215 Bijlagen tot de Resolutien: Kerkraad van Graaff-Reinet - Sluysken, 4/2/1794, pp. 97-98.

³³ C.104 Resolutien, 10/3/1794, pp. 771-776; 1/G.R. 1/1 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 27/5/1795, pp. 258-260.

³⁴ 1/G.R. 14/4 Miscellaneous Documents, Publications, Notices, Instructions and Warnings: Bekendmaking, 18/4/1794, n.p.; W.B.E. Paravicini de Capelli: **Reize in de Binnen-Landen van Zuid-Africa** (red. W.J. de Kock), p. 150.

Die bouwerk aan die kerk is deur die messelaar Godlieb Kobel (Konkel) gedoen. Teen 31 Desember 1794 het hy reeds sewe en sestig en 'n halwe dae aan die kerk gewerk. Vir die messelwerk is onder andere 198 000 gebrande stene gelewer terwyl twee deure en tien vensterrame uit seder- en stinkhout vervaardig is.³⁵ Die fondamente is so uitgesteek dat die kerk in 'n vorm van 'n kruis gebou sou word. Die enigste mates van die gebou wat beskikbaar is, is die afstand tussen die twee mure van die vleuels wat 61 meter oorkruis was.³⁶ Die gebou het ook net een buitedeur, naamlik die voordeur, gehad.³⁷

Teen 31 Desember 1794 het die kerkraad onder andere reeds 1 975 riksdaalders aan gelewerde dienste en boumateriaal uitbetaal. Die inkomste vir die bouprojek was soos volg: Teen 31 Desember 1793 het die kerkraad in totaal 1 289 riksdaalders ontvang. Vyfhonderd sewe en vyftig riksdaalders is vanaf 11 November 1792 aan kollektiegeld geïen. 'n Verdere 830 riksdaalders is as bydrae tot die boufonds ontvang, terwyl twee skenkings van 25 en 12 riksdaalders onderskeidelik uit 'n ander oord verkry is.³⁸ Gedurende 1794 is 'n verdere 459 riksdaalders aan kollekte en 643 riksdaalders aan bydraes vir die kerkboufonds ontvang. Na die aftrekking van die uitgawes het die kerkkas op 31 Desember 1794 'n batige saldo van net meer as 8 riksdaalders getoon.³⁹

Die kerkgebou is egter nie in die termyn van ds. Manger voltooi nie. Toe ds. Manger Graaff-Reinet verlaat het te midde van die onrus wat in 1795 in die distrik geheers het, was die mure tot op balkhoogte (dakhoogte) gebou.⁴⁰ Landdros Bresler het gedurende 1797 sonder sukses alles in sy

---

³⁵ C.220 Bijlagen tot de Resolution: Cassa Rekening der Armen Gelden ... Graaffe Reynet ..., 31/12/1794, pp. 92, 94, 96.

³⁶ ZL. 1/3/4 Letters Received, South Africa, 4/5/C: Kichener - London Missionary Society, 30/10/1811, n.p.

³⁷ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 2/1/1809, p. 43;

³⁸ C.215 Bijlagen tot de Resolutien: Cassa Rekening der Armen Gelden ... Graaffe Reynet..., 31/12/1794, p. 92-94, 96.

³⁹ C.220 Bijlagen tot de Resolutien: Cassa Rekening der Armen Gelden ... Graaffe Reynet ..., 31/12/1794, pp. 93, 97.

⁴⁰ B.O. 68 Disturbances in the Interior of the Colony: Ortel-Graig, 27/10/1794, n.p.; 1/G.R. 15/5 Notarial Deeds ...: No. 40, Kontrak J.G. Pickel en B.J. Burger, 14/1/1799, n.p.

vermoë gedoen om die inwoners van Graaff-Reinet te motiveer om hul beloofde geldelike bydraes vir die boufonds gestand te doen ten einde die gebou te voltooi. Die owerheid het die voltooiing van die kerkgebou en die daarstelling van 'n pastorie op die ou einde as 'n voorvereiste gestel, waarop 'n leraar weer in Graaff-Reinet aangestel sou word.⁴¹ Ten spyte daarvan het die kerkraad nie die projek verder gevoer nie. Die volgende predikant van die gemeente, ds. Ballot, het die kerkbouprojek egter verder gevoer. Later meer hieroor.

Die kerkraad het egter ook aan die woningnood van die leraar aandag gegee. Daar is reeds daarop gewys dat hulle eerste poging om 'n pastorie vir ds. Manger te bekom in Maart 1794 deur die Politieke Raad gefnuik is.⁴² In November 1794 het hulle 'n erf met 'n afgebrande huis van die bode Krause as pastorie-erf bekom, nadat die Politieke Raad die aanbeveling van die landdros en heemrade in dié verband aanvaar het.⁴³ Verder as dit het hulle ook nie gekom nie. Die oënskynlike laksheid van die kerkraad om die projekte te voltooi kan grootliks gewyt word aan 'n gebrek aan fondse. 'n Gemeente sonder leraar was 'n gemeente sonder inkomste.

2.5 Geestelike bearbeiding van die gemeente

Die kerkraad het ook na die instandhouding van die erediens omgesien. Hoewel dit onmoontlik is om vas te stel presies wat die kerklike roetine in Graaff-Reinet was, kan vrywel aanvaar word dat die volgende gebruiklike roetine gevolg is:

'n Halfuur na die eerste gelui het die tweede gelui van die kerkklok gevolg. Op daardie tydstip het die voorleser sy posisie voor die kansel ingeneem en die afkondigings voorgelees. Daarna het hy die

---

⁴¹ B.O. 71 Letters from Graaff-Reinet: Bresler - Graig, 8/8/1797, n.p.; B.O. 150 Letter Book, Letters despatched within the Colony: Macartney - Bresler, 6/10/1797, no. 324, n.p.

⁴² C.215 Bijlagen tot de Resolutien: Kerkraad van Graaff-Reinet - Sluysken, 4/2/1794, p. 100; C.105 Resolutien, 10/3/1794, p. 776; 1/G.R. 1/1 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 16/3/1795, pp. 303, 305.

⁴³ 1/G.R. 1/1 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 4/8/1794, p. 268; 1/G.R. 16/1 Letters Despatched by Landdrost and Secretary I: Maynier - Sluysken, 1/9/1794, p. 170; C.107 Resolutien, 4/11/1794, p. 357.

gedeelte uit die Bybel voorgelees waarop die teks van die leraar se preek gebaseer was. Gemeentelike sang en die oggendgebed het daarop gevolg. Aan die einde van die derde gelui het die voorleser, wat ook die voorsanger was, 'n psalm laat sing en terwyl dit gesing is, het die leraar die kerk binnegekom en die kansel bestyg.

Die leraar het daarna by wyse van 'n kort gebed die seën op die gemeente afgebid, waarna weer 'n psalm gesing is. Die teks vir die preek is hierna opgegee en 'n kort inleiding tot die preek gegee. Tydens die gebed wat hierop gevolg het, het die mans gestaan en die dames met geboë hoofde gesit. Daarna het die leraar die preek gelewer. Ongeveer in die helfte is dit onderbreek vir die insameling van die gemeentelike kollekte. Na hierdie blaaskansie (en soms rookkansie) het die preek en 'n lang gebed wat gewoonlik met die "Onse Vader" afgesluit is, gevolg. Na die sing van die laaste psalm is die seën uitgespreek en het die gemeente verdaag. Preke het gewoonlik tussen 'n uur-en-'n-half en twee uur geduur.⁴⁴ In sommige gevalle is die owerheidsaankondigings en -plakkate aan die einde van die diens afgelees.⁴⁵

Ds. Manger was 'n ernstige prediker.⁴⁶ Tydens sy verblyf te Graaff-Reinet het hy veral oor die sedes van die mense gepreek en het hy die gemeente tot 'n liefde vir die diens van God opgeroep. Verder het hy die christelike deugde aan hul voorgehou. Hy was oortuig dat bogenoemde drie aspekte die grondslag gevorm het vir ware broederskap, wat volgens sy oordeel die enigste grondslag vir vrede en voorspoed in die kolonie kon verseker.⁴⁷

---

⁴⁴ J.P. Claassen: *Die Sieketroosters in Suid-Afrika 1652-1866*, pp. 92-93, 96, 97.

⁴⁵ 1/G.R. 8/1 Letters from Governor and Council of Policy: Ross - Bresler, 15/3/1796, p. 98.

⁴⁶ O.J. Fourie: *Die bediening van ds. J.H. von Manger te Graaff-Reinet 1792-1796*, pp. 26, 27.

⁴⁷ B.O. 102 Miscellaneous Documents: Manger - Graig, 11/11/1795, p. 71.

Hoe intensief ds. Manger sy gemeente bearbei het, is uiteraard moeilik om te bepaal. Theal⁴⁸ en Moorrees⁴⁹ was van oordeel dat ds. Manger sy gemeentelike bearbeiding tot die dorp beperk het. Hulle kon moontlik tot dié gevolgtrekking gekom het op grond van 'n verklaring wat dr. J.T. van der Kemp in Julie 1799 gemaak het, naamlik dat geen predikant nog ooit 'n preek tot die mense in die gebied tussen die Sneeuberge en Elandsberge gebring het nie.⁵⁰ In die lig van die Boesmangevaar wat in daardie geweste van die distrik geheers het, was dit egter verstaanbaar dat ds. Manger hom nie in daardie deel begeef het nie. Dit is egter waar dat geen bewyse gevind kon word dat hy wel in die distrik huisbesoek gedoen het nie.

2.6 Ds. Manger word slagoffer van woelinge in die gemeente

Net soos in die geval van die sieketrooster-voorlesers en landdros Woeke, het geskille en verskille tussen mense weer eens tot die onderbreking van die kerklike aktiwiteite op Graaff-Reinet aanleiding gegee. Vroeg in 1795 is die meningsverskil tussen Maynier en die burgers ten opsigte van die beleid teenoor die gekleurdes en Xhosa op 'n spits gedryf.⁵¹ Dit het 'n belangrike uitwerking op die gemeente van Graaff-Reinet gehad.

Op 29 Januarie 1795 het 43 burgers 'n dokument, die "Te samestemming" opgestel waarin hulle die griewe wat hulle teen Maynier en sy meelopers gehad het, uiteengesit het. Op 4 Februarie 1795 het 40 burgers op die dorp aangekom en geëis dat 'n gesamentlike vergadering van die landdros en heemrade asook die krygsoffisiere gehou moes word. Hierdie vergadering het op 6 Februarie plaasgevind. By daardie geleentheid is onder andere al die griewe wat hulle teen Maynier gehad het, voorgedra. Hulle het onder andere geëis dat Maynier Graaff-Reinet moes verlaat en dat

---

⁴⁸ G.M. Theal: *History of South Africa* IV, pp. 239-340.

⁴⁹ A. Moorrees: *Die Nederduitse Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika 1652-1873*, p. 354.

⁵⁰ ZL. 1/3/1 Letters Received, South Africa, 1/2/B: Van der Kemp - Naweiss, 16/7/1799, n.p.

⁵¹ J.I. de Villiers: Adriaan van Jaarsveld, pp. 62, 66; H.B. Giliomee: *Die Eerste Britse Besetting*, p. 31.

heemrade S. Naude en H.A. Meintjies van den Bergh, asook krygsoffisier C. Coetzee uit hul poste ontslaan moes word. Die volgende dag het Maynier inderdaad Graaff-Reinet verlaat.⁵²

Kort nadat Maynier Graaff-Reinet verlaat het, het ds. Manger uit vrye wil ook sy kamer in die drosdy ontruim. Hierdie stap het ongelukkigheid by sommige burgers tot gevolg gehad en die nuwe landdros - Gerotz - en heemrade het ds. Manger die versekering gegee dat hy baie welkom in die drosdy was.⁵³ Dit dui daarop dat hulle nie hul opgekropte gevoelens teen Maynier ook op ds. Manger van toepassing gemaak het nie. Ds. Manger was egter nie van plan om as gas van die opstandelinge in die drosdy aan te bly nie en het gevolglik teen die middel van Februarie die huis en erf 26 van die distriksdokter J.F. Hassner vir 150 riksdaalders gekoop. Vier maande later het hy dit weer aan C.C. Gruning vir 575 riksdaalders verkoop.⁵⁴

Ten einde die klagtes wat die burgers teen Maynier ingebring het te ondersoek, het die goewerneur 'n kommissie onder leiding van O.G. de Wet, President van die Raad van Justisie en eertydse landdros van Stellenbosch na Graaff-Reinet gestuur. Die tydelike landdros van Graaff-Reinet, Lambertus Philips van der Poel, en die nuwe sekretaris, Hendrik Roselt, het die kommissie vergesel. Op 30 April het die kommissie en die burgers samesprekinge gevoer.⁵⁵ O.G. de Wet het egter geweier om aan die burgers toestemming te verleen om die Xhosa uit die Suurveld te verdryf wat tot gevolg gehad het dat 'n burgermag van 200 man onder aanvoering van Marthinus Prinsloo en Carel Trigard hom op 16 Junie 1795 gelas het om die distrik te verlaat.

By hierdie geleentheid het die teenwoordige burgers besluit om nie verder die wette van die kompanjie te gehoorsaam nie en om geen verdere belasting aan die kompanjie te betaal nie. Hulle

---

⁵² K.W. Smith: *From Frontier to Midlands*, p. 49; J.I. de Villiers: *Adriaan van Jaarsveld*, pp. 60, 61; H.B. Giliomee: **Die Eerste Britse Besetting**, pp. 32-33.

⁵³ 1/G.R. 1/1 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 16/3/1795, pp. 303, 305.

⁵⁴ 1/G.R. 15/4 Notarial Deeds ...: No. 13, Koopkontrak Hassner en Manger, 14/2/1795, n.p. and no. 21, Koopkontrak Manger en Gruning, 25/6/1795 n.p. and no. 28, Skulderkenning van Gruning, 25/6/1795, n.p.

⁵⁵ G.M. Theal: **History of South Africa IV**, pp. 308-309.

het verkies om direk onder gesag van die State-Generaal in Nederland te staan.⁵⁶ Met die doel om die distrik te organiseer is 'n vergadering van oud- en dienende heemrade op 6 Julie 1795 gehou. By 'n aparte tafel in die raadsaal het die verteenwoordigers van die volk, die "here represententen", plaasgeneem. 'n Saak wat onder andere by hierdie vergadering aangespreek is, was die aanstelling van 'n nuwe amptenary uit die geledere van die amptenare wat bereid was om die nuwe bestel te aanvaar en die burgers wat bereid was om bepaalde poste te beklee.

Ds. Manger het ook voor die vergadering verskyn en het hom bereid verklaar om op Graaff-Reinet aan te bly. Hy was egter geensins van plan om die eed van getrouheid wat hy teenoor die kompanjie afgelê het, te verbreek nie. Die "here represententen" het dit so aanvaar, hom aangestel as leraar van Graaff-Reinet en sou sy salaris van 78 riksdalder per maand betaal.

Met die voorleser Jan de Vries het sake egter anders verloop. Hoewel hy ook bereid was om in sy pos as voorleser aan te bly mits hy nie sy eed teenoor die kompanjie moes verbreek nie, het die "here represententen" beswaar gemaak teen sy aanstelling. Hulle wou Jacobus Patinger, 'n godvresende inwoner van die dorp, as voorleser aanstel. Ds. Manger wou hom nie uitspreek oor Patinger se bekwaamheid om die pos te vul nie, maar kon terselfdertyd ook niks van hom getuig wat hom sou diskwalifiseer nie. De Vries het in onguns geraak as gevolg van die geld wat hy as voorleser gehef het vir take wat hy uitgevoer het. Op voorstel van ds. Manger is besluit dat die voorleser voortaan ooreenkomstig 'n vasgestelde tarief vir sekere take vergoed sou word. 'n Basiese salaris van 16½ riksdalder per maand sou aan hom betaal word. Verder sou hy geregtig wees om die volgende heffing vir die afgehandelde take te eis: skoonmaak van 'n stoel - 1 riksdalder per jaar; vir elke kind gedoop - ses stuiwers; vir elke lidmaat aangeneem - ses stuiwers; vir die aflees van huweliksgebooie op drie agtereenvolgende Sondae - 1 riksdalder en vir die aflees van die attestate - vier stuiwers.

---

⁵⁶ H.B. Giliomee: *Die Eerste Britse Besetting*, p. 31; K.W. Smith: *From Frontier to Midlands*, pp. 49-50.

Nadat Patinger die pos aanvaar het, is Jan de Vries van sy ontslag in kennis gestel.⁵⁷ Ongeveer 14 dae later het De Vries sy huis en erf aan Gustav Erlank verkoop en Graaff-Reinet verlaat.⁵⁸ Hy is in November 1795 as tweede voorleser in Kaapstad aangestel in die pos van Van Shie wat eerste voorleser geword het.⁵⁹ Teen die einde van 1795 het Patinger ook in onguns by die "here representanten" verval toe hy geweier het om 'n bevel uit te voer sonder om die kerkraad daarin te ken.⁶⁰

Die reëlins wat die "here representanten" ten opsigte van huwelike getref het, het verreikende gevolge gehad. Vantevore was pare wat hul in die huwelik wou laat bevestig, verplig om hul name op drie agtereenvolgende Sondae in hul onderskeie gemeentes te laat aflees. Indien geen wettige beswaar teen die voorgenome huwelike ingebring is nie, moes die paartjie voor die huwelikshof in Kaapstad verskyn. Op sy beurt het die huwelikshof 'n lisensie aan die paartjie uitgereik waarna hul deur 'n predikant, hetsy in Kaapstad of in hul tuisgemeente, in die huwelik bevestig kon word.⁶¹ Die "here representanten" het voorgestel dat kommissarisse van huweliksake op Graaff-Reinet aangestel moes word. Hierdie kommissarisse kon dus die taak van die huwelikshof op hulle neem. Pare wat in die huwelik wou tree, kon voor die huwelikshof verskyn en sodoende kon die lang reis na die Kaap uitgeskakel word. Verder sou sulke pare ook die swak behandeling wat die koloniste soms in die Kaap moes verduur, vryspring. Die landdros en twee heemrade is as kommissarisse van huweliksake benoem. Ds. Manger het gevolglik pare wat hul lisensie vir hul voorgenome huwelik van dié kommissarisse ontvang het, in die huwelik bevestig.⁶² Twee jaar later het die pare wat gedurende hierdie periode tussen 11 Julie en 8 Augustus 1795, deur ds. Manger in die huwelik

---

⁵⁷ 1/G.R. 1/2 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 6/7/1795, pp. 23, 28.

⁵⁸ 1/G.R. 15/5 Notarial Deeds ...; No. 32, Koopkontrak De Vries en Erlank, 22/7/1795, n.p.

⁵⁹ B.O. 150 Letter Book, Letters despatched within the Colony: Barnard - Serrurier, 1/11/1797, p. 106; NGKA. G.1 1/7 Notule van die Kerkraad, 6/11/1797, p. 217.

⁶⁰ 1/G.R. 1/2 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 1/12/1795, p. 54.

⁶¹ C.87 Resolusien, 1/6/1790, pp. 1024-1027; G.M. Theal: **History of South Africa V**, p. 175.

⁶² 1/G.R. 1/2 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 6/7/1795, 7/7/1795, 8/7/1795, pp. 26, 29, 31.

bevestig is, 'n vergeefse poging aangewend om hul huwelike gewettig te kry. Na die Britse oorname van die Kaap op 16 September het die owerheid die aansoeke afgekeur.⁶³ Klaarblyklik omdat die Graaff-Reinetse huwelikshof 'n ongemagtigde instelling was.

Ooreenkomstig die akte van oorgawe wat tussen die Kaapse goewerneur en die Britte opgestel is, is onder andere bepaal dat die bestaande godsdienstryk aan die Kaap gehandhaaf sou word. Dit was die erns van die Britse regering om op hierdie gebied geen aanstoot te gee nie. So byvoorbeeld het lord Macartney opdrag ontvang om geen reëling in verband met die godsdiensoefening te tref wat nie die goedkeuring van die burgers van die Kaap weggedra het nie.⁶⁴ Die nuwe bewindhebbers aan die Kaap het egter ook die onstabiele van die oosgrens by die kompanjie geërf. Dit was dan 'n aspek van die bestuur van die Kaap waaraan hulle onmiddellik aandag sou gee.

Ds. Manger het intussen Graaff-Reinet op 'n onbekende datum na 8 Augustus 1795 verlaat en na die Kaap teruggekeer.⁶⁵ Hy het klaarblyklik die omstandighede by Graaff-Reinet te veeleisend gevind. Genl. Graig, die Britse bevelvoerder aan die Kaap, het ds. Manger in November 1795 versoek om na Graaff-Reinet terug te keer.⁶⁶ Ook die "here representanten" het in 'n brief gedateer 27 Oktober 1795 aan Graig, waarin die agtergrond vir die opstand verduidelik is, gekla oor Manger se vertrek en die gepaardgaande ongerief wat dit meegebring het. Hulle het onder andere daarvan gewag gemaak dat ds. Manger Graaff-Reinet onverwags en onder 'n valse voorwendsel verlaat het. Hulle was van oordeel dat geen rede vir sy optrede bestaan het nie en dat hy na Graaff-Reinet kon

---

⁶³ 1/G.R. 1/2 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 8/8/1797, pp. 116-117.

⁶⁴ B. Booyens: Kerk en Staat 1795-1843 (*Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis*, 1965, II, pp. 22, 465).

⁶⁵ 1/G.R. 1/2 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 8/8/1797, pp. 116-117; 1/G.R. 14/40 Miscellaneous Documents, Financial Matters, Accounts, Receipts and Authorities, 2/8/1795, n.p.; O.J. Fourie: Die bediening van ds. J.H. von Manger te Graaff-Reinet 1792-1796, p. 31.

⁶⁶ B.O. 102 Miscellaneous Documents: Manger - Graig, 11/11/1795, p. 70.

terugkeer.⁶⁷ Onder watter voorwendsel hy Graaff-Reinet verlaat het, is onbekend. Dit is egter veelseggend dat hy wel 'n plan moes beraam om uit Graaff-Reinet te kon wegkom.

Die brief uit Graaff-Reinet het die indruk geskep dat die inwoners bereid was om hulle aan Britse gesag te onderwerp. Daarom het genl. Graig hulle vriendelik dog streng aangeskryf. Hy het hul optrede as behorende tot die verlede beskou en hulle meegedeel dat hy reeds ds. Manger versoek het om na Graaff-Reinet terug te keer. Hy het hulle verder die versekering gegee dat hy alles in sy vermoë sou doen om 'n leraar vir hulle te bekom, indien ds. Manger nie sou instem om na hulle terug te keer nie.⁶⁸

Ds. Manger was geensins geneë om weer na Graaff-Reinet te gaan nie en het die volgende redes daarvoor aangevoer: die groot afstand en gevolglike hoë reiskoste van Graaff-Reinet na die Kaap; die gebrekkige sosiale lewe op Graaff-Reinet; sy teleurstelling dat hy nie as leraar na Tulbagh beroep is nie, maar dat ds. M.C. Vos by sy terugkeer na die Kaap uit Europa as leraar daarheen beroep is; die onvervulde belofte aan 'n pastorie en sy gevolglike verblyf in die drosdy op Graaff-Reinet en die onvoltooide kerkgebou op Graaff-Reinet.

In die lig van bogenoemde besware, het hy die goewerneur versoek om hom eerder te oorweeg wanneer 'n vakature by 'n ander gemeente in die Kolonie sou ontstaan.⁶⁹ Desnieteenstaande hierdie versoek, het ds. Manger tog ingewillig om na Graaff-Reinet terug te keer en gevolglik kon genl. Graig op 22 Desember 1795 die inwoners inlig dat ds. Manger in geselskap van die nuwe landdros, Frans Reinhard Bresler, na Graaff-Reinet sou afreis.⁷⁰ Hulle het op 8 Februarie 1796 op Graaff-Reinet aangekom en in die drosdy tuisgegaan.

---

⁶⁷ B.O. 68 Disturbances in the Interior of the Colony: Ortel-Graig, 27/10/1795, n.p.

⁶⁸ 1/G.R. 8/1 Letters from Governor and Council of Policy: Graig-Gerotz, 23/11/1795, opposite p. 197; G.M. Theal: **History of South Africa** V, p. 6.

⁶⁹ B.O. 102 Miscellaneous Documents: Manger - Graig, 11/11/1795, pp. 70-74; M.C. Vos: **Merkwaardige Verhaal** ..., pp. 114-115.

⁷⁰ 1/G.R. Letters from Governor and Council of Policy: Graig - Gerotz, 22/12/1795, opposite p. 197.

Daar was egter steeds sake wat gehaper het. Landdros Bresler is byvoorbeeld nie toegelaat om die vergadersaal van die landdros en heemrade binne te gaan nie. Hy is verder meegedeel dat 'n vergadering vir 22 Maart 1796 beplan was, by welke geleentheid die aflegging van die eed van getrouheid ter sprake sou kom.⁷¹

Ds. Manger het weer eredienste waargeneem en na die oordeel van Bresler die gemeente tot rustigheid en gehoorsaamheid aangespoor. By die Nagmaalsgeleentheid van 20 Maart 1796 het ds. Manger egter die middelpunt van 'n groot onenigheid geword. By dié geleentheid het hy geweier om die doop en die Nagmaal te bedien aan gemeentelêde wat in daardie stadium nog nie die eed van getrouheid aan die Britse gesag afgelê het nie.⁷² By geleentheid van die erediens op 20 Maart het een van die kerkgangers ds. Manger die volgende toegevoeg: "Little Manger do but go on it is your turn to-day but tomorrow or the day after it shall be ours."⁷³ Sake is egter verder vertroebel toe die inwoners op 22 Maart, hoofsaaklik weens die toedoen van Pieter van Woyer, geweier het om die eed van getrouheid af te lê.⁷⁴ Gevolglik het ds. Manger weer eens besluit het om Graaff-Reinet te verlaat.

Tydens 'n vergadering van die landdros en heemrade, op 23 Maart, het Hendrik Krugel, een van die "here representanten", ds. Manger se weiering om die sakramente aan sekere persone te bedien te berde gebring. Gevolglik is besluit om ds. Manger te verbied om Graaff-Reinet te verlaat voordat die kerkraad hulle nie oor die aangeleentheid uitgespreek het nie. Adriaan van Jaarsveld, Hendrik Krugel en N. Klopper, almal "here representanten", het daarna ds. Manger gaan spreek, maar onverrigter sake na die vergadering teruggekeer. Volgens hul verklaring het hy geweier om in Graaff-Reinet aan te bly tensy die goewerneur hom daartoe beveel. Hierop het die landdros en

---

⁷¹ B.O. 68 Disturbances in the Interior of the Colony: Bresler - Graig, 26/5/1796, pp. 44, 46.

⁷² B.O. 68 Disturbances in the Interior of the Colony: Bresler - Graig, 26/5/1796, pp. 46-47; 1/G.R. 16/1 Letters Despatched by Landdrost and Secretary II: Konsep, Landdrost en Heemrade - Graig, 1/4/1796, p. 229.

⁷³ B.O. 68 Disturbances in the Interior of the Colony: Bresler - Graig, 26/5/1796, p. 47.

⁷⁴ B.O. 68 Disturbances in the Interior of the Colony: Bresler - Graig, 26/5/1796, pp. 69- 74; G.M. Theal: **History of South Africa** V, p. 9.

heemrade besluit om ds. Manger te verbied om Graaff-Reinet te verlaat tot tyd en wyl hul uitsluitel van die goewerneur verkry het. Ds. Manger is ook van hierdie besluit in kennis gestel.⁷⁵

Volgens Bresler se verslag van die gebeure het Adriaan van Jaarsveld, Krugel en Klopper ds. Manger probeer oorrede om in Graaff-Reinet aan te bly, iets wat ds. Manger geweier het om te doen tot tyd en wyl die inwoners die eed van getrouheid afgelê het. Bresler meld dat hulle selfs gedreig het om ds. Manger in hegtenis te neem indien hy hul versoek om in Graaff-Reinet te bly, sou verontagsaam. Bresler was egter oortuig daarvan dat ds. Manger, indien hulle hom in hegtenis sou neem, nie verdere eredienste sou waarneem nie.⁷⁶ Ds. Manger was in iedergeval nie van plan om aan die besluite van die landdros en heemrade gehoor te gee nie.⁷⁷

Twee dae later, op 25 Maart 1796, het ds. Manger en Bresler die spreekwoordelike stof van hul voete afgeskud en Graaff-Reinet, verlaat. Volgens 'n later verklaring van ds. Manger is hulle uit die distrik gejaag, wat waarskynlik figuurlik geïnterpreteer moet word. Op 19 April 1796 het hulle in die Kaap aangekom.⁷⁸

Ds. Manger se weiering om die sakramente te bedien aan diegene wat nie die eed van getrouheid afgelê het nie, asook sy vertrek uit Graaff-Reinet het verdere reaksie ontlok. Op 1 April 1796 het die landdros en heemrade 'n brief opgestel wat hul kant van die saak aan die goewerneur verduidelik het. Dit het hulle gedoen in reaksie op wat ds. Manger en Bresler moontlik aan die goewerneur kon vertel het. Volgens hulle het ds. Manger se optrede die gemeente verdeel en selfs die onrus in so 'n mate verhoog dat 'n bloedbad gedreig het! Hulle was verplig om ds. Manger te belet om Graaff-Reinet te verlaat ten einde die inwoners te kalmeer!

---

⁷⁵ 1/G.R. 1/2 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 23/3/1796, p. 68.

⁷⁶ B.O. 68 Disturbances in the Interior of the Colony: Bresler - Graig, 26/5/1796, p. 64.

⁷⁷ 1/G.R. 1/2 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 23/3/1796, pp. 68-69.

⁷⁸ B.O. 68 Disturbances in the Interior of the Colony: Bresler - Graig, 26/5/1796, p. 65; B.O. 103 Miscellaneous Documents: Manger - Macartney, 24/7/1797, p. 119.

Hoewel dit nie streng gesproke direk aan die omstandighede van 20 Maart 1796 gekoppel kon word nie, het die opstellers van die brief ook na die verlede teruggegryp en beskuldiginge teen ds. Manger ingebring ten opsigte van die finansiële aspek van die gemeente tydens die oprigting van die kerkgebou. Hulle het so ver gegaan om ds. Manger se vertrek van Graaff-Reinet daaraan te wyte dat hy nie aan die landdros en heemrade verslag sou kon doen oor die fondse van die gemeente nie. Hulle het beweer dat hy die kontant van die gemeente op 'n onverantwoordelike en onregverdige wyse in die hande van sy beste vriend - Maynier - gelaat het. Hulle was so oortuig van hulle saak dat hulle beweer het dat hulle selfs bewyse kon voorlê dat ds. Manger van meet af aan alles tot "bederf" van die burgery gedoen het bloot om sy vriend Maynier tevrede te stel. Daarom wou hulle gehad het dat hy eers aan die landdros en heemrade verslag moes doen, waarna hulle hom sou laat gaan het en die resultaat van hul bevinding sou hulle tot die beskikking van die goewerneur gestel het. Ten slotte het hul die onrus in die distrik voor die deure van onregverdige leraars en amptenare wat die kompanjie na Graaff-Reinet gestuur het, gelê.⁷⁹

Die aantygings in verband met die finansiële aspekte van die gemeente was 'n herhaling van wat vervat was in 'n dokument wat die opstandiges op 22 Maart 1796 aan Bresler oorhandig het. In die dokument is die amptenary van die distrik daarvan beskuldig dat hulle die burgers finansiëel uitgemergel het. Hulle is verder van swak bestuur beskuldig, wat tot gevolg gehad het dat die kerkgebou slegs halfpad voltooi was en waartoe "tot heidens zo veel arme menchen zyn gebaard, ja weduwees en weesen die van haer en goed ontroof en van haare plaatsen verdreven zyn, den kost gaan beedelen, en dat het alder jammerlijk is, dan nog bij lieden die selfs niet heeft ..." ⁸⁰ 'n bydrae gemaak het.

Die opstandiges van die distrik het dus hoofsaaklik twee beskuldigings teen ds. Manger ingebring: Die eerste, sy vriendskap met Maynier en die ondersteuning van die kompanjie se beleid soos deur

---

⁷⁹ 1/G.R. 16/1 Letters Despatched by Landdrost and Secretary II: Konsep, Landdrost en Heemrade - Graig, 1/4/1796, pp. 300-303.

⁸⁰ B.O. 68. Disturbances in the Interior of the Colony: Propositie aan den wel. Ed. heer Bresler, 22/3/1796, p. 69.

Maynier toegepas en die tweede klagte het verband gehou met die finansiële aspekte rakende die bou van die kerk.

Wat die eerste beskuldiging betref, is dit so dat ds. Manger nie baie simpatie met die oosgrensboere gehad het nie. Hy en die kerkraad was van mening dat die skuld vir die Tweede Grensoorlog voor die deur van die grensbewoners self gelê moes word.⁸¹

Die tweede beskuldiging dui baie duidelik op 'n gebrek aan inligting aan die kant van die opstandiges. Vanuit hul oogpunt gesien, is drie beloftelyste binne 'n bestek van vyf jaar opgestel en "baie" inwoners het op daardie stadium reeds hul beloftes nagekom. Die feit was egter dat slegs tussen 100 en 120 persone hul bydraes reeds gemaak het en dat die totale bedrag aan die kerkboufonds ontvang, maar 1 398 riksdaalders bedra het. Die finansiële state van die gemeente is ook gereeld aan die goewerneur vir goedkeuring voorgelê.⁸² Geen finansiële staat vir 1795 en 1796 kon egter opgespoor word nie.

Alles in ag genome was die beskuldigings wat teen ds. Manger ingebring is, op onkunde gegrond, en 'n gevoel van onmag teen die kompanjie en sy amptenare. Daar dien verder op gelet te word dat dit hoofsaaklik die leierslement van die ontevredenes was wat die beskuldiging en aantygings teen hom ingebring het. Dit is ook veelseggend om daarop te let dat geen beskuldiging teen hom as persoon of sy leer of sy gemeentelike bearbeiding ingebring is nie. Dit kan seer sekerlik aanvaar word dat hy nie baie gelukkig in Graaff-Reinet was nie, veral nie gedurende die onrustye nie.

---

⁸¹ C.215 Bijlagen tot de Resolutien: Kerkraad van Graaff-Reinet - Sluysken, 4/2/1794, p. 98.

⁸² C.215 Bijlagen tot de Resolutien: Kerkraad van Graaff-Reinet - Sluysken, 4/2/1794, Lyst der Ontfangen liberale giften te opbou van de Kerk, pp. 133-135; C.220 Bijlagen tot de Resolutien: Cassa Reekening der Armen gelden ... Graaffe Reijnet ..., 31/12/1794, pp. 93, 97.

Na die vertrek van ds. Manger en die afdanking van die vierde voorleser van die gemeente van Graaff-Reinet, Jacobus Patinger in April 1796, het die geestelike bearbeiding van die gemeente vir ongeveer 'n agtien maande tot stilstand gekom.⁸³

2.7 Die gemeente vakant 1796-1798

Stadig maar seker het kalmte weer oor die inwoners van die distrik Graaff-Reinet gekom. In die afwesigheid van die inwoners van Suurveld en Bruintjieshoogte het die landdros en heemrade op 22 Augustus 1786 besluit om hulle aan die Britse gesag te onderwerp.⁸⁴ Die goewerneur het dié stap verwelkom en aan almal behalwe Pieter von Woyer is amnestie verleen. Hy het verder ook 'n nuwe landdros en predikant aan die distrik beloof.⁸⁵ Op 'n vergadering gehou op 20 Oktober 1796 wat deur die leierselement van die distrik bygewoon is, is die aanvaarding van die Britse gesag ook herbevestig.⁸⁶

Teen die einde van Desember 1796 of vroeg in Januarie 1797 het 'n afvaardiging van Graaff-Reinet in die Kaap opgedaag met die oog daarop om hul landdros en predikant na Graaff-Reinet te vergesel. Dit was egter 'n vergeefse poging en hulle moes sonder die twee amptenare na Graaff-Reinet terugkeer. Landdros Bresler het hulle eers ongeveer ses maande later gevolg,⁸⁷ terwyl ds. Manger geheel en al ongeneë was om dit te doen. Ongeveer vyf maande later, in Mei 1797, het lord Macartney, wat genl. Graig as goewerneur opgevolg het, ds. Manger versoek om na Graaff-Reinet terug te keer. Manger het saam met dié versoek 'n salaris vir drie maande ontvang. In antwoord daarop het hy homself bereid verklaar om weer na Graaff-Reinet terug te gaan op 'n tydstip dat die

---

⁸³ 1/G.R. 16/1 Letters Despatched by Landdrost and Secretary II: Konsep, Landdros en Heemrade - Graig, 1/4/1796, p. 302; 1/G.R. 1/2 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 25/4/1796, p. 72.

⁸⁴ 1/G.R. 1/2 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 22/8/1796, p. 80; G.M. Theal: **Record of the Cape Colony I** (Graig - Dundas, 9/9/1796), p. 459.

⁸⁵ 1/G.R. 8/1 Letters from Governor and Council of Policy: Graig - Gerotz, 12/9/1796, p. 203.

⁸⁶ B.O. 70 Letters from Graaff-Reinet: Gerotz - Graig, 13/11/1796, n.p.

⁸⁷ G.M. Theal: **Records of the Cape Colony I** (Burghers of Graaff-Reinet - Graig, 13/11/1796), p. 484; 1/G.R. 8/1 Letters from Governor and Council of Policy: Graig - Gerotz, 2/1/1797, p. 222.

huisvestingsprobleem vir die predikant opgelos is en daar voorsiening gemaak is vir 'n plek waarin die eredienste kon plaasvind.⁸⁸ Lord Macartney het die voorwaardes aanvaar, maar in die lig van ds. Manger se antwoord is die uitbetaling van sy salaris in Junie 1797 gestaak.⁸⁹

Toe die gemeente van Graaff-Reinet nie aan bogenoemde vereistes voldoen het nie, is ds. Manger met ingang 1 April 1798 as leraar te Swellendam aangestel.⁹⁰ Met die dood van ds. Kuys van Kaapstad twee jaar later, is hy op eie versoek as tweede predikant van Kaapstad aangestel. Hy moes egter eers toesien dat die kerkgebou te Swellendam voltooi word, alvorens hy na die Kaap kon vertrek. Die gemeente van Swellendam was baie lief vir ds. Manger.⁹¹

Tydens sy dienstermyn in Kaapstad het ds. Manger egter ook vir kort periodes in die gemeente van Drakenstein en Swellendam as leraar waargeneem.⁹² As gevolg van 'n botsing met die owerheid is hy in 1811 as predikant van Uitenhage aangestel, maar nadat hy berou getoon het, is die aanstelling teruggetrek. Op Sondag 21 Julie 1839, het hy sy afskeidspreek in Kaapstad gelewer en sy emeritaat aanvaar. In die rype ouderdom van 75 jaar is hy op 2 Mei 1842 oorlede,⁹³ 50 jaar nadat hy in die Kaapkolonie aangekom het.

---

⁸⁸ B.O. 103 Miscellaneous Documents: Manger - Macartney, 24/7/1797, pp. 115-116.

⁸⁹ B.O. 150 Letter Book, Letters despatched within the Colony: Macartney - Bresler, 6/10/1797, pp. 105-106.

⁹⁰ G.M. Theal: **History of South Africa** V, p. 41; B.O. 151 Letter Book, Letters despatched within the Colony: Ross - Manger, 3/5/1798, p. 77.

⁹¹ B.O. 105 Miscellaneous Documents: Manger - Macartney, 3/5/1799, pp. 117-119; B.O. 155 Letter Book, Letters despatched within the Colony: Barnard - Manger, 16/5/1800, pp. 110-111; B.O. 108 Miscellaneous Documents: Redelinghuys - Dundas, 7/11/1801, pp. 27-30.

⁹² NGKA. G.1 5/3 Inkomende Briewe, Brieven van het Goewernment: No. 23, Barnard - Kerkraad van Kaapstad, 21/1/1802, g.p.; B.R. 437 Notule van Verrigtinge van Kom.-genl. J.A. de Mist: No. 209, De Mist - Janssens, 9/4/1803, g.p.; B. Booyens: *Kerk en Staat 1795-1843 (Argiefjaarboek van die Suid-Afrikaanse Geskiedenis, 1965, II, p. 76).*

⁹³ B. Booyens: *Kerk en Staat 1795-1843 (Argiefjaarboek van die Suid-Afrikaanse Geskiedenis, 1965, II, p. 72); De Honingby I, p. 319 en IV, p. 155.*

Op Graaff-Reinet is intussen pogings aangewend om die geestelike bearbeiding van die gemeente te hervat. Op aandrang van die inwoners het die kerkraad die landdros en heemrade op 8 Augustus 1797 versoek om weer 'n predikant vir die gemeente van Graaff-Reinet te bekom. Ten einde die voortgang van die godsdiensoefeninge te verseker, het die kerkraad Jan Geel as voorleser voorgestel. Hulle was van oordeel dat hy bekwaam en bereid was om die pos te vul. Die landdros en heemrade, wat die noodsaaklikheid om weer die godsdiensoefeninge op dreef te kry besef het, het gevolglik Jan Geel vir die pos as voorleser by die goewerneur aanbeveel.⁹⁴

Johannes Geel is in Amsterdam gebore en het as matroos na die Kaap gekom. Hy het die Kompanjiesdiens verlaat en hom in die distrik Graaff-Reinet as boer gevestig. In 1780 is hy met Jacoba Wagenaar, die weduwee van Adam Tas III, getroud. Teen 1788 was sy die moeder van nege kinders; vyf by Adam Tas en vier by Jan Geel. In Oktober 1797 het die goewerneur dan ook die benoeming van Jan Geel goedgekeur.⁹⁵

Intussen het die leraar van Tulbagh, ds. M.C. Vos, hom oor die gemeente ontfrem en 'n besoek op Graaff-Reinet afgelê. Hy is op 31 Desember 1759 in die Kasteel aan die Kaap gebore. Nadat hy in 'n paar gemeentes in Europa gedien het, is hy na die Kaapkolonie beroep. In Maart 1794 het hy in Tafelbaai voet aan wal gesit en op 4 Mei 1794 het hy sy intreepreek te Tulbagh gelewer.⁹⁶ Hy was 'n groot voorstander van sendingwerk en 'n kragtige prediker met 'n sterk piëtistiese benadering. Daarby was hy ook 'n groot ondersteuner van die Britse bewind en sterk anti-revolusionêr gesind.⁹⁷ Omdat die Britse owerheid godsdiensoefening sterk aangemoedig het en omdat sy gemeente die naaste aan Graaff-Reinet geleë was, het hy van die goewerneur verlof verkry om die gemeente te

⁹⁴ 1/G.R. 1/2 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 8/8/1797, p. 117.

⁹⁵ J. Hope: 'n Paar aantekeninge oor die familie van Adam Tas (**Africana aantekeninge en nuus**, Junie 1947, pp. 78, 80); 1/G.R. 15/1 Notarial Deeds ...: No. 9, Wills Johannes Geel and Jacoba Wagenaar, 28/2/1788, n.p.; 1/G.R. 16/1 Letters Despatched by Landdros and Secretary I: Sekretaris - Geel, 28/6/1794, p. 126; B.O. 150 Letter Book, Letters despatched within the Colony: Macartney - Bresler, 6/10/1797, pp. 105-106.

⁹⁶ M.C. Vos: **Merkwaardige Verhaal** ..., pp. 1, 24, 32, 103-104, 112, 113, 114, 118, 229.

⁹⁷ B.O. 146 Letter Book, Graig to Dundas: Graig - Dundas, 29/8/1796, p. 148; T.N. Hanekom: **Die Liberale Rigting in Suid-Afrika**, p. 108; G.B.A. Gerdener: **Bouers van Weleer**, p. 18.

besoek.⁹⁸ Die goewerneur het gehoop dat ds. Vos die gemeente tot groter godsdienstywer sou kon inspireer.⁹⁹

Op 10 Oktober 1797 het hy in geselskap van ouderling S.W. du Toit na Graaff-Reinet afgereis. By elke plek waar hy op sy reis vertoef het, is hy met groot blydschap ontvang. By daardie geleentheid het hy die Woord van God aan die mense, wat ook van omliggende plase afkomstig was, verkondig. Ds. Vos was oortuig dat sy aanhoorders baie ontvanklik vir die boodskap was.¹⁰⁰

Op Graaff-Reinet het hy die sakramente aan die gemeente bedien. Op 4 Desember 1797 het die gemeente van Graaff-Reinet van hom afskeid geneem. By dié geleentheid het die landdros en heemrade hom versoek om te help in die pogings om 'n leraar vir hulle te bekom. Hy het gevolglik beloof om dit te doen mits die gemeente bewyse kon lewer dat die pastorie en kerk gebou sou word. Die gemeente het ook by dié geleentheid aangetoon dat hulle aan die voorwaardes gehoor sou gee.¹⁰¹

Die versugting van die gemeente oor 'n leraar het nie onbeantwoord gebly nie. Op 2 Februarie 1798 is ds. Ballot as die tweede leraar van die gemeente aangestel.¹⁰² Behalwe vir die sporadiese besoeke van di. Manger en Vos, was die gemeente dus vir bykans drie jaar van 'n leraar verstoke.

---

⁹⁸ M.C. Vos: **Merkwaardige Verhaal** ..., pp. 133-134.

⁹⁹ B.O. 150 Letter Book, Letters despatched within the Colony: Macartney - Vos, 22/9/1797, p. 89.

¹⁰⁰ B.O. 76 Letters from Churches: Vos - Macartney, 9/10/1797, p. 106; M.C. Vos: **Merkwaardige Verhaal** ..., p. 135.

¹⁰¹ 1/G.R. 15/2 Notarial Deeds ...: No. 95, Beëdigde verklaring van Gert van Nieuwkerken, 12/8/1800, n.p.; 1/G.R. 1/2 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 4/12/1797, pp. 131-132.

¹⁰² B.O. 151 Letter Book, Letters despatched within the Colony: Barnard - Ballot, 2/2/1798, p. 117.

HOOFSTUK 3

DIE AMPSBEDIENINGSTYDPERK VAN DS. H.W. BALLOT (1798-1800)

3.1 Ds. Ballot, agtergrond en aankoms te Kaapstad

Heinrich Wilhelm Ballot is in 1766 te Iserlohn in die graafskap Mark van Wesfale in Duitsland gebore. Hy was die seun van John Stephan Sinlon Ballot en Maria Anna Visser. 'n Ouer broer, C.H.D. Ballot, was ook 'n predikant.

Na voltooiing van sy skoolopleiding in Bodengraven, Nederland, het hy hom in September 1785, met 'n beurs van die V.O.C., as student in die teologie aan die Universiteit van Leiden, ingeskryf. Hy het sy studie suksesvol voltooi en op 2 September 1790 is hy te Middelburg deur die klassis van Walcheren finaal geëksamineer. Hy het die eksamen geslaag en is met handoplegging geseën.

Hy was bestem vir die Kerk van Oos-Indië en gevolglik het hy en sy vrou Hermijngarida van Lil daarheen vertrek. In Augustus 1792 is hy deur die Indiese Regering te Batavië as leraar van 'n gemeente in Malakka aangestel. Hierdie gemeente het hy vanaf Oktober 1792 tot 1795 as leraar gedien.¹

Nadat Nederland in 1792 in die hande van die Franse geval het, is die Nederlandse besittings in die Ooste deur Brittanje oorgeneem. Ds. Ballot het egter geweier om die eed van getrouheid aan Brittanje af te lê en gevolglik het hy Malakka in November 1795 verlaat en na Madras gegaan. In Madras het hy as leraar onder die Nederlandse krygsgevangenes in die fort van St. George gewerk.

---

¹ S.P. Engelbrecht: **Die Kaapse predikante van die Sewentiende en Agtiende eeu**, p. 98; R.F.M. Immelman: Ballot, Heinrich Wilhelm (W.J. de Kock (hoofred.): **Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek** 1, pp. 48-49; A. Dreyer: Twee predikante Ballot: Vader en Seun, Die Vader (Die Huisgenoot, 15/2/1924, p. 14).

Aangesien die goewerneur van Madras geen finansiële hulp aan hom wou verleen nie, was hy verplig om na Europa terug te keer. Hy het aan boord die Deense skip, **Bornholm** na die Kaap vertrek. Sy plan was om sy reis vanaf die Kaap na Europa voort te sit.²

Na 'n reis van ongeveer 5 maande het hy, sy vrou en dogtertjie, Hendrika Johanna wat in 1791 gebore is, in die middel van Augustus 1797 in die Kaap aangekom. As gevolg van sy finansiële posisie en swak gesondheid kon hy nie die reis na Europa onmiddellik voortsit nie.³

Die Britse regering het aanvanklik slegs 'n tydelik verblyfpermit aan hom toegestaan.⁴ Ds. Vos het egter van sy teenwoordigheid in die Kaap verneem en het hom gevolglik versoek om in sy plek waar te neem terwyl hy Graaff-Reinet besoek het.⁵ Die Britse owerheid het sy goedkeuring aan so 'n reëling gegee.⁶ Vir die tien eredienste wat ds. Ballot in die gemeente van Tulbagh waargeneem het, het die kerkraad hom met 100 riksdaalders vir sy dienste vergoed.⁷

Ds. Ballot het egter 'n ander benadering tot die godsdienst as ds. Vos gehad en die gemeente dienoreenkomstig geleer. Ds. Vos was gevolglik baie spyt dat hy nie liever van die dienste van sy voorleser gebruik gemaak het terwyl hy weg was nie.⁸ Teenoor die baie streng piëtistiese beskouing van ds. Vos het ds. Ballot 'n minder streng lewenshouding openbaar. Hy het daarin geglo dat waarheid en die geluk in God gevind kan word. Verder was hy by uitstek 'n ernstige voorbidder vir die gemeente en onbesproke in sy algemene gedrag. Hy was 'n opregte christen, met 'n sterk afkeer

---

² B.R. 98 Resolusies, 18/12/1805, pp. 74-76; B.O. 150 Letter Book, Letters despatched within the Colony: Barnard-Ballot, 14/8/1797, p. 39.

³ B.R. 98 Resolusies, 18/12/1805, pp. 76-77; R.F.M. Immelman: Ballot, Heinrich Wilhelm (W.J. de Kock (hoofred.): **Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek** I, p. 49).

⁴ B.O. 150 Letter Book, Letters despatched within the Colony: Barnard - Ballot, 14/8/1797, p. 39.

⁵ M.C. Vos: **Merkwaardige Verhaal** ..., p. 134.

⁶ B.O. 150 Letter Book, Letters despatched within the Colony: Barnard - Ballot, 2/10/1797, p. 102.

⁷ NGKA. G.4. 1/2 Notule van die Kerkraad, 4/1/1798, p. 107.

⁸ M.C. Vos: **Merkwaardige Verhaal** ..., p. 134.

van skynheiligheid. Daarom het hy dit as sy plig geag om teen die neiging van sieklike vroomheid in die Roodezand-gemeente te waarsku.⁹

3.2 Aanstelling op Graaff-Reinet

Die gemeente van Graaff-Reinet het op 26 Januarie 1798 weer eens die goewerneur versoek om 'n leraar na hulle te stuur. Met hierdie versoek en die aanbeveling wat die goewerneur in verband met ds. Ballot ontvang het in gedagte, het die goewerneur ds. Ballot met ingang 1 Januarie 1798 vir 'n aanvanklike termyn van twee jaar in die gemeente van Graaff-Reinet aangestel. Hierna kon hy na die Kaap terugkeer indien die kerkgebou en pastorie nie voltooi was nie. Die goewerneur was van oordeel dat ds. Ballot 'n "braaf en kundige"¹⁰ persoon was en dus geskik om dié gemeente te bedien. Sy salaris is op 756 riksdaalders per jaar vasgestel.¹¹

Ds. Ballot het vroeg in Februarie, terwyl hy nog in Tulbagh was, van sy aanstelling verneem. Hy het opdrag gekry om so spoedig moontlik na Kaapstad terug te keer ten einde hom gereed te maak vir die lang reis na Graaff-Reinet.¹²

Hy is klaarblyklik op die gewone wyse deur 'n inwoner van Graaff-Reinet in die Kaap gehaal. Tot groot vreugde van landdros Bresler het hy op 24 Junie 1798 op Graaff-Reinet aangekom.¹³ 'n Paar dae later is hy in die vergadering van landdros en heemrade verwelkom.

---

⁹ A. Moorrees: **Die Nederduitse Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika 1652-1873**, pp. 347, 438.

¹⁰ 1/G.R. 1/2 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 2/4/1798, p. 143.

¹¹ 1/G.R. 1/2 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 2/4/1798, pp. 143-144; B.O. 151 Letter Book, Letters despatched within the Colony: Barnard - Ballot, 2/2/1798, p. 117; B.O. 108 Miscellaneous Documents: Van Ryneveld - Dundas, 2/7/1801, p. 1; G.M. Theal: **Records of the Cape Colony II** (Macartney - Dundas, 15/10/1798), p. 295.

¹² B.O. 151 Letter Book, Letters despatched within the Colony: Barnard - Ballot, 2/2/1798, p. 117.

¹³ 1/G.R. 16/1 Letters Despatched by Landdrost and Secretary: Bresler - Macartney, 6/8/1798, p. 350; B.O. 74 Letters from Graaff-Reinet: Bresler - Van Ryneveld, 1/9/1798, n.p.

Die verblyfreelings vir ds. Ballot het aanvanklik probleme gelewer. Die gemeente het nog nie oor 'n pastorie beskik nie en ds. Ballot het ook nie kans gesien om van Bresler se aanbod gebruik te maak om tydelik in die drosdy te bly nie. Gevolglik het die landdros en heemrade besluit om die agterste twee vertrekke van die woning van die sekretaris van die distrik tot ds. Ballot en sy gesin se beskikking te stel. Hierdie reëling was vir ds. Ballot aanvaarbaar. Ten einde die sekretaris in die drosdy te akkommodeer, moes enkele veranderinge aan die gebou aangebring word. Die uitgawes wat daaraan verbonde was, sou uit kerkfondse betaal word.¹⁴ Die kerkraad het verder besluit om 'n maandelikse toelaag van 15 riksdaalders met die oog op die huishuur aan ds. Ballot te betaal.¹⁵ Hoewel die gemeente, finansiële gesproke, nie in staat was om 'n pastorie aan te koop of te laat bou nie, kom dit voor asof hulle op 'n latere stadium die huis van Matthys de Beer teen 8 riksdaalders per maand vir dié doel gehuur het.¹⁶

Ds. Ballot het dadelik na sy aankoms begin om eredienste waar te neem, hoewel hy sy intreepreek eers op 22 Julie 1798 gelewer het. As teks by die geleentheid het hy Sagaria 6:15 gebruik.¹⁷ "Mense sal van ver af kom en aan die tempel van die Here bou, sodat julle sal weet dat die Here die Almagtige my na julle toe gestuur het. Dit sal gebeur as julle in alles gehoorsaam is aan die Here julle God."

3.3 Funksionering van die kerkraad, voorleser en koster

Die kerkraad het in die ampsbedieningsperiode van ds. Ballot baie goed gefunksioneer. Kerkraadsvergaderings is gereeld gehou. Die eerste van die vergaderings wat deur ds. Ballot bygewoon is, het op 8 Julie 1798 plaasgevind. 'n Verdere ses vergaderings is in die oorblywende ses

---

¹⁴ 1/G.R. 1/2 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 2/7/1798, pp. 165-166; NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 8/7/1798, p. 2.

¹⁵ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 8/7/1798, p. 2.

¹⁶ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 3/3/1800, p. 25.

¹⁷ 1/G.R. 16/1 Letters Despatched by Landdrost and Secretary: Bresler - Macartney, 6/8/1798, p. 350; 1/G.R. 14/1 Miscellaneous Documents, Publications, Notices, Instructions and Warnings: Bekendmaking, 25/6/1798, n.p.; NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 16/7/1798, p. 3.

maande van die jaar gehou. Gedurende 1799 is sewe en gedurende 1800 tot met sy vertrek in November, is ses vergaderings gehou.

Ds. Ballot het self as notulehouer van die vergaderings opgetree.¹⁸ Met die diensaanvaarding van ds. Ballot was M.W. Pretorius en J. Jacobs die ouderlinge en Barend J.S. Burger en N. Smit die diakens. Barend Burger het ook as diaken-kassier opgetree. Omdat ds. Ballot eers die gemeente wou leer ken voordat nuwe kerkraadslede genomineer word, het hulle voldoen aan sy versoek om nog 'n jaar diens te doen.¹⁹ Weens die voorgenome kerkboubedryghede het die kerkraad in Julie 1799 besluit om die aantal diakens van twee na vier te vermeerder. Ooreenkomstig gebruik is 'n dubbeltal name aan die goewerneur voorgelê wat die keuse moes maak. Jacobus Naude, Paul Maré, Piet Pretorius en Henning Viljoen is op dié wyse genomineer. Die keuse van die goewerneur het op eersgenoemde twee geval. Dit wil trouens voorkom asof die goewerneur byna sonder uitsondering die persone wie se name eerste op die lys geplaas was, aangestel het. Nadat hul name op drie agtereenvolgende Sondae in die erediens afgekondig is en geen beswaar teen hul aanstelling ingebring is nie, is hulle as nuwe diakens bevestig.²⁰

In November 1799 het M.W. Pretorius, na sewe jaar as ouderling, uitgetree. In sy plek is Piet Pretorius en Jan Booyzen genomineer, terwyl slegs Henning Viljoen en Gerhard Coetzee in die plek van Barend Burger en Nicolaas Smit wat sewe en ses jaar onderskeidelik as diakens op die kerkraad gedien het, genomineer is.²¹ Piet Pretorius en albei die genomineerde diakens is aangestel. Paul Maré is deur die kerkraad tot die pos van diaken-kassier verkies.²²

---

¹⁸ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 8/7/1798 - 4/11/1800, pp. 1-28.

¹⁹ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 8/7/1798, 30/7/1798, pp. 2, 5.

²⁰ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 1/7/1797, 15/7/1799, 15/7/1799, pp. 15, 17.

²¹ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 25/11/1799, p. 20; C.96 Resolutien, 13/8/1792, pp. 788-789; C.208 Bijlagen tot de Resolutien: Manger - Rhenius, 28/1/1793, p. 139; C. 215 Bijlagen tot de Resolutien: Kerkraad van Graaff-Reinet - Sluysken, 4/2/1794, p. 101.

²² NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 3/2/1800, 24/2/1800, pp. 22, 24.

Met die aankoms van ds. Ballot op Graaff-Reinet het Jan Geel steeds as voorleser van die gemeente opgetree. Die kerkraad het reeds by sy eerste vergadering die tariewe wat die voorleser vir buitengewone dienste kon hef, vasgestel. Hy was ook verantwoordelik om dit in te vorder.

Vir elke dopeling kon een riksdalder gehef word waarvan 'n derde riksdalder (4 schelling) aan die kerk oorbetaal moes word, by aanneming een riksdalder per lidmaat waarvan die helfte (6 schelling) aan die kerk oorbetaal moes word en vir die aflees van 'n proklamasie kon 2 riksdalder gehef word, terwyl een riksdalder daarvan aan die kerkkas oorbetaal moes word.²³

Op eie versoek is Willem Reijnts op 16 Julie 1798 voorlopig as koster van die gemeente aangestel.²⁴ Hy was van Den Haag afkomstig en is later met die weduwee van J.P. Putter in die huwelik bevestig.²⁵ Hy sou onder andere na die kerkgebou omsien en tydens die godsdiensoefeninge die orde handhaaf. Hy het ook as bode van die kerkraad opgetree. Ten einde 'n inkomste vir hom te verseker, is bepaal dat Jan Geel 6 riksdalder per maand uit die buitengewone inkomste wat hy as voorleser ontvang het, aan Reijnts moes afstaan. Hierdie reëling sou geld tot tyd en wyl die owerheid besluit het om die salaris van die koster van die Graaff-Reinet gemeente, soos in geval van al die ander plattelandse gemeentes, te betaal.²⁶

Teen die einde van 1798 het die kerkraad egter hierdie twee persone in hul poste omgeruil! Willem Reijnts is dus as voorleser en sieketrooster teen halwe salaris aangestel. Hy was verplig om op dieselfde basis as tevore 8 riksdalder per maand aan koster Jan Geel af te staan. Die goewerneur is versoek om die aanstellings goed te keur.²⁷

---

²³ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 8/7/1798, p. 2.

²⁴ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 16/7/1798, p. 3.

²⁵ 1/G.R. 15/1 Notarial Deeds .... No. 69, Testament Willem Reijnts en Sophia Jacoba Putter, 9/2/1801, n.p.

²⁶ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 16/7/1798, p. 3

²⁷ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 24/12/1798, p. 10; B.O. 78 Letters from Churches: Ballot - Dundas, 18/1/1799, n.p.

Hierdie omruiling van poste is nie skriftelik gemotiveer nie, maar Willem Reijnts was klaarblyklik meer bekwaam om as voorleser op te tree as Jan Geel.

Toe ds. Ballot teen September 1800 op vertrek gestaan het, was die gemeente finansiëel so goed daaraan toe dat besluit is om die koster 30 riksdaalders per maand uit die kerkkas te betaal tot tyd en wyl 'n nuwe leraar na die gemeente sou kom. Indien die nuwe leraar binne die bestek van 'n jaar by die gemeente sou aansluit, sou die kerkraad die salaris heroorweeg met die oog op 'n verhoging.

Willem Reijnts was dus nie meer verplig om 'n deel van sy salaris aan Jan Geel af te staan nie. Die kerkraad het selfs beloof om dit wat hy reeds aan die koster afgestaan het, uit die kerkkas aan hom te vergoed, wanneer die gemeente finansiëel daartoe in staat was.²⁸

3.4 Probleme met geboue waarin godsdiensoefeninge gehou is

Die voltooiing van die dakhoog-voltooide kerkgebou was 'n belangrike saak waaraan ds. Ballot moes aandag gee. Met sy aankoms op Graaff-Reinet het hy die vervalde "provisionele" kerk en die halfvoltooide kerkgebou aangetref, 'n toestand van sake wat die kerkraad aan gebrek aan fondse gewyt het. Omdat die kerkraad en gemeente deeglik daarvan bewus was dat die tydperk van ds. Ballot se verblyf op Graaff-Reinet regstreeks verband gehou het met hul ywer en entoesiasme om die kerkgebou te voltooi en 'n pastorie te bou, kan dit aanvaar word dat hulle veral eersgenoemde as een van die belangrikste prioriteite van die gemeente sou stel.²⁹

Die kerkraad het eerstens aandag gegee aan die befondsing van die kerkbouprojek. Die gemeente het in Julie 1798 oor 'n batige saldo van iets meer as 229 riksdaalders beskik, gekollekteer tydens die eredienste wat deur di. Vos en Ballot tot in daardie stadium, gehou is. Die kerkraad het gevolglik besluit om die gemeente met behulp van 'n brief op te roep om 'n tweede vrywillige bydrae

---

²⁸ NGKA. G.6.1/1 Notule van die Kerkraad, 27/9/1800, p. 26.

²⁹ 1/G.R. 1/2 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 2/4/1798, pp. 143-144; NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 8/7/1798, p. 1.

tot die kerkboufonds te maak. Die landdros en heemrade is genader om die veldwagmeester in dié verband opdrag te gee.³⁰ Vanuit die landdros en heemraad-vergadering is die kerkraad die versekering gegee dat hulle alles in hul vermoë sou doen om die bouprojek te bevorder.³¹ 'n Poging is ook aangewend om 'n verdere bron van inkomste te ontgin. Ooreenkomstig die bepalinge van die plattelandse gemeentes kon die kerk met elke sterfte binne die distrik 'n bedrag aan kerkgeregtigheid van die boedel of die naasbestaandes van die afgestorwene eis. Die kerkraad het die bedrag op 3 riksdalders³² vasgestel en aan die veldwagmeesters is opdrag gegee om die gelde in te vorder en aan die kerkkas oor te betaal.³³

Die gemeente het baie bemoedigend op die oproep van die kerkraad om 'n verdere vrywillige bydrae gereageer. So kon die koster Jan Geel op 14 Januarie 1799, die 1 439½ riksdalders wat hy aan vrywillige bydraes ontvang het, aan die diaken-kassier oorbetal. Hierop het die kerkraad besluit om met die voltooiing van die kerkgebou voort te gaan.³⁴

Op dieselfde dag is drie kontrakte met die oog op die voltooiing van die gebou opgestel. Namens die kerkraad het Barend Burger met die messelaar, Johan Gotlieb Pichel, die kontrak vir die voltooiing van die messelwerk geteken. Pichel moes teen 1 April 1799 met die werk 'n aanvang neem en die messelwerk aan die balkhoog-voltooid gebou binne 'n bestek van vier maande afhandel. Verder sou hy die pleisterwerk aan die vloere doen, die mure afpleister en dit afwit. Met die oog op die afhandeling van dié opdrag het Pichel 3 messelaars en 10 handlangers nodig gehad. Aan boumateriaal het hy 50 000 gebrande bakstene en 500 aam kalk benodig. Pichel sou 2 075 riksdalders as vergoeding vir die werk ontvang.³⁵

---

³⁰ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 16/8/1798, p. 3.

³¹ 1/G.R. 1/2 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 6/8/1798, p. 182.

³² NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 19/8/1798, 10/9/1798, pp. 6, 7.

³³ 1/G.R. 14/4 Miscellaneous Documents, Publication, Notices, Instructions and Warnings: Advertentie, 1/10/1798, n.p.

³⁴ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 14/1/1799, p. 11.

³⁵ 1/G.R. 15/5 Notarial Deeds ...: No. 40. Kontrak J.G. Pichel met B.J. Burger, 14/1/1799, n.p.

Die tweede kontrak is met die timmerman Joseph Jansen gesluit. Daarvolgens moes hy 36 "glase raamen", 36 "venster laden", 9 vensterkosyne, 2 deurkosyne, 2 ligte om bo die deure te plaas, 4 halwe deure (2 staldeure) en 36 balke voor Junie 1799 aan die kerk gelewer het. Hy moes dus nie die werk van die messelaars vertraag nie. Jansen sou 680 riksdaalders as vergoeding van die kerkraad ontvang.³⁶ Hy was dus vir alle houtwerk, die dak en binnewerk uitgesluit, verantwoordelik.³⁷

Die derde kontrak is met die smid, Jan Treurniet, gesluit. Hy moes met sy eie ossewa na die Kaap reis ten einde 1 000 kg yster aan te koop. Binne twee maande na sy terugkeer op Graaff-Reinet moes alle smidswerk in verband met die kerkgebou voltooi gewees het. Die kerkraad sou die osse asook die touleier, drywer en beeswagter voorsien. Vir die duur van die reis sou 'n $\frac{1}{3}$ riksdaalder per dag aan Treurniet betaal word asook 40 riksdaalders vir die hele tog. Indien hy 'n os op die tog sou verloor, was hyself vir die skade verantwoordelik.³⁸ Die kerkraad wat op sy vergadering van 11 Februarie 1799 goedkeuring aan die kontrak wat met Treurniet opgestel is, verleen het, het verder besluit dat Treurniet dit tog binne twee maande moes voltooi.³⁹

Intussen is die "provisionele" kerkgebou opgeknop om as tydelike vergaderplek van die gemeente te dien. Selfs enkele verbeteringe is aangebring. So byvoorbeeld is 'n kap bokant die preekstoel deur timmerman Jansen aangebring.⁴⁰ 'n Terugslag het die gemeente getref toe 'n brand, veroorsaak deur die nalatigheid van timmerman Jansen, tussen 20 Mei en 1 Julie 1799⁴¹ skade aan die "provi-

---

³⁶ 1/G.R. 15/5 Notarial Deeds ...: No. 41, Kontrak J. Jansen met B.J. Burger, 14/1/1799, n.p.

³⁷ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 14/1/1799, p. 11.

³⁸ 1/G.R. 15/5 Notarial Deeds...: No. 47, Kontrak J. Treurniet met B.J. Burger, 14/1/1799, n.p.

³⁹ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 11/2/1799, p. 13.

⁴⁰ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 16/7/1798, 10/4/1798, pp. 4, 7; 1/G.R. 1/2 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 1/7/1799, p. 265; 1/G.R. 14/63 Miscellaneous Documents, Financial Matters ...: Cassa Rekening der Colonie Graaffe Reijnet van 1 Julie tot 31 Desember 1799, n.p.

⁴¹ 1/G.R. 13/2 Letters Received from Private Individuals: Erlank - Bresler, 20/5/1799, n.p.; 1/G.R. 1/2 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 1/7/1799, p. 265.

sionele" kerk aangerig het. Die omvang van die skade aan die gebou was van sodanige aard dat die gemeente dit nie verder as 'n kerkgebou kon gebruik nie. Dit is nie bekend waar hulle na hierdie gebeurtenis vergader het nie.⁴² Verder is die sederhoutbalke wat binne die gebou geberg was, ook vernietig. Dit het tot gevolg gehad dat 'n tekort aan vensterrame ontstaan het. Die onverskilligheid van Jansen het hom duur te staan gekom. Die kontrak met hom is klaarblyklik opgeskort en daar was sprake dat hy vir die skade sou moes betaal.

In sy plek is die timmerman Vischer aangestel om die kosyne en vensters te maak en die balke voor te berei. Vischer het 700 riksdaalders vir die werk geëis waarvan 300 riksdaalders vooruit betaalbaar was. Ene Reineke sou die sederbalke lewer. Vensterrame is van Matthys de Beer aangekoop. Ten einde behoorlike toesig by die bouery te verseker, sou die diakens om die beurt daar diens doen.⁴³ Die werk aan die kerkgebou het egter nie na wense gevorder nie en teen September 1799 het die kerkraad ongeduldig met Pichel begin raak. Hulle was van oordeel dat hy nie sy deel van die kontrak nagekom het nie, aangesien hy die messelwerk reeds in Augustus voltooi moes gehad het. Gevolglik is 'n afvaardiging na die landdros gestuur met die oog daarop dat hy Pichel moes aanspreek om die werk so spoedig moontlik af te handel.⁴⁴

Die kerkraad het in die ware sin van die woord as eienaar-bouer opgetree. Dit was hulle verantwoordelikheid om die boumateriaal vanaf die Kaap of elders te bekom. So byvoorbeeld is by geleentheid die benodigde glas, verf, slotte en grendels ter waarde van 800 riksdaalders in kontant in die Kaap aangekoop. Die kerkraad het ook vir ander boubenodighede, soos byvoorbeeld die steiers, ingestaan.

Ten einde die dak van die kerk te dek, is gereël dat oud-kerkraadslid M.W. Pretorius die spaansriet teen 2 riksdaalders per 100 riete sou lewer; die gemeentede wat naby die dorp gebly het, sou die

---

⁴² 1/G.R. 14/63 Miscellaneous Documents, Financial Matters ....: Generaale Staat en Constitutie der Colonie Graaffe Reinet, 1/1/1802, n.p.

⁴³ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 1/7/1799, 15/7/1799, pp. 15, 17.

⁴⁴ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 30/9/1799, 25/11/1799, pp. 18, 20.

strooi verskaf en Willem Sterrenberg Pretorius sou die dekwerk van die dak teen 450 riksdaalders afhandel.⁴⁵

Op finansiële gebied het dit ook aansienlik beter met die gemeente daaraan toe gegaan as vroeër. Gedurende die periode wat vanaf September 1798 tot Augustus 1799 gestrek het, het 533 inwoners 'n totale bydrae van 3 443 riksdaalders tot die bou van die kerk gemaak. Stephanus Naude en die weduwee van Isak van der Merwe het elk 100 riksdaalders geskenk.⁴⁶ Inkomstes uit kollekties, doop en ander bronne het 4 905 riksdaalders bedra. Die uitgawes was 2 916 riksdaalders, wat teen 30 September 1799 'n batige saldo van 1 989 riksdaalders gelaat het.⁴⁷ Gedurende die periode September 1799 en Februarie 1800 is 'n verdere 262 riksdaalders as bydraes vir die boufonds ontvang. Op 24 Februarie 1800 het die kerkkas 'n batige saldo van 814 riksdaalders getoon.

Ten spyte van hierdie goeie finansiële bydraes wat die inwoners gemaak het, is in Februarie 1800 beraam dat 'n verdere 2 375 riksdaalders benodig sou word om die kerkgebou te voltooi. Gevolglik is landdros Maynier versoek om hulp te verleen in 'n verdere poging om nog fondse van die gemeentelêde te bekom.⁴⁸

Ten September 1800 was die kerkgebou, waaraan die bouwerk op 16 Junie 1794 'n aanvang geneem het, steeds nie volledig voltooi nie. Hierdie kerkgebou waarvan ds. Manger die fundamente gelê het en waaraan die gemeente en ds. Ballot hard gewerk het, was egter met sy beroep na 'n ander gemeente steeds onvoltooi. Die konsistorie het nog aandag nodig gehad, die plafonne moes nog gehang word en die pleisterwerk was nog onklaar. Ten spyte daarvan het ds. Ballot die kerkgebou op 28 September 1800 aan die Here gewy.

---

⁴⁵ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 11/2/1799, 1/7/1799, 3/2/1800, 3/3/1800, pp. 13, 15, 20, 22, 25.

⁴⁶ 1/G.R. 14/120 Miscellaneous Documents, Churches .... General list of Voluntary Subscriptions for the Church, September 1798 - August 1799, n.p.

⁴⁷ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 30/9/1799, p. 18.

⁴⁸ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 30/9/1799, 24/2/1800, 4/11/1800, pp. 18, 24, 28.

Hoewel die kerkkas op 4 November 1800 'n batige saldo van 1 875 riksdaalders⁴⁹ getoon het, het die kerkraad blykbaar - in afwagting op 'n nuwe leraar - nie voortgegaan om die gebou te voltooi nie. In die afwesigheid van 'n leraar was hierdie fondse noodsaaklik om die kerklike bedrywighede voort te sit, aangesien die inkomste van die gemeente direk van die arbeid van die leraar afhanklik was.

3.5 Ds. Ballot se rol in die Van Jaarsveld-opstand

Ds. Ballot het, soos sy voorganger, onder moeilike omstandighede in sy gemeente gearbei. Daar was 'n onrustigheid en 'n opstandigheid onder die inwoners van Graaff-Reinet. Die redes hiervoor was velerlei: die ou patriotisme teenoor Nederland; ontevredenheid met die Britte se hantering van die oosgrensprobleem en die invordering van belasting en rekognisiegedelde; die vertrek van lord Macartney uit die Kaap en die laagtepunt waarin die Britse magte aan die Kaap hul bevind het; asook gerugte dat die Britte nederlae in die revolusionêre oorloë in Europa gely het. As gevolg van hierdie toestande het die spanning aan die oosgrens begin oplaai.⁵⁰ Die vonk in die kruitvat was die inhegtenisname van die bekende oosgrenspersoonlikheid oud-kommandant-generaal Adriaan van Jaarsveld op 17 Januraie 1799 op aanklag van vervalsing van 'n kwitansie.⁵¹

Die moontlikheid dat Van Jaarsveld met geweld vrygestel moes word, is reeds op 18 Januarie in die Sneeuberge genoem. Gevolglik het landdros Bresler op Sondag 20 Januarie na die erediens die redes vir die inhegtenisneming van Van Jaarsveld aan die gemeente verduidelik.⁵² Dit het egter nie verhoed dat 30 burgers onder bevel van Marthinus Prinsloo Adriaan van Jaarsveld tog op 21 Januarie bevry het nie.⁵³ Nadat Van Jaarsveld op vrye voet was, het die opstandelinge planloos

⁴⁹ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 27/9/1800, 4/11/1800, pp. 26, 28; B.R. 446 Notule van die Verrigtinge van Kom.-genl. J.A. de Mist, 9/2/1804, pp. 89-90.

⁵⁰ G.M. Theal: *History of South Africa* V, pp. 48-51; H.B. Giliomee: *Die Eerste Britse Besetting*, pp. 70-73. H.J. Rossouw: *Adriaan van Jaarsveld*, p. 65.

⁵¹ G.M. Theal: *Records of the Cape Colony* III (Sentence of Court, 3/9/1800), pp. 271-278.

⁵² G.M. Theal: *Records of the Cape Colony* III (Sentence of Court, 3/9/1800), pp. 272-273.

⁵³ G.M. Theal : *Records of the Cape Colony* III (Journal kept by the Landdrost Bresler), pp. 389-390.

opgetree. Uiteindelik het hulle die inwoners van die distrik opgeroep om na die dorp op te ruk. Bresler sou glo as gyselaar na die Xhosa geneem word.⁵⁴ Ongeveer 100 burgers het op 17 Februarie op die plaas van heemraad en diaken Barend Burger, 'n driekwartier se ry vanaf Graaff-Reinet, byeengekom.

Ds. Ballot het 'n belangrike rol gespeel om die opstandelinge te kalmte. Op 18 Februarie het hy met hulle 'n gesprek gevoer en hulle oorreed om nie tot geweld oor te gaan nie. Hy het die gesprek met 'n gebed afgesluit en die opstandelinge tot godvresendheid vermaan en tot rustigheid en kalmte aangemoedig. Drie afgevaardigdes wat die opstandelinge se saak sou stel, het hom na Graaff-Reinet vergesel. Landdros Bresler en sers. Irwin het later daarvan getuig dat die optrede van ds. Ballot 'n besondere groot rol gespeel het om die opstandelinge van onverantwoordelike optrede te weerhou.

Alhoewel die opstandelinge twee dae na bogenoemde byeenkoms uiteengegaan het, het sommige van hulle tog weer by Coega, naby Algoabaai, saamgetrek.⁵⁵ Op 19 Maart 1799 het genl. Vandeleur en sy mag, sonder dat enige weerstand op pad ondervind is, vanaf Kaapstad oor Algoabaai op Graaff-Reinet aangekom. Die opstand in Graaff-Reinet was egter reeds iets van die verlede. Teen 10 April het 145 opstandelinge hulself aan genl. Vandeleur en sy geselskap in die Agter-Bruintjieshoogte-, Suurveld- en Swartkopsrivier-veldkornetskappe oorgegee. Slegs 120 persone wat die leierselement van die opstandelinge uitgemaak het, is gevange geneem.⁵⁶

---

⁵⁴ H.J. Rossouw: Adriaan van Jaarsveld, p. 72; G.M. Theal: **Records of the Cape Colony III** (Criminal claim and conclusion made and demand by the Fiscal versus Marthinus Prinsloo and his accomplices, 3/9/1800), pp. 234-235.

⁵⁵ G.M. Theal **Records of the Cape Colony II** (Irwin-Dickson, 24/2/1799 and Journal kept by Landdrost Bresler and Bresler - Dundas 22/3/1799), pp. 368, 392, 402; B.O. 68 Disturbances in the Interior of the Colony: Ballot - Van Ryneveld, 24/2/1799, p. 106.

⁵⁶ H.J. Rossouw: Adriaan van Jaarsveld, pp. 76-83; G.M. Theal: **Records of the Cape Colony II** (McNab - Dundas, 10/3/1799), p. 385; G.M. Theal: **Records of the Cape Colony III** (Sentence of the Court, 3/9/1800), p. 283; J. de Villiers: **Hottentot-Regimente aan die Kaap 1781-1806** (**Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis**, 1970, II, p. 167).

Ds. Ballot het tydens sy onderhandeling met die opstandelinge kontak gemaak met Coenrad Buys, een van die leiers. Buys was sedert Februarie 1798 'n voëlvryverklaarde en het gevolglik sy burgerregte verloor. Omdat ds. Ballot opreg daarin geglo het, het hy die versoek van die landdros en heemrade aan die goewerneur dat Buys se burgerreg herstel moes word, ondersteun.⁵⁷ Die poging was egter nie geslaag nie.

Hoewel ds. Ballot die Bruintjieshoogte-gebied op sy eerste huisbesoekreis in die distrik aangedoen het, het hy skaars ses maande later, in Maart 1799 - kort na die opstandighede - weer 'n reis in daardie rigting onderneem.⁵⁸ Hierdie optrede van hom getuig nie net van 'n opregte begeerte om 'n bydrae te maak in die pogings om die inwoners van die grensveldkornetskappe tot rus te bring nie, maar ook om hulle geestelik by te staan.

Die moontlikheid bestaan dat hy die huisbesoek van Maart 1799 in die geselskap van genl. Vandeleur, wat juis op dieselfde tydstip in daardie rigting gereis het,⁵⁹ gebring het.

Die Van Jaarsveld-opstand het verreikende gevolge vir die verhouding tussen die bevolkingsgroepe aan die grens gehad. Gekleurdes en Xhosas het veral in die Suurveld saamgespan en die plase van die burgers aangeval, geplunder en gemoor. Teen die einde van Julie 1799 was die hele suidelike helfte van die distrik Graaff-Reinet in hul besit. Hierop het goewerneur Dundas persoonlik - met Maynier as hoofonderhandelaar - die gebied besoek en vir die boere 'n onbevredigende onderhandelde vrede daargestel. Die Xhosa is byvoorbeeld toegelaat om in die Suurveld aan te bly. Ten spyte daarvan het daar teen Desember 1799 'n mate van rus en kalmte in die distrik geheers.⁶⁰

---

⁵⁷ B.O. 68 Disturbances in the Interior of the Colony: Ballot - Van Ryneveld, 24/2/1799, pp. 106-107; G.M. Theal: **Records of the Cape Colony II** (Bresler - Dundas, 19/2/1799), p. 365.

⁵⁸ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 10/9/1798, 22/8/1799, pp. 7, 14.

⁵⁹ G.M. Theal: **Records of the Cape Colony** 111 (Sentence of Court, 3/9/1800), p. 283.

⁶⁰ M.C. van Zyl: Oorgang 1795-1806 (C.F.J. Muller (red.): **Vyfhonderd Jaar Suid-Afrikaanse Geskiedenis**, pp. 90-91).

In Maart 1800 het die kerkraad van Graaff-Reinet goewerneur Dundas bedank vir die rol wat hy gespeel het in die verkryging van vrede.⁶¹

3.6 Geestelike bearbeiding van die gemeente

Gedurende sy ampsbedieningsperiode was die gemiddelde Blanke sieletal van die distrik 4 286 persone. Daarvan was 1 066 mans ouer as 16 en 735 dames ouer as 14 jaar, terwyl 2 485 seuns en dogters jonger as bogenoemde ouderdomme was.⁶² In die dorpie self het in 1797 ongeveer 12 gesinne gewoon terwyl 'n verdere 14 in die onmiddellike omgewing van die dorpie gewoon het. Die huise van die inwoners van die dorp het aan weerskante van 'n enkele lang straat, Kerkstraat, gestaan.⁶³

Te midde van die gebeure van 1799, het die kerkraad en ds. Ballot voortgegaan met hul gemeentelike werksaamhede. Dit kan aanvaar word dat ds. Ballot gereeld Sondae die eredienste gelei het en volgens gebruik sou die voorleser 'n preek voorgelees het wanneer hy afwesig was. Hoe groot die opkoms van die gemeentelike na die godsdiensoefeninge normaalweg was, is moeilik te bepaal, maar by geleentheid het 150 persone 'n erediens bygewoon.⁶⁴

Die sakramente is gereeld bedien. In 1799 is die Nagmaal by vier geleenthede gevier te wete in Januarie, Maart, Julie en Oktober. Ds. Ballot het sy eerste Nagmaalgeleentheid te Graaff-Reinet in September 1798 gehou. By hierdie geleentheid is die voorbereidingsdiens tot die Nagmaal op die voorafgaande Sondag gehou. By die Nagmaalvieringe wat daarop gevolg het, is die voorbereidingsdiens op die Saterdag wat die Nagmaal voorafgegaan het, gehou. Hy het ook 'n punt

---

⁶¹ G.M. Theal: **Records of the Cape Colony II** (Churchwardens and other inhabitants - Dundas, 28/3/1800), p. 112.

⁶² 1/G.R. 14/105 Miscellaneous Documents, General Opgaaf Returns: General Opgaaf Returns, 14/6/1798, 4/11/1799, 29/12/1800, n.p.

⁶³ J. Barrow: **An Account of Travels into the Interior of Southern Africa ... I**, pp. 113-114.

⁶⁴ **Transactions of the Missionary Society I** (Journey to Caffraria from the Cape, and first attempt to enter Caffraria), p. 379.

daarvan gemaak om voor elke Nagmaalgeleentheid die kerkraadslede te maan om die Nagmaal met waardigheid te gebruik.⁶⁵

Die kerkraad het ook ten opsigte van die kerklike tug sy plig nagekom. Vyf tuggevalle het tydens ds. Ballot se diens tydperk voor die kerkraad gedien. In drie gevalle was dit mans wat hul aan prostitusie skuldig gemaak het en in bloedskaande geleef het. Hulle is die gebruik van die Nagmaal ontsê tot tyd en wyl hulle opregte berou getoon het.⁶⁶

Die ander twee tuggevalle was dié van Jan Bosch en Jan Treurniet. In die geval van Jan Bosch het die kerkraad hom gedaag om voor hulle te verskyn nadat hy dronk en onstigtelik in die kerk was. Nadat hy sy verskoning aangebied het en beloof het om hom in die toekoms nie weer aan sterk drank te vergryp nie, is die sensuur opgehef.⁶⁷

Die smid Jan Treurniet, was skynbaar 'n bietjie vinnig met sy mond. By geleentheid van 'n stryery het sy vrou gedreig om hom by ds. Ballot te verkla. Hy het woedend daarop gereageer dat sy net so 'n "kring" soos ds. Ballot was, want sy kon net so aanhou met 'n saak soos ds. Ballot. Volgens 'n ander verklaring sou Treurniet gesê het dat sy vrou net so 'n beer soos ds. Ballot was.⁶⁸ Treurniet is vir sy onbesonne kwaadsprekery deur die landdros en heemrade met 25 riksdaalders, wat hy aan die kerkkas moes betaal, beboet.⁶⁹ Vier maande later is hy egter weer voor die kerkraad gedaag. Hierdie keer op die aanklagte dat hy dikwels dronk was en dat hy Gods naam ydelik gebruik het. Hy is toe nie slegs onder kerklike sensuur geplaas nie, maar is ook by die owerheid verkla.⁷⁰

---

⁶⁵ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 10/9/1798, 24/12/1798, 22/3/1799, 1/7/1799, pp. 7, 10, 14, 16, 18.

⁶⁶ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 10/9/1798, p. 8.

⁶⁷ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 19/8/1798, 10/9/1798, 8/10/1798, pp. 6, 8, 9.

⁶⁸ 1/G.R. 15/2 Notarial Deeds ...: No. 83, Beëdigde verklaring van Z.M. Putter, 26/6/1799 and no. 84, Beëdigde verklaring van S.J. Putter, 26/6/1799, n.p.

⁶⁹ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 15/7/1799, p. 17.

⁷⁰ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 25/11/1799, p. 20.

Ten einde goeie orde en dissipline in die kerk aan die Kaap te handhaaf, het gemeentes onderling met mekaar in verband met tugaangeleenthede kontak gemaak. So byvoorbeeld het die gemeente van Kaapstad by geleentheid die gemeente van Graaff-Reinet versoek om die sensuur wat hulle op 'n persoon geplaas het, op te hef.⁷¹

3.7 Sendelinge van die Londense Sendinggenootskap besoek Graaff-Reinet

Die aankoms van die eerste vier sendelinge van die Londense en Rotterdamse Sendinggenootskappe op 31 Maart 1799 in die Kaap het ook vir Graaff-Reinet betekenis ingehou. Hul aankoms in die Kolonie het daartoe aanleiding gegee dat die "Zuid-Afrikaansche Genootschap ter bevordering van die uitbreiding van Christus Koningryk" (ZASG) op 21 April 1799 in Kaapstad gestig is. Daarna het die vier sendelinge na hul onderskeie arbeidsvelde vertrek; dr. J.T. van der Kemp en James Edmonds na die oosgrens en ds. J.J. Kicherer en William Edwards na die Sakrivier.⁷² Op pad na die oosgrens het dr. J.T. van der Kemp en sy metgesel deur die distrik Graaff-Reinet gereis en by oorsaanspunte dienste gehou. Hy het byvoorbeeld ook op die plaas Kweekvallei van Samuel de Beer by die Swartberge oorgestaan en dié besondere Sondag 'n erediens vir 'n groep van 30 persone gelei. Op 29 Junie 1799 het hy en sy geselskap op Graaff-Reinet aangekom, waar hulle baie vriendelik deur landdros Bresler ontvang is. Hy het ook by Bresler tuisgegaan. Later die dag het ds. Ballot hom ook besoek. Hulle verblyf in die gemeente was baie aangenaam. Op hulle beurt het hul die Woord van God van huis tot huis sowel as in die openbaar verkondig.

Ten spyte van die pogings wat landdros Bresler aangewend het om dr. Van der Kemp te laat afsien van sy plan om onder die Xhosa te gaan werk op grond van die moontlike gevare wat die Grensoorlog van 1799 ingehou het, het dr. Van der Kemp voet by stuk gehou. Die gewone pad na die Xhosa, wat oor Bruintjieshoogte gegaan het, was te onveilig om te gebruik. Na 'n verblyf van ongeveer 12 dae op Graaff-Reinet het dr. Van der Kemp en Edmonds Graaff-Reinet op 10 Junie in geselskap van landdros Bresler en ds. Ballot verlaat. Ds. Ballot het die geselskap vir twee dae

⁷¹ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 14/1/1799, p. 11.

⁷² G.M. Theal: *History of South Africa* V, pp. 67-69.

vergesel, waarna hy na die dorp teruggekeer het. Die gemeentede is by wyse van 'n brief versoek om dr. Van der Kemp en sy geselskap behulpsaam te wees. Slegs een inwoner het sy teenkanting teen die versoek geopenbaar.

Gevolgtlik was hulle volgens Edmonds, baie gelukkig dat ene Mulder hul versoek het om in die Sneeuberge-gebied die Woord te verkondig. Dit het daartoe aanleiding gegee dat hulle die Xhosa vanuit 'n noordoostelike rigting benader het. Vir 'n gedeelte van die reis het die sendelinge hulle by 'n groep vluggende burgers aangesluit. Dr. Van der Kemp het gereeld godsdiensoefeninge vir die persone gelei. By een geleentheid het 80 en by 'n ander 90 persone die godsdiensoefening bygewoon. Die kollekte wat tydens die samekomste opgeneem is, het hy aan die kerkkas van Graaff-Reinet laat toekom.

Die Sneeubergers was baie begerig om die Woord van God te verneem. So byvoorbeeld het ene Grobler dr. Van der Kemp versoek om 'n erediens op sy plaas te kom waarneem. Dr. Van der Kemp het die uitnodiging aanvaar, maar het eers die Maandag die belofte nagekom, omdat hy die erediens dié Sondag vir die persone met wie hy saamgereis het, gelei het.⁷³

3.8 Ds. Ballot verlaat Graaff-Reinet

Te midde van al die beroeringe aan die grens het ds. Ballot Graaff-Reinet verlaat. Reeds in Februarie 1799 - skaars vyf maande na sy aankoms op Graaff-Reinet, het hy die fiskaal, W.S. van Ryneveld, versoek om sy invloed te gebruik ten einde hom nader aan die Kaap verplaas te kry. Ds. Ballot was van oordeel dat hy daar tussen sy vriende 'n rustiger bestaan sou kon voer.⁷⁴

---

⁷³ **Transactions of the Missionary Society I** (Journey to Caffraria from the Cape, and first attempt to enter Caffraria), pp. 374-387; NGKA. VI 3/2 Uitgaande Briewe: Edmonds - ZASG, 9/7/1799, pp. 28-30; ZL. 1/3/1 Letters Received, South Africa, 1/2/B: Journey to Caffraria, 16/8/1799, n.p.

⁷⁴ B.O. 68 Disturbances in the Interior of the Colony: Ballot - Van Ryneveld, 24/2/1799, p. 107.

Na verstryking van die twee jaar periode waarvoor hy aanvanklik aangestel is, is hy in Mei 1800 in die plek van ds. Manger na Swellendam verplaas. Uit erkentlikheid vir die rol wat hy gespeel het om die onrusituasie aan die grens tot bedaring te bring, is 400 riksdaalders per jaar bo en behalwe sy gewone salaris deur die owerheid aan hom betaal. Hierdie vergunning sou, solank dit die goewerneur behaag, geld.⁷⁵

Die kerkraad het op 27 September 1800 amptelik kennis geneem van die verplasing van ds. Ballot. Hulle het onder andere besluit om sy reisgeld na die Kaap te betaal. Verder sou hulle op versoek van ds. Ballot 'n getuigskrif aan hom uitreik. Op 26 Oktober 1800, na alle waarskynlikheid op die Nagmaalnaweek, het hy sy afskeidspreek gelewer. Op 4 November, nadat die kerkraad van hom afskeid geneem het, het hy Graaff-Reinet verlaat.⁷⁶ Saam met al die woelinge wat hy op Graaff-Reinet beleef het, het hy ook die tragiese ervaring gehad om sy vrou daar aan die dood af te staan.⁷⁷

Toe ds. Ballot eers in die Wes-Kaap was, het hy hom egter teen sy aanstelling op Swellendam verset. Hy het alles in sy vermoë gedoen om nie daarheen te vertrek nie. Nadat hy vir 'n tydperk in die gemeente van Drakenstein afgelos het, is hy in April 1803 as predikant van die gemeente van Tulbagh aangestel - wat hy tot met sy dood op 7 Januarie 1814 bedien het.⁷⁸

---

⁷⁵ B.O. 155 Letter Book, Letters despatched within the Colony: Barnard - Ballot, 23/7/1800, p. 117.

⁷⁶ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 27/9/1800, 4/11/1800, pp. 26, 27, 28.

⁷⁷ R.F.M. Immelman: Ballot, Heinrich Wilhelm (W.J. de Kock (hoofred.): **Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek** I, p. 49).

⁷⁸ B.O. 79 Letters from Churches: Ballot - Dundas, 12/5/1801, n.p.; B.O. 108 Miscellaneous Documents: Ballot - Dundas, 11/12/1801, pp. 33-35; B.O. 157 Letter Book, Letters despatched within the Colony: Ross - Ballot, 20/1/1802, p. 161; B.R. 4 Resolusies, 29/4/1803, p. 58; R.F.M. Immelman: Ballot, Heinrich Wilhelm (W.J. de Koch (hoofred.): **Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek** I, p. 49).

HOOFSTUK 4

DIE GEMEENTE VAKANT (1800-1805)

4.1 Woelinge op die oosgrens

Met sy vertrek uit Graaff-Reinet het ds. Ballot die geestelike versorging van die gemeente in die hande van voorleser Willem Reijnts gelaat. Omdat daar geen ander bekwame persoon was wat bereid was om as skrywer in die landdroskantoor op te tree nie, het Reijnts ook hierdie pos vanaf April 1802 beklee.¹

Die stryd tussen die Blanke burgers aan die een kant en die gekleurdes en Xhosa aan die ander kant het nog steeds gewoed.² Dit het tot gevolg gehad dat Britse soldate in die dorp Graaff-Reinet gehuisves moes word. Vir die doel het resident-kommissaris Maynier gedurende 1801 die afgebrande "provisionele" kerk tot so 'n mate laat herstel dat dit as barak vir soldate kon dien. Teen 1809 was dit ook die tuiste van die geregsdienaars en die tronk. Die gebou was egter teen 1812 in so 'n vervalde staat dat 'n ander tronk gebou moes word.³ Op dié wyse het die "provisionele" kerk uit die geskiedenis verdwyn.

---

¹ 1/G.R. 14/43 Miscellaneous Documents, Financial Matters, Accounts, Receipts, and Arrears: Reijnts - Collegie van Heemraden, 2/7/1804, n.p.; D.G. van Reenen: **Journaal, 1803** (red. W. Blommaert), p. 506; 1/G.R. 1/7 Annexure to Minutes of Landdrost and Heemraden: Reijnts - Landdros en Heemraden, 3/9/1804, n.p.; 1/G.R. 8/1a Government Letters Received: Janssens - Stockenstrom, 25/2/1805, n.p.

² M.C. Van Zyl: Oorgang 1795-1806 (C.F.J. Muller (red.): **Vyfhonderd Jaar Suid-Afrikaanse Geskiedenis**, pp. 96-97).

³ 1/G.R. 14/63 Miscellaneous Documents, Financial Matters ...: Generaale Staat en Constitutie der Colonie Graaffe Reinet, 1/1/1802, n.p.; C.O. 2567 Letters Received from Drostdy Graaff-Reinet: No. 3, Stockenstrom - Bird, 25/1/1809, n.p.; C.O. 2580 Letters Received from Drostdy of Graaff-Reinet: No. 9, Heemraden van Graaff-Reinet - Cradock, 8/2/1812, n.p.

4.2 Werksaamhede van die sendelinge ontlok teenstand van die gemeente

Weldra het belangrike verwikkeling op die sendingfront plaasgevind. Teen die einde van September 1800 het 'n verdere vier sendelinge van die Londense en Rotterdamse Sendinggenootskappe in die Kaapkolonie aangekom. Die twee Engelse was James Read en William Anderson terwyl die 26-jarige Anthony Aard van der Lingen en S. Tromp Nederlanders was.⁴

Volgens plan sou Van der Lingen en Read hulle by dr. Van der Kemp aan die oosgrens gaan aansluit maar as gevolg van die ongestadigde toestande aldaar het hulle tot Maart 1801 in die Wellington-distrik gearbei.⁵ Hierna het hulle na Graaff-Reinet afgereis en op pad daarheen enkele dae by Samuel de Beer by die Swartberge oorgestaan.

Van der Lingen en Read het op 7 April 1801 in Graaff-Reinet aangekom. Die daaropvolgende dag is hul aankoms aan die burgers bekend gemaak en is hulle meegedeel dat Van der Lingen vanaf 12 April 1801 die godsdiensoefening sou waarneem. Tot tyd en wyl die sendelinge hulle by dr. Van der Kemp sou gaan aansluit, is gereël dat Van der Lingen onder die Nederlandssprekendes en gekleurdes sou arbei terwyl terwyl Read sy aandag aan die Engelse soldate sou gee.⁶

Nadat ds. Ballot Graaff-Reinet verlaat het, het die kerkraad en ander persone alles in hul vermoë gedoen om 'n predikant vir die gemeente te bekom. Die kerkraad het veral sy oog op dr. Van der Kemp gehad en volgens dr. Van der Kemp het hulle hom by geleentheid skriftelik beroep. Ook

---

⁴ P.S. de Jongh: *Sendingwerk in die Landdrostdistrikte van Stellenbosch en Tulbagh (sedert 1822 Worcester)* 1799-1830, p. 200; *Transactions of the Missionary Society I* (South Africa Mission), p. 344; M.C. Kitshoff: *Gottlieb Wilhelm Antony van der Lingen*, pp. 8-9.

⁵ NGKA. V.1. 1/1 Notule van die Direksie Vergadering, 19/9/1800, 18/10/1800, pp. 62,63; NGKA. V.1.2/3 Inkomende Briewe van Predikante en Sendelinge: Van der Lingen - Direkteuren van't Londonsche, Rotterdamsche en Zuid-Afrikaansche Genootschappen, 5/12/1802, p. 520; ZL.1/3/1 Letters Received, South Africa, 1/4/A: Ondersoek na Optrede van Sendelinge, deur Krynaauw, Februarie 1801, n.p.

⁶ 1/G.R. 14/4 Miscellaneous Documents, Publications, Notices, Instructions and Warnings: Bekendmaking, 8/4/1801, n.p.; NGKA. V.1. 2/3 Inkomende Briewe van Predikante en Sendelinge: Van der Lingen - Direkteuren van't Londonsche, Rotterdamsche en Zuid-Afrikaansche Genootschappen, 5/2/1802, p. 520.

landdros Maynier het dr. Van der Kemp genader met die versoek om die leraar van die gemeente van Graaff-Reinet te word. Selfs die inwoners van die Sneeuberge het hom beroep en die belofte gemaak dat hulle 'n pastorie en kerk op 'n plek van sy keuse sou bou.⁷

Die kerkraad van Graaff-Reinet het selfs so ver gegaan om op een of ander stadium tussen November 1800 en April 1801 die huis van die distriksekretaris Van Diemen teen 2 000 riksdalders as pastorie aan te koop. Die geld het hulle op 15 Augustus 1801 by die weduwee Van der Merwe van die Kamdeboo teen 5% rente per jaar, geleen.⁸ Hierdie gerieflike huis het hulle tot die beskikking van Van der Lingen en Read gestel.⁹

Ongeveer 'n maand na die aankoms van Van der Lingen en Read op Graaf-Reinet het dr. Van der Kemp op 14 Mei 1801 ook sy opwagting op die dorp gemaak. Die daaropvolgende dag het hy 'n vergadering van die kerkraad bygewoon. By dié geleentheid is hy weer versoek om die leraar van die gemeente te word, maar, net soos met die vorige kere, het hy dit ook van die hand gewys.

Hierna het die kerkraad Van der Lingen, wat nie ongeneë was om in die amp op te tree nie, as leraar beroep. Hy het hom die beroep laat welgeval en Maynier het probeer om die nodige goedkeuring daarvoor te bekom. Die owerheid wou egter nie die beroep goedkeur nie. Die rede hiervoor was klaarblyklik omdat Van der Lingen nie 'n geordende predikant was nie, maar ook omdat hy steeds sendingwerk onder die gekleurdes wou doen en gevolglik nie bereid was om finaal sy bande met die Londense Sendinggenootskap te verbreek nie.¹⁰

---

⁷ **Transactions of the Missionary Society I** (Second attempt to enter Caffraria, 15/12/1799 and Transactions of dr. Van der Kemp, 1801), pp. 409, 479.

⁸ NGKA. G.6 10/1 Kasboek: Staat van Reekeninge van de Kerk en Diaconie van Graaff Reinet over den Jaaren 1797 - 1803, 10/2/1804, g.p.

⁹ **Transactions of the Missionary Society I** (Transactions of dr. Van der Kemp, 1801), p. 479.

¹⁰ **Transactions of the Missionary Society I** (Transactions of dr. Van der Kemp, 1801), p. 480; M.C. Kitshoff: **Gottlieb Wilhelm Anthony van der Lingen**, pp. 10-11; NGKA. V.1 2/3 Inkomende Briewe van Predikante en Sendelinge: Van der Kemp - ZASG., 12/9/1801, p. 626.

Eerw. Van der Lingen, dr. Van der Kemp en eerw. Read het aanvanklik saam op die dorp gearbei, maar gou het 'n onaanvaarbare situasie rondom die gekleurdes ontwikkel. Slegs vier dae nadat dr. Van der Kemp op Graaff-Reinet aangekom het, is die gekleurdes - wat reeds in groot getalle op Graaff-Reinet opgedaag het - met die verlof van Maynier genooi om saam in die kerkgebou byeen te kom om te aanbid en onderrig te ontvang. Op die eerste aand was 200 gekleurdes aanwesig. By 'n latere byeenkoms was ook Blankes teenwoordig.

Hierdie reëling en die situasie wat op die dorp Graaff-Reinet ontstaan het, was egter nie vir al die burgers van die distrik aanvaarbaar nie. Hulle was, met die oog op hul beskerming, in laers saamgetrek, aangesien hul plase geplunder en/of onveilig gemaak is deur dié mense, soos hulle dit gesien het, wat in daardie stadium op die dorp hul intrek geneem het. Volgens hulle beskouing was hul "vyande" besig om hul kerkgebou te ontheilig. Hulle was van 'n leraar verstoek; terwyl hul "vyande" vele gehad het. Onderwys het hulle nie gekry nie, terwyl die gekleurdes dit in oorvloed kon ontvang. Die owerheid het hulle ook verhoed om hulself behoorlik te beskerm en die distrik vir hulself veilig te maak. Die hele situasie het dan ook ingedruis teen hul siening dat hulle die base en die gekleurdes die knegte was.¹¹

Te midde van hierdie diepgaande onvergenoegdheid het daar gevolglik vanaf Junie 1801, skaars 14 dae nadat dr. Van der Kemp op Graaff-Reinet aangekom het, 'n opstand gedreig. Op 9 Julie het opstandiges na Graaff-Reinet opgeruk om weer eens beswaar te maak teen die gekleurdes se teenwoordigheid in die kerkgebou. Hulle het geëis dat die stoele geskrop, die vloer opgekap en 'n swart kleed oor die kansel gegooi moes word. Laasgenoemde moes as teken dien dat daar nie 'n leraar in die gemeente aanwesig was nie. Verder het hulle geëis dat 'n ringmuur om die kerkgebou opgerig moes word. In die laaste instansie het hulle geëis dat die gekleurdes wat van hul familieledede vermoor het, uitgelewer moes word.

---

¹¹ **Transactions of the Missionary Society I** (Transactions of dr. Van der Kemp, 1801), p. 480.

Maynier en die bevelvoerder van die soldate op Graaff-Reinet het die gewapende opstandelinge as so 'n groot bedreiging ervaar dat hulle selfs skietgate in die kerk se mure laat breek het, sodat die kerk as 'n vesting gebruik kon word.

In reaksie op die eise van die opstandelinge, het dr. Van der Kemp besluit om die gekleurdes aan die kerkgebou te onttrek en om self nie weer in die kerkgebou te preek nie. Op Sondag 12 Julie 1801 is drie afsonderlike dienste op Graaff-Reinet gehou, nl. deur dr. Van der Kemp in die pastorie (vir die gekleurdes), Read by die kaserne (vir die soldate) en Willem Reijnts in die kerkgebou.¹²

Intussen het eerw. Van der Lingen Graaff-Reinet op 23 Junie te perd verlaat. Hy het na die Sneeuberge afgereis om die Woord in daardie geweste te gaan verkondig. Op sy terugreis het hy op Sondag 12 Julie 'n diens vir die opstandige burgers gehou en gepoog om hulle tot ander insigte te bring.¹³ In watter mate hy daarin geslaag het, is onbekend. Die hele aangeleentheid in verband met die wrywing tussen die burgers en die sendeling sou tydens 'n kerkraadsvergadering op 16 Augustus 1801 bespreek gewees het.¹⁴ Dit is onbekend hoe suksesvol hierdie byeenkoms was.

Dr. Van der Kemp en Read het Graaff-Reinet egter verlaat in 'n tweede poging om onder die Xhosa te gaan werk, terwyl eerw. Van der Lingen in Graaff-Reinet by die gekleurdes sou agterbly. Hy het hom gevolglik op die onderrig van die gekleurdes toegespits tot tyd en wyl 'n gesindheidsverandering ten opsigte van die verkondiging van die Woord by die Blankes bespeur sou word.

Eerw. Van der Lingen het hom egter nie by die reëling gehou nie en op 18 September 1801 het hy weer op 'n uitgebreide reis na die veldkornetskappe van die Kamdeboo, Sneeuberge, Renosterberg,

---

¹² **Transactions of the Missionary Society** I (Transactions of dr. Van der Kemp, 1801), pp. 483-484.

¹³ NGKA. V.1. 2/3 Inkomende Briewe van Predikante en Sendelinge: Van der Lingen - Direkteuren van't Londonsche, Rotterdamsche en Zuid-Afrikaansche Genootschappen, 5/2/1802, pp. 520-521; **Transactions of the Missionary Society** I (Transactions of dr. Van der Kemp, 1801), pp. 481, 485.

¹⁴ NGKA. V.1. 2/4 Inkomende Briewe van Sendinggenootskappe: P. Maré - Schonken, 15/8/1801, g.p.

Tarka en Agter-Sneeuberg vertrek. Tydens die reis van twee en 'n half maande het hy die Evangelie aan Blank en nie-Blank gebring. Volgens hom was daar 'n groot behoefte onder die Blankes om die Woord te hoor en om geleer te word. By geleentheid, so verhaal hy, is hy deur die koloniste - wat die gekleurdes nie goedgesind was nie - gekonfronteer met die vraag of die gekleurdes hoegenaamd in Gods Woord onderrig behoort te word; of hulle bekeer kon word en of hulle nie vervloek was nie. Op 5 Desember 1801 was hy op Graaff-Reinet terug.¹⁵ Hy is ook tydens die reis deur die Agter-Sneeubergers versoek om hul leraar te word.¹⁶

4.3 Ds. Vos se tweede besoek en opstand teen Maynier

In die afwesigheid van eerw. Van der Lingen het twee belangrike gebeurtenisse hulle op Graaff-Reinet afgespeel. Ds. M.C. Vos het die gemeente die tweede keer besoek en 'n verdere opstand teen Maynier het plaasgevind.

In 'n poging om die orde in die distrik Graaff-Reinet te herstel, het die owerheid in 1801 selfs daaraan gedink om al die leraars van die kolonie op 'n rotasiebasis in Graaff-Reinet te laat diens doen tot tyd en wyl die Imperiale regering 'n leraar vir Graaff-Reinet kon vind.¹⁷ Intussen het die kerkraad van Graaff-Reinet ds. Vos beroep en het genl. Dundas dan ook ds. Vos versoek om dié beroep te aanvaar. Hy het egter nie daarvoor kans gesien nie, maar het die versoek dat hy tog die gemeente sou besoek, nagekom.¹⁸

Ds. Vos het baie spesifieke opdragte in verband met die besoek van die owerheid ontvang. Die owerheid was van oordeel dat die herderloosheid van die gemeente een van die hoofoorsake vir die

---

¹⁵ NGKA. V.1. 2/3 Inkomende Briewe van Predikante en Sendelinge: Van der Lingen - Direkteure van't Londonsche, Rotterdamsche en Zuid-Afrikaansche Genootschappen, 5/2/1802, pp. 520-522.

¹⁶ **Transactions of the Missionary Society** I (Transactions of dr. Van der Kemp, 1801), pp. 492, 500.

¹⁷ B.O. 157 Letter Book, Letters despatched with in the Colony: Ross - Kerkraad van Kaapstad, 5/11/1801, pp. 35-36.

¹⁸ M.C. Vos: **Merkwaardige Verhaal** ..., pp. 140-141.

onmin was. Sy primêre taak sou dus Woordverkondiging wees. Ten tweede moes hy die opstandelinge wat hulself oorkant die grens bevind het, probeer oortuig om na die kolonie terug te keer. Verder moes hy deur sy optrede aan die gemeente toon dat die owerheid hulle nie vergeet het nie. Sommige koloniste was van oordeel dat die regering leraars vir die gekleurdes bekom het, maar nie vir hulle nie. Ds. Vos moes vervolgens die burgers aanmoedig om na hul plase terug te keer en hulle verseker dat die goewerneur hul onbesonne optrede oor die hoof sou sien. In die laaste instansie moes hy by die burgers die besef tuisbring dat die gekleurdes se lewens ook waarde gehad het.¹⁹

Op 5 Oktober 1801 het ds. Vos op sy reis uit Tulbagh vertrek en op verskillende plekke langs die pad gepreek. Soos hy nader aan Graaff-Reinet beweeg het, het hy van die skrikwekkende toestand van die distrik verneem.²⁰

Teen die middel van Oktober het die spanning in die distrik begin oplaai en op 23 Oktober 1801 het 'n aanval deur gewapende burgers op die dorp gevolg. Die aksie - waartydens niemand beseer is nie - het die hele dag geduur. Enkele geboue is egter afgebrand. Ten grondslag van die optrede van die burgers, was hul afkeer van Maynier se beleid teenoor die gekleurdes. Ten einde die orde te herstel, het genl. Dundas 'n troepemag van 300 man onder bevel van maj. Sherlock na Graaff-Reinet gestuur en Maynier van sy pos onthef.²¹

Te midde van die spanning tussen Maynier en die burgers moes ds. Vos sy taak uitvoer. In November het hy die noordelike gebiede van die distrik besoek waar die koloniste in groot groepe saamgetrek het. Hy het ook ander groepe koloniste besoek wat onder die wapen was terwyl hulle in haglike omstandighede gewoon het.²² Ds. Vos was daarvan oortuig dat hy net betyds in die distrik

---

¹⁹ ZL. 1/3/1 Letters Received, South Africa, 1/4/D: Van Ryneveld - Vos, 1/10/1801, n.p.

²⁰ M.C. Vos: **Merkwaardige Verhaal** ..., pp. 141-142.

²¹ M.W. Spilhaus: **South Africa in the Making**, pp. 302-304.

²² M.C. Vos: **Merkwaardige Verhaal** . . . , p. 142; **Transactions of the Missionary Society** I (Transactions of dr. Van der Kemp, 1801), p. 495.

aangekom het om 'n groot bloedbad af te weer. Tydens dié reis het hy kinders gedoop. Nadat dit rustig geraak het in Graaff-Reinet, het hy na die dorp teruggekeer en gereeld dienste gehou.²³

Intussen het die troepemag van maj. Sherlock hul intrek in die kerkgebou geneem met die belofte dat hulle dit goed sou oppas en die gebou vir die godsdiensoefeninge sou ontruim. Omdat die kerkraad van oordeel was dat die pastorie - terwyl die sendelinge dit gebruik het - verwaarloos geraak het, het hulle die sendelinge op 16 Desember 1801 versoek om die woning te ontruim. Daarna het hulle dit as 'n menasie tot die beskikking van die Britse offisiere gestel.²⁴ Maj. Sherlock was van oordeel dat die kerkraad op dié manier die sendelinge wou uitdryf, aangesien hulle daarvan bewus was dat geen ander woning vir hulle beskikbaar was nie.²⁵

Ds. Vos het sy besoek aan Graaff-Reinet met die Nagmaalsvieringe op 20 Desember 1801 afgesluit. Tydens hierdie geleentheid het dr. Van der Kemp se optrede weer eens aanstoot aan burgers gegee.²⁶ Wat hy gedoen het, is nie gerapporteer nie. Ds. Vos het Graaff-Reinet op 25 Desember 1801 verlaat nadat hy sy taak as afgehandel beskou het.²⁷

Die spanning tussen die burgers en die sendelinge het egter begin afneem nadat dr. Van der Kemp, Read en hul gevolg van gekleurdes die dorp in Februarie 1802 verlaat het, om hul op Botha se plaas,

---

²³ M.C. Vos; **Merkwaardige Verhaal** ..., pp. 142-143.

²⁴ NGKA. G.1. 5/5 Inkomende Briewe, Binnelandse Hervormde Kerke: Kerkraad van Graaff-Reinet - Kerkraad van Kaapstad, [Februarie] 1802, g.p.

²⁵ **Transactions of the Missionary Society** I (Transactions of dr. Van der Kemp, 1801), p. 500.

²⁶ NGKA. G.1. 5/5 Inkomende Briewe, Binnelandse Hervormde Kerke: Kerkraad van Graaff-Reinet-Kerkraad van Kaapstad, [Februarie] 1802, g.p.; NGKA. G.1 1/8 Notule van die Kerkraad, 1/3/1802, p. 9.

²⁷ **Transactions of the Missionary Society** I (Transactions of dr. Van der Kemp, 1801), p. 501; M.C. Vos: **Merkwaardige Verhaal** ..., p. 143.

13 kilometer noordoos van Algoabaai te gaan vestig. Eerw. Van der Lingen het egter vir nog 'n tyd in Graaff-Reinet vertoef.²⁸

Ondertussen het die bloedige stryd tussen die burgers aan die eenkant en die gekleurdes en Xhosa aan die ander kant steeds voortgewoed. Die vrede wat uiteindelik in Februarie 1803 gesluit is, was egter baie wankelrig en onseker.²⁹

Dit was teen hierdie agtergrond aan die oosgrens, dat die Kaap in Maart 1803 deur die Bataafse Bewind oorgeneem is.³⁰

Inmiddels was die gemeente van Graaff-Reinet herderloos. Die voortslepende onrus het egter daartoe gelei dat Paul Maré tot die gevolgtrekking geraak het dat die oorgrote meerderheid van die burgers hul agting vir die godsdienst verloor het.³¹

4.4 Ontevredenheid oor soldate in kerkgebou

Die onrustoestand en die gevolglike verblyf van maj. Sherlock se soldate in die kerkgebou het 'n verdere probleem vir die kerkraad geskep. Ten spyte van die versekeringe dat die gebou nie beskadig sou word nie, het dit wel gebeur. Die kerkgebou is ook in die oë van die gemeente ontheilig. Die kerkraad van Graaff-Reinet het hulle gevolglik tot die kerkraad van Kaapstad gewend met die hoop dat hulle die saak verder sou voer. In hul verduideliking van die omstandighede het hulle hul ontevredenheid met die leefwyse van die soldate in die kerkgebou

---

²⁸ M.W. Spilhaus: **South Africa in the Making**, p. 307; NGKA., V.1. 2/3 Inkomende Briewe van Predikante en Sendelinge: Van der Lingen - Direkteure van't Londensche, Rotterdamsche en Zuid-Afrikaansche Genootschappen, 5/2/1802, p. 522.

²⁹ W.M. Spilhaus: **South Africa in the Making**, pp. 307-310.

³⁰ G.M. Theal: **History of South Africa V**, pp. 111, 118.

³¹ NGKA. V.1 1/1 Notule van die Direksievergadering: Jaarverslag, 28/9/1803, p. 254.

uitgespreek en het daarna as 'n "spelonk en huisvesting van alle euweldaden" verwys.³² Die soldate het die gebou dermate verwaarloos dat die kerkraad ook daarna as 'n hoerhuis en perdestal verwys het. 'n Deel van die gebou is inderdaad as 'n perdestal gebruik. Die meubels en ander artikels in die kerkgebou is ook erg beskadig. Die huisvesting van die gekleurdes wat hul tydens die onluste wangedra het in en om die kerkgebou, was vir die kerkraad totaal onaanvaarbaar en miskien dié aangeleentheid wat tot die meeste wrewel aanleiding gegee het.³³

Die kerkraad van Kaapstad het die aangeleentheid by die goewerneur aanhangig gemaak. Op sy beurt het genl. Dundas onsimpatiek gereageer deur daarop te wys dat die Graaff-Reinnetters self daarvoor verantwoordelik was dat die lot hulle getref het.³⁴ Ook genl. Janssens, die nuwe goewerneur, het dieselfde standpunt ingeneem en die kerkraad daarop gewys dat die verskaffing van herberg aan soldate in kerkgeboue in Europa 'n algemene verskynsel was.³⁵

Nadat die soldate Graaff-Reinet verlaat het, het die kerkraad die ambagsmanne se advies ingewin en die skade op 1 000 riksdalders beraam. Dit is van die landdros en heemrade geëis.³⁶ Laasgenoemde instansie het nie daarop gereageer nie en gevolglik is die kerkraad van Kaapstad weer genader met die oog daarop om die aangeleentheid weer by die goewerneur aanhangig te maak. Al reaksie wat hulle daarop ontvang het, was dat die goewerneur die saak sou oorweeg.³⁷ Na

---

³² NGKA. G.1 5/5 Inkomende Briewe, Binnelandse Hervormde Kerke: Kerkraad van Graaff-Reinet - Kerkraad van Kaapstad, [Februarie] 1802, g.p.

³³ NGKA. G.1 5/5 Inkomende Briewe, Binnelandse Hervormde Kerke: Kerkraad van Graaff-Reinet - Kerkraad van Kaapstad, [Februarie] 1802, g.p.; G.M. Theal: **Belangrijke Historische Documenten** III (Janssens - De Mist, 7/7/1803), p. 242.

³⁴ NGKA. G.1 5/3 Inkomende Briewe, Brieven van het Goevernement: No. 25, Ross - Kerkraad van Kaapstad, 15/3/1802, g.p.

³⁵ W.E.B. Paravicini de Capelli: **Reize in de Binnen-landen van Zuid-Afrika** (red. W.J. de Kock), p. 151.

³⁶ 1/G.R. 14/120 Miscellaneous Documents, Churches ...: P. Maré - Collegie van Heemraden, 27/9/1802, n.p.

³⁷ NGKA. G.1 1/8 Notule van die Kerkraad, 1/11/1802, p. 32.

die oornam van die Kaap deur die Bataafse regering was dit goewerneur Janssens se standpunt dat die burgers van Graaff-Reinet self die herstelkoste moes dra.³⁸

Die kerkraad het klaarblyklik nie 'n poging aangewend om die kerkgebou te herstel nie. Met goewerneur Janssens se besoek aan Graaff-Reinet gedurende Julie 1803 was dit in 'n baie verwaarloosde toestand, alhoewel die skade aan die gebou baie gering was. Goewerneur Janssens was egter van oordeel dat die kerkraad die herstelprogram vir twee of drie maande moes uitstel, aangesien die owerheid eers die nuwe reëlins vir die distrik en kerklike amptenare moes bepaal. In Oktober 1803 het die Politieke Raad dan ook 504 riksdaalders aan die gemeente van Graaff-Reinet toegestaan met die oog op die herstel van die kerkgebou.³⁹

4.5 De Mist se reëlins ten opsigte van die gemeente

Die besoek van kommissaris-generaal J.A. de Mist in Februarie 1804 aan Graaff-Reinet was 'n belangrike gebeurtenis vir die ietwat ontredde en herderlose gemeente en dit het vir hulle groot voordele ingehou.

Om homself op die hoogte te stel van die fisiese geriewe van die gemeente het hy die kerkgebou besoek. De Mist het die gebou as "geabandeneerd" en "onopgeruimd"⁴⁰ beskryf terwyl dr. Henry Lichtenstein dit as "dilapidated"⁴¹ ervaar het. Die kerkraad het dus nog nie die skenking van 504 riksdaalders van die Politieke Raad aangewend nie.

De Mist het blykbaar as 'n tydelike maatreël aan die landdros en heemrade opdrag gegee om metodes te bedink om die gebou bruikbaar te maak en om dit dan binne 'n bestek van 8 tot 14 dae

---

³⁸ W.E.B. Paravicini de Capelli: **Reize in de Binnen-landen van Zuid-Afrika** (red. W.J. de Kock), p. 151.

³⁹ B.R. 15 Resolusies, 6/10/1803, p. 23.

⁴⁰ B.R. 446 Notule van Verrigtinge van Kom.-genl. J.A. de Mist, 9/2/1804, p. 80.

⁴¹ H. Lichtenstein: **Travels in Southern Africa** I, p. 466.

prakties te implementeer. Sodoende sou die godsdiensoefeninge weer in die kerkgebou kon plaasvind.⁴²

Hy het verder aan die kerkraad opdrag gegee om ook die groter herstelwerk aan die gebou binne 'n paar weke aan te bring. So moes die mure afgepleister en afgewit word, die vloer en preekstoel permanent en die "boonste" vensterrame tydelik, herstel word. Met die oog hierop het hy 300 riksdalders uit die staatskas aan die kerkraad geskenk.

Kommissaris-generaal De Mist was die mening toegedaan dat die gewone godsdiensoefeninge op Sondag - selfs terwyl daar nie 'n leraar op Graaff-Reinet was nie - in die kerkgebou moes plaasvind. Gevolglik het hy opdrag gegee dat geen openbare godsdiensoefening op 'n Sondag in enige ander huis of gebou gehou mag word nie. Hierdie reëling sou geld vandat die kerkgebou herstel was. Verder het hy aan die gemeente opdrag gegee om almal, ongeag ras, gelowige of ongelowige, in die kerk te ontvang solank so 'n persoon hom stil en eerbiedig gedra het en hy nie 'n stoornis vir ander was nie. Naas die herstel van die kerkgebou moes die kerkraad toesien dat die bouwerk volledig voltooi en afgehandel word. Ten einde die algemene herstelkoste in die toekoms so laag as moontlik te hou, het hy opdrag gegee dat die gebou voortdurend in 'n goeie toestand gehou moes word.⁴³

Teen Mei 1804 was die kerkgebou egter nog nie voltooi nie, hoewel die herstelwerk reeds afgehandel was. Die plafon moes nog gehang word en die konsistorie "lag nog woest".⁴⁴ Die kerkraad het klaarblyklik hierna aan die kerkeiendom aandag gegee. So byvoorbeeld het hulle in die boekjare 1804 en 1805 'n som van 2 146 riksdalders aan die kerkgebou en pastorie gespandeer.⁴⁵ Op welke tydstip die kerkgebou voltooi is, is onbekend. Ten spyte van die herstelwerk wat

---

⁴² 1/G.R. 1/3 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 7/2/1804, p. 6.

⁴³ B.R. 446 Notule van Verrigtinge van Kom.-genl. J.A. de Mist, 9/2/1804, pp. 88-90; A. Moorrees: **Die Nederduitse Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika 1652-1873**, p. 445.

⁴⁴ B.R. 451 Notule van Verrigtinge van Kom.-genl. J.A. de Mist: Schutz - De Mist, 23/7/1804, p. 114.

⁴⁵ NGKA. G.6 10/1 Kasboek: Kerken en Diaconie reekening van Graaffe-Reinet over den jare 1804, 1805, g.p.

uiteindelik gedoen is, het die kerkgebou sekere littekens van die misbruik daarvan oorgehou. So kon in 1818 byvoorbeeld steeds die merke van die vleishakke aan die trappe van die preekstoel gesien word.⁴⁶

Die kerkraad het 'n groot probleem met stof in die kerkgebou gehad. De Mist het voorgestel dat bome op die plein rondom die kerk en aan die noordekant in die begraafplaas agter die kerk, aangeplant moes word. Voordat hulle egter hiermee kon begin, moes die landdros eers die wapad langs die kerkgebou aanwys.⁴⁷

De Mist het ook die administrasie en finansies van die gemeente op 'n vaste voet geplaas deur volledige instruksies in dié verband aan die gemeente te gee.⁴⁸ Vir die doeleindes van die bespreking van hierdie instruksies word dit aangevul uit die bekende kerkorde van De Mist wat vier en 'n halwe maand later afgehandel en dus ook op Graaff-Reinet van toepassing was.⁴⁹

De Mist het - by herhaling - bepaal dat die boekhouding van die inkomste en uitgawes in die hande van 'n diaken of enige ander persoon wat kon skryf, geplaas moes word.⁵⁰ In die praktyk is na hom as die diaken-kassier verwys.⁵¹ In die kerkorde is die reëlings gehandhaaf, maar 'n belangrike voorbehoud is daarby gevoeg, nl. dat die ander kerkraadslede mede-verantwoordelik sou wees

---

⁴⁶ A. Faure het die gegewens eiehandig in die kopie van die **Het Nederduits Zuid-Afrikaansche Tijdschrift** III, p. 371, wat in die Kweekskool Biblioteek van die Universiteit Stellenbosch geberg word, geskryf.

⁴⁷ B.R. 446 Notule van Verrigtinge van Kom.-genl. J.A. de Mist, 9/2/1804, pp. 89-90.

⁴⁸ B.R. 446 Notule van Verrigtinge van Kom.-genl. J.A. de Mist, 9/2/1804, pp. 80-92.

⁴⁹ A. Dreyer: **Boustowwe vir die Geskiedenis van die Nederduits-Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika** III (Die Kerkorde, 25/7/1804), pp. 18-20.

⁵⁰ B.R. 446 Notule van Verrigtinge van Kom.-genl. J.A. de Mist, 9/2/1804, p. 82.

⁵¹ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 30/7/1798, p. 5.

indien verliese sou ontstaan as gevolg van onverskilligheid of wederregtelike optrede van die diaken-kassier.⁵²

Die inkomste en uitgawes moes onder spesifieke hoofde aangedui word. Aan die hand van 'n voorbeeld - soos deur De Mist ontwerp - moes die jaarlikse inkomstestaat van die gemeente opgestel word. Die boekjaar het vanaf 1 Januarie tot 31 Desember van dieselfde jaar gestrek. Die staat moes voor 15 Januarie van die volgende jaar opgestel word.⁵³ Die kerkorde bepaal slegs dat dit gedurende Januarie opgestel moes word.⁵⁴ Nadat al die kerkraadslede die state onderteken het, moes dit aan die landdroos voorgelê word met die oog op ondertekening.⁵⁵ In die kerkorde is bepaal dat hy fisies alle effekte en kontant in die kerkkas moes nagaan en homself daarvan vergewis dat dit met dié van die state klop.⁵⁶

Hierna moes die state op die eerste drie agtereenvolgende Sondae van Februarie aan die gemeente voorgehou word. Die kerkraad was daarna verplig om die navrae wat deur enige manlike persoon gerig word in verband met die state, te beantwoord.⁵⁷ Volgens die kerkorde moes die state, asook die bedenkinge indien enige, daarna vir finale goedkeuring aan die owerheid voorgelê word.⁵⁸

De Mist het in sy instruksies ook daarvoor voorsiening gemaak dat die boeke, kontantgeld en ander finansiële stukke behoorlik geberg word. Vir dié doel moes die kerkraad 'n kis wat met twee slotte

---

⁵² A. Dreyer: **Boustowwe vir die Geskiedenis van die Nederduits-Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika** III (Die Kerkorde, 25/7/1804), p. 18.

⁵³ B.R. 446 Notule van Verrigtinge van Kom.-genl. J.A. de Mist, 9/2/1804, pp. 82-83.

⁵⁴ A. Dreyer: **Boustowwe vir die Geskiedenis van die Nederduits-Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika** III (Die Kerkorde, 25/7/1804), p. 19.

⁵⁵ B.R. 446 Notule van Verrigtinge van Kom.-genl. J.A. de Mist, 9/2/1804, p. 83.

⁵⁶ A. Dreyer: **Boustowwe vir die Geskiedenis van die Nederduits-Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika** III (Die Kerkorde, 25/7/1804), p. 19.

⁵⁷ B.R. 446 Notule van Verrigtinge van Kom.-genl. J.A. de Mist, 9/2/1804, pp. 83-84.

⁵⁸ A. Dreyer: **Boustowwe vir die Geskiedenis van die Nederduits-Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika** III (Die Kerkorde, 25/7/1804), p. 19.

gesluit kon word, bekom. Die kis kon vervolgens òf by die predikant òf, indien 'n vakature bestaan, by die landdros òf by 'n ouderling of diaken wat op die dorp gewoon het, geberg word. So ook sou die sleutels deur twee persone gedra word nl. die predikant, of in sy afwesigheid die landdros, en die ouderling of diaken wat op die dorp gewoon het.

Die administratiewe ouderling of diaken is verder toegelaat om 'n kleinkas van ongeveer 100 riksdalders by hom te hou.

Die administrasie van die fondse, kerkgebou, pastorie, en ander eiendom van die gemeente sou altyd onder die beheer wees van die kerkraad, met die predikant as voorsitter. Tog word die plaaslike gemeente onder die oppertoesig van die landdros of hoogste siviele amptenaar in die drosdy geplaas. Hy moes sy goedkeuring heg aan planne om byvoorbeeld grond of geboue aan te koop asook die aanbring van veranderinge aan bestaande geboue of die oprigting van nuwe geboue.⁵⁹

Die kerkorde het bepaal dat die goewerneur die oppertoesighouer van die gemeente was, en gevolglik moes van hom verlof verkry word, soos in die geval van die landdros hierbo omskryf.⁶⁰

De Mist het vervolgens die bronne waaruit die gemeente sy inkomste kon verkry duidelik gespesifiseer en later is dit byna net so in die kerkorde opgeneem:

1. Die gewone kollekte wat tydens die erediens of godsdiensoefeninge opgeneem is;
2. Gifte, geskenke en nalatenskappe;

---

⁵⁹ B.R. 446 Notule van Verrigtinge van Kom.-genl. J.A. de Mist, 9/2/1804, pp. 84-85.

⁶⁰ A. Dreyer: **Boustowwe vir die Geskiedenis van die Nederduits-Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika III** (Die Kerkorde, 25/7/1804), p. 18.

3. Doopgelde: Vir elke dopeling wat nie tydens die gewone godsdiensoefening gedoop word nie, kon 2 riksdalders gehef word.⁶¹ Hiermee is voorsiening gemaak vir dopelinge wat op die huisbesoekreise van die leraar in die distrik, gedoop sou word;⁶²
4. Lidmaatsgelde is bereken teen 1 riksdalder per belydende lidmaat by belydenis van die geloof;
5. Trougeld: Indien 'n troupaartjie uit die distrik afkomstig was, moes 5 riksdalders aan die gemeente oorbetal word. Indien een van die twee egter aan 'n ander gemeente behoort het, moes 2½ riksdalders aan elke gemeente oorbetal word.⁶³ In die kerkorde is die reëling sodanig gewysig, dat 5 riksdalders aan die gemeente waartoe die bruid behoort het, oorbetal moes word;⁶⁴
6. Begrafnisgelde (kerkgeregtigheid): Dit moes uit die boedel van die afgestorwene betaal word, indien die afgestorwene binne die grense van die distrik begrawe is. Vir 'n afgestorwene ouer as 12 jaar was 3 riksdalders en jonger as 12 jaar 2 riksdalders betaalbaar. Die instruksies aan die gemeente maak daarvoor voorsiening dat die landdros met die veldkornette moes reël, sodat hulle die trou- en begrafnisgelde van persone binne hulle veldkornetskappe ontvang en dit op hulle beurt aan die kerkraad moes oorbetal. De Mist het verbied dat enige afgestorwene binne-in die kerkgebou begrawe mag word;
7. "Plaatsgelden" ("Zitplaatsgelden"): Dit kon gehef word op stoele of banke binne die kerkgebou wat deur die kerkraad self laat maak en onderhou is. Die volgende tariewe sou geld: 'n minimum van 1 riksdalder en 'n maksimum van 3 riksdalders per sitplek,

---

⁶¹ B.R. 446 Notule van Verrigtinge van Kom.-genl. J.A. de Mist, 9/2/1804, p. 86.

⁶² A. Dreyer: **Boustowwe vir die Geskiedenis van die Nederduits-Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika** III (Die Kerkorde, 25/7/1804), p. 15.

⁶³ B.R. 446 Notule van Verrigtinge van Kom.-genl. De Mist, 9/2/1804, p. 86.

⁶⁴ A. Dreyer: **Boustowwe vir die Geskiedenis van die Nederduits-Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika** III (Die Kerkorde, 25/7/1804), p. 20.

afhangende hoe ver die sitplek vanaf die preekstoel geplaas was. Indien enige misverstand oor die plasing van 'n sitplek sou ontstaan, sou die landdros die uitsluitel moes gee.

De Mist het in sy instruksie aan die gemeente daarvoor voorsiening gemaak dat 'n spesiale kerkbydrae of kerkkontribusie van die burgers van die distrik gehef sou kon word. Hierdie spesiale kerkbydrae sou selfs gehef kon word indien dit sou blyk dat die inkomste uit die ander bronne onvoldoende was om die instandhouding, aankoop of oprigting van die nodige geboue, of die salaris van die onderwyser, te finansier. Die spesiale kerkheffing sou op alle plase en erwe in die distrik gelê kon word.⁶⁵

De Mist het vervolgens persoonlik en eiehandig 'n voorbeeld van 'n inkomste- en balansstaat in die kasboek ingeskryf. Hy het geen syfers langs die onderskeie hofies ingeskryf nie. Die diaken-kassier kon dus elke jaar die vorm kopieër en die bedrae van die betrokke jaar by elke hofie invul.

Hy het verder eiehandig die gemeentelike geldsake gekonsolideer en 'n vaste basis daargestel waarop daarna voortgebou kon word. In die voorwoord van die kasboek het hy verklaar dat hy uit alle finansiële stukke tot sy beskikking die inkomstestaat tussen die jare 1797 tot 1803 opgestel het. Verder het hy alle persone wat voor 1803 die finansies in goeder trou, maar sonder die nodige rekeningkundige kennis gehanteer het, van enige moontlike blaam of aantyging in verband met die hantering van die geldsake van die gemeente, vrygespreek.

In daardie stadium het die gemeente oor 'n kerkgebou, 'n pastorie en 'n kontantsaldo van ongeveer 1 206 riksdaalders, beskik. Aan die debietkant het die lenings van 2 000 riksdaalders aan weduwee Van der Merwe, 1 100 riksdaalders aan Pichel en 80 riksdaalders aan Vischer, gestaan.

Die laaste finansiële reëling wat De Mist getref het, was om die voorraad papiergeld wat die kerkraad geskep het, te vernietig. Die kerkraad het in die periode na ds. Ballot papiergeld geskep.

---

⁶⁵ B.R. 446 Notule van Verrigtinge van Kom.-genl. J.A. de Mist, 9/2/1804, pp. 87-88.

Die kerkraadslede het dit as bewys dat hulle vir die waarde daarvan sou instaan, geteken. Tot in daardie stadium is 47 riksdaalders se "papiergeld" by die kerkraad gewissel en De Mist het dit as 'n uitgawe verreken. "Papiergeld" wat egter nog in omloop was, moes teen die gewone geldeenheid en -waarde gewissel word.⁶⁶

Kommissaris-generaal De Mist het ook gereël dat die kerkraadslede tot Desember 1804 in hul ampte sou aanbly. Daarna moes een ouderling en een diaken uittree en die vakatures op die gewone wyse aangevul word. Die kerkraadslede sou almal herkiesbaar wees tot tyd en wyl 'n leraar op Graaff-Reinet gevestig is. Die landdros moes die rol van leraar by dié verkiesingsgeleentheid vervul het.⁶⁷

4.6 Toenemende behoefte aan 'n permanente leraar

Die teenwoordigheid van 'n leraar in die gemeente was steeds die grootste behoefte van die gemeente. Tydens goewerneur Janssens se besoek aan Graaff-Reinet het hy onder die indruk van dié behoefte gekom en het hy die kommissaris-generaal dienoooreenkomstig ingelig.⁶⁸ Kort na die besoek van genl. Janssens het die kerkraad die aangeleentheid by die Politieke Raad aanhangig gemaak, wat op hulle beurt beloof het om die kerkraad onmiddellik in kennis te stel wanneer die leraar wat vir hulle bestem was in die Kaap aankom.⁶⁹ Aangesien kommissaris-generaal De Mist reeds op 31 Januarie 1803 die Raad van Asiatische Bezittingen en Etablissements genader het met die oog daarop dat leraars vir die vakante gemeentes nl. Paarl-Drakenstein, Tulbagh en Graaff-Reinet gevind moes word,⁷⁰ was dit nie 'n ydele belofte wat die Politieke Raad aan die kerkraad van Graaff-Reinet gemaak het nie.

---

⁶⁶ NGKA. G.6 10/1 Kasboek: Staat van Reekeninge van de Kerk en Diaconie van Graaffe Reinet... 10/2/1804, g.p.

⁶⁷ B.R. 446 Notule van Verrigtinge van Kom.-genl. J.A. de Mist, 9/2/1804, pp. 81-82.

⁶⁸ G.M. Theal: **Belangrijke Historische Documenten** III (Janssens - De Mist, 7/7/1803), p. 242.

⁶⁹ B.R. 15 Resolusies, 6/10/1803, p. 23.

⁷⁰ B.R. 48 Uitgaande Stukke, Kom.-genl. J.A. de Mist: De Mist - Den Raad der Asiatische Bezittingen en Etablissements, 31/1/1803, p. 34.

Met De Mist se besoek aan Graaff-Reinet in Februarie 1804, het bogenoemde Raad nog nie aan die versoek voldoen nie. Hy het gevolglik aan die kerkraad opdrag gegee om, met die goedkeuring van die landdros van Swellendam, die leraar aldaar te nooi om twee maal per jaar op twee agtereenvolgende Sondae die eredienste op Graaff-Reinet waar te neem en die sakramente te bedien. Die veldkornette moes die gemeentelide van sodanige besoek in kennis stel en die kerkraad was verplig om die nodige vervoerreëlings vir die leraar te tref en om die nodige huisvesting op die dorp aan hom te verskaf.⁷¹

Ds. Johannes Augustus Schutz was in daardie stadium die leraar van Swellendam. Hy is oorspronklik op eie versoek in September 1802 deur die Raad van Asiatische Bezittingen en Etablissementen van die Bataafse Republiek, as leraar in die Indiese Kerk in China aangestel.⁷² Op pad na China het die skip waarop hy daarheen onderweg was, in Augustus 1803 Simonsbaai aangedoen.⁷³ Hy het De Mist mondelings versoek om, weens die swak gesondheidstoestand van sy vrou, hom alhier in 'n gemeente aan te stel. Verder het die hervatting van die oorlog in Europa die **Gesina Antionetta** verplig om tydelik aan die Kaap te vertoef en kon ds. Schutz onmoontlik na sy bestemming afreis. In die lig hiervan het De Mist hom tydelik op Swellendam aangestel. Hy het die plek ingeneem van ds. Manger wat na die Kaap beroep was.⁷⁴

Die kerkraad van Graaff-Reinet het ds. Schutz gevolglik genooi om hulle te besoek. In geselskap van die nuwe landdros van Graaff-Reinet, A. Stockenstrom (snr.), tesame met sy voorleser en voorsanger, het hy op Saterdag 28 April 1804 Swellendam verlaat. Op 12 Mei is hy baie vriendelik op Graaff-Reinet ontvang. Die volgende dag het hy die erediens vir ongeveer 500 mense gelei. By

---

⁷¹ B.R. 446 Notule van Verrigtinge van Kom.-genl. J.A. de Mist, 9/2/1804, p. 91.

⁷² B.R. 15 Resolusies, 3/10/1803, 6/10/1803, pp. 20, 41.

⁷³ B.R. 536 Register van aankoms en vertrek van skepe: Tafelbaai en Simonstad, pp. 18, 19.

⁷⁴ B.R. 488 Uitgaande Stukke, Goewerneur en Politieke Raad: Janssens - Kerkraad van Swellendam, 14/10/1803, pp. 19-20; B.R. 442 Notule van Verrigtinge van Kom.-genl. J.A. de Mist: Extract uit de Resolusies van de Raad der Asiatische Bezittingen en Etablissementen, 30/9/1802, pp. 86, 89; B.R. 441 Notule van Verrigtinge van Kom.-genl. J.A. de Mist, 30/9/1803, pp. 65-68.

hierdie geleentheid het hy 27 kinders gedoop. Die daaropvolgende naweek was Nagmaalnaweek. Ongeveer 600 persone het die voorbereidingsdiens bygewoon. Die Nagmaal is aan 100 lidmate bedien. Die Sondagmiddag het hy weer 'n diens gehou. By die dankseggingsdiens op die Maandag het hy 83 kinders gedoop.

Die burgers van Graaff-Reinet het alles in hulle vermoë gedoen om sy verblyf op die dorp aangenaam te maak. Onder die geklank van 'n geweer- en kanonsaluut het hy op 22 Mei 1804 die terugtog na Swellendam aangepak.

Tydens die eredienste wat hy op Graaff-Reinet gehou het, is 108 riksdallders aan kollektiegeld ontvang. Met sy vertrek het die gemeente 'n honorarium van 100 riksdallders aan hom betaal. Hieroor was hy ongelukkig. Hy was van oordeel dat die bedrag te klein was.⁷⁵ Na sy tweede besoek aan Graaff-Reinet in Oktober 1804 het die kerkraad weer 100 riksdallders aan hom uitbetaal. Weer het hy by die goewerneur daaroor gekla. Gevolglik het die Politieke Raad besluit om in die toekoms 150 riksdallders per reis uit die staatskas aan hom te betaal. Hierdie besluit is terugwerkend tot sy eerste besoek gemaak. Hy het dus 'n verdere 100 riksdallders ontvang en die 200 riksdallders wat die gemeente reeds in die verband aan hom uitbetaal het, sou uit die staatskas aan die gemeente terugbetaal word.⁷⁶

Binne 'n bestek van 3 jaar het ds. Schutz die gemeente 5 keer besoek. Naas die twee besoeke gedurende 1804, het hy die gemeente gedurende Mei en Oktober 1805 weer besoek. Sy laaste besoek aan die gemeente het in April 1806 plaasgevind.⁷⁷

---

⁷⁵ B.R. 451 Notule van Verrigtinge van Kom.-genl. J.A. de Mist: Schutz - De Mist, 23/7/1804, pp. 110-114; G.M. Theal: **History of South Africa V**, p. 149.

⁷⁶ B.R. 61 Resolusies, 9/1/1805, p. 38.

⁷⁷ 1/G.R. 16/2 Letters Despatched by Landdroos and Secretary: Muller - Rabie, 4/4/1805, p. 1/G.R. 7/1 Journal, 3/4/1806, n.p.; C.O. 3859 Memorials Received: No. 467, Schutz-Baird, 2/9/1806, n.p.

Intussen het landdros Stockenstrom die voorleser Willem Reijnts op grond van voortdurende dronkenskap tydelik ontslaan.⁷⁸ Die Politieke Raad het die tydelike ontslag gehandhaaf en aan die kerkraad van Kaapstad opdrag gegee om 'n nuwe voorleser vir Graaff-Reinet te bekom. Op aanbeveling van dié kerkraad is Pierre (Pieter Petrus) de Roubaix op 24 Februarie 1805 as voorleser van Graaff-Reinet aangestel.⁷⁹ Hy was op daardie tydstip 'n klerk in diens van die Bataafse owerheid.⁸⁰

Met die aanstelling van De Roubaix is Willem Reijnts⁸¹ se ontslag voltrek en is sy dienste as voorleser beëindig. Die kerkraad het egter eers in November 1806 agterstallige huishuurgelde van 120 riksdaalders aan hom uitbetaal.⁸²

Twee maande na sy aanstelling was Pierre de Roubaix egter nog steeds in die Kaap nadat al sy pogings om 'n geleentheid na Graaff-Reinet te bekom, misluk het. Aangesien hy dus werkloos was, moes hy by die Politieke Raad om finansiële hulp aangeklop het. Die Raad het 150 riksdaalders aan hom toegestaan. Met 'n deel van dié bedrag het hy vir hom 'n wa gekoop en gewapen met 'n skrywe van die goewerneur kon hy langs die pad osse van die boere kommandeer.⁸³

---

⁷⁸ 1/G.R. 16/1 Letters Despatched by Landdrost and Secretary III: Stockenstrom - Janssens, 2/1/1805, p. 462.

⁷⁹ B.R. 351 Bylaes: Janssens - Stockenstrom, 11/1/1805, p. 10; 1/G.R. 8/1a Government Letters Received: Janssens - Stockenstrom, 25/2/1805, n.p.; B.R. 73 Resolusies, 24/4/1805, p. 41.

⁸⁰ C.106 Resolutien, 11/8/1794, p. 775.

⁸¹ 1/G.R. 8/1a Government Letters Received: Janssens-Stockenstrom, 25/2/1805, n.p.

⁸² NGKA. G.6. 10/2 Kasboek: Uitgaaf aan Huishuur, 6/11/1806, g.p.

⁸³ B.R. 365 Bylaes: De Roubaix - Salis, 24/4/1805, pp. 34-35; B.R. 73 Resolusies, 24/4/1805, p. 41.

Op dié wyse het hy aan die einde van Augustus 1805 op Graaff-Reinet aangekom.⁸⁴ Daar het hy in 'n gedeelte van die huis van heemraad A.A. Smit tuisgegaan terwyl huurgeld deur die kerkraad betaal is.⁸⁵

Die verandering van woonplek het nie die beoogde voorspoed vir De Roubaix gebring nie en na 'n verblyf van 7 maande het hy Graaff-Reinet op Sondag 16 Februarie 1806 verlaat. In Mei 1806 is hy op sy eie versoek as voorleser van Graaff-Reinet ontslaan.⁸⁶ Vanaf Augustus 1817 tot en met sy dood op 7 Februarie 1835 het Pierre de Roubaix die pos van voorleser in die Paarl beklee.⁸⁷

Die kerkraad van Graaff-Reinet is deur die owerheid van De Roubaix se ontslag in kennis gestel. Hulle is ook opdrag gegee om so gou moontlik 'n ander voorleser te bekom.⁸⁸ Willem Reijnts was die enigste beskikbare persoon en die kerkraad was verplig om nie-amptelik weer van sy dienste gebruik te maak.⁸⁹

Vir die gemeente was uitkoms baie naby. Nadat hulle vir ongeveer vyf en 'n half jaar van 'n permanente leraar verstoke was, het ds. J.J. Kicherer op 26 April 1806 die beroep na Graaff-Reinet aanvaar.⁹⁰

---

⁸⁴ 1/G.R. 14/4 Miscellaneous Documents, Publication, Notices, Instructions and Warnings: Waarskuwing, 2/11/1805, n.p.

⁸⁵ NGKA. G.6 10/2 Kasboek: Uitgaaf aan Huishuur, 22/7/1806, g.p.; B.R. 397 Bylaes: Stockenstrom - Janssens, 3/9/1805, p. 33.

⁸⁶ C.O. 3858 Memorials Received: No. 338, De Roubaix - Baird, n.d., n.p.

⁸⁷ NGKA G.3 1/4 Notule van die Kerkraad, 14/8/1817, pp. 117; NGKA. G.3 1/4 Notule van die Kerkraad, 17/2/1835, p. 398.

⁸⁸ C.O. 5474 Miscellaneous Letter Books, Dutch Letter Book: Smyth - Kerkraad van Graaff-Reinet, 8/5/1806, n.p.

⁸⁹ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 28/7/1806, p. 30.

⁹⁰ C.O. 5802 Government Proclamations, Notices, Ordinances, Circulars and Statistical Register: Proclamation, 26/4/1806, p. 22

Ds. J.J. Kicherer.

Foto: Argiefbewaarplek van die sinode van die N.G. Kerk, Kaapstad.

HOOFSTUK 5

DIE AMPSBEDIENINGSTYDPERK VAN DS. J.J. KICHERER (1806-1815): DIE ORGANISASIE, EIENDOM EN FINANSIES VAN DIE GEMEENTE

5.1 Agtergrond en aanstelling van ds. Kicherer

Johannes Jacobus Kicherer is in 1775 te Den Haag gebore. Na sy skoolopleiding het hy aan die universiteite van Leiden en Utrecht gestudeer. Hierna is hy in Mei 1798 te Memel deur ds. G. Masman as leraar van die Gereformeerde Kerk georden en ingeseën.¹

Sy belangstelling in sendingwerk is reeds op 'n jeugdige ouderdom deur die reisverhale van kapt. Cook aangewakker, gevolglik het hy homself - na sy ordening - as leraar van die Rotterdamse Sendinggenootskap aangebied; skaars veertien dae na die stigting van die genootskap op 19 Desember 1797. Die Rotterdamse Sendinggenootskap, wat later as die Nederlandse Sendinggenootskap bekend gestaan het, was 'n filiaal van die Londense Sendinggenootskap.

As besoldigde van die Londense Sendinggenootskap het hy in 1799 in die geselskap van dr. Van der Kemp in die Kaap aangekom.² Hy en Edwards het eers onder die Boesmans in die teenswoordige distrik Calvinia gearbei. In Maart 1800 het hulle die sendingstasie vanaf Goedvoorzichtfontein verder suid tot aan die suidelike oewer van die Sakrivier verskuif. Op versoek van die Korannas het hy ook onder hulle sendingwerk gedoen, hoewel dit van korte duur was.

---

¹ NGKA. G.1 13/7 Huwelike, 26/5/1805, p. 13; R.F.M. Immelman: Kickerer, Johannes Jacobus (W.J. de Kock (hoofred.): **Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek I**, p. 445).

² **Evangelical Magazine**, 1804 (Mr. Kicherer's mission to the Hottentots), p. 6; P.S. de Jongh: **Die lewe van Erasmus Smit**, p. 15.

Ten spyte van baie struikelblokke is sy werk tog beloon. Die 83 gedoopte Boesmans getuig daarvan. As gevolg van swak gesondheid en 'n behoefte om met die direkteure van die Londense en Rotterdamse Sendinggenootskappe oor die sendingwerk in gesprek te tree, het hy op 17 Januarie 1803 die sendingstasie op reis na Nederland verlaat. Hy is vergesel van 'n Hottentot-man en -vrou. In Julie 1803 het hulle in Texel aangekom.³

Na 'n besoek aan Brittanje, het hy en vyf sendelinge, waaronder Arie Vos, sy vrou en kindjie, op 19 Januarie 1805 aan boord van die **Silencus** vanuit Texel in Kaapstad aangekom.⁴

Intussen het belangrike verwikkeling in die persoonlike lewe van ds. Kicherer plaasgevind. Reeds vroeg in die jaar 1800, het hy verloof geraak aan Catharina Aldegonda van Lier, suster van ds. Helperus van Lier. Maar met haar dood op 22 September 1801 is die band verbreek.⁵

Na sy terugkeer na die Kaap is hy op 26 Mei 1805 met Clara Johanna Bosman getroud. Sy was die weduwee van Siebert Gotlieb Hubert, 'n offisier in die leër wat haar 3 of 4 jaar tevore ontval het. Sy was gewillig om hom oral te volg en om haar finansiële vermoëns tot die diens van die sending onder die heidene aan te wend. Uit die huwelik is slegs 'n dogter, Anna Christina Elizabeth op 11 Maart 1806 in die Kaap gebore.⁶

---

³ P.S. de Jongh: Sendingwerk in die landdrosdistrik van Stellenbosch en Tulbagh (sedert 1822 Worcester) 1799-1830, pp. 253, 258, 262, 267, 270-272.

⁴ **Evangelical Magazine**, 1805 (Religious Intelligence, Mr. Kicherer's Voyage), p. 567; B.R. 537 Register van aankoms en vertrek van skepe: Tafelbaai en Simonstad, p. 4; NGKA. V.1 2/4 Inkomende Briewe van sendinggenootskappe: Hardcastle - Zuid-Afrikaansche Genootschap, 27/11/1803, p. 353.

⁵ T.N. Hanekom: **Helperus Ritzima van Lier**, pp. 299-300.

⁶ NGKA G.1 13/7 Huwelike, p. 134; **Evangelical Magazine**, 1805 (Religious Intelligence, Mr. Kicherer's Voyage), p. 568; ZL. 1/3/3 Letters Received, South Africa, 3/1/D: Kickerer - London Missionary Society, 16/9/1805, n.p.; W.J. Burchell: **Travels in the interior of Southern Africa** II, p. 101; ZL. 1/7/1 Journals, 1: Journal of the Mission to Zakriver 1/1/1806 to 18/10/1806, 11/3/1806 n.p.

In Oktober 1805 was hy weer terug op die Sakriviersendingstasie. Hoofsaaklik as gevolg van die droogte het hy die stasie in chaos aangetref, maar ten spyte daarvan het hy met volharding die werk voortgesit.⁷

Teen 1805 het ds. Kicherer reeds in verskeie gevestigde gemeentes opgetree.⁸ Hy was dus bekend en omdat daar 'n kroniese tekort aan predikante aan die Kaap was, en hy 'n geordende leraar - van wie mense gehou het - is hy na Kaapstad in 1799⁹ en Tulbagh in 1802¹⁰ beroep. Beide die beroepe het hy egter van die hand gewys. Daar was ook sterk sprake dat hy in 1800 na die gemeente van Paarl/Drakenstein beroep sou word, maar dit het uiteindelik nie plaasgevind nie.¹¹

In die lig van die onvermoë van die owerheid om leraars in Europa te vind om aan die Kaap die Woord te verkondig, het goewerneur Janssens ds. Kicherer ontbied om hom in die Kaap te spreek. Hierdie versoek het hy op 14 Desember 1805 ontvang. Janssens, wat baie van ds. Kicherer gehou het, was van plan om ds. Kicherer te probeer oorreed om 'n beroep na 'n gevestigde gemeente te aanvaar.¹² Teen die tyd dat ds. Kicherer in Februarie 1806 in die Kaap aangekom het, was die Kaap egter in besit van Brittanje.

---

⁷ P.S. de Jongh: *Sendingwerk in die landdrosdistrikte van Stellenbosch en Tulbagh (sedert 1822 Worcester) 1799-1830*, p. 276.

⁸ ZL. 1/7/1 Journals, 1: *Extracts of a Journal of Missionaries Kicherer and Vos at the Zakriver, 2/2/1805-31/12/1805, 10/8/1805, 8/9/1805-12/9/1805*, n.p.

⁹ **Evangelical Magazine**, 1800 (Extracts from dr. Van der Kemp's Journal ..., 1799), p. 172.

¹⁰ C. Spoelstra: **Bouwstoffen voor de Geschiedenis der Nederduitsche Gereformeerde Kerken in Zuid-Afrika** 11 (Extracten uit de Resolutieboeken Drakensteyn, 1/12/1800, 31/5/1801, 25/6/1803 en Verslag aan Klassis van Amsterdam, 1794-1802), pp. 476, 481; A. Moorrees: **Die Nederduitse Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika 1652-1873**, p. 385.

¹¹ B.O. 97 Miscellaneous Documents, Church matters ...: *Kerkraad van Waveren - Dundas, 26/4/1803*, n.p.; A. Moorrees: **Die Nederduitse Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika 1652-1873**, p. 433.

¹² ZL. 1/7/1 Journals, 1: *Extracts of a Journal of Missionaries Kicherer and Vos at the Zakrivier from 2/2/1805 - 31/12/1805, 14/12/1805*, n.p. and *Journal of the Mission to Zakrivier 1/1/1806 - 18/10/1806, 15/1/1806*, n.p.; **Evangelical Magazine**, 1806 (Religious Intelligence, Mr. Kicherer), p. 330; P.S. de Jongh: *Sendingwerk in die landdrosdistrikte van Stellenbosch en Tulbagh (sedert 1822 Worcester) 1799-1830*, p. 280.

Goewerneur Janssens het intussen deur middel van fiskaal W.S. van Ryneveld aan sir David Baird die voorstel gemaak dat ds. Kicherer as leraar in een van die vakante gemeentes aangestel moes word. In daardie stadium was die gemeentes van Swartland, Uitenhage, Paarl en Graaff-Reinet herderloos. Sir David Baird het dan ook die voorstel opgevolg en ds. Kicherer na 'n gevestigde gemeente beroep. As gevolg van die vele en bykans onoorkombare struikelblokke te Sakrivier, het ds. Kicherer besluit om hom die beroep na 'n gevestigde gemeente te laat welgeval. Die keuse van die gemeente het hy in die hande van die goewerneur gelaat. Op die ou einde is op Graaff-Reinet besluit, aangesien dit die naaste gemeente aan die Sakrivier was.¹³

Voordat hy die beroep finaal aanvaar het, het hy met die direkteure van die Zuid-Afrikaansche Sendinggenootskap die aangeleentheid bespreek. Hulle was dit eens dat die sendingwerk nie deur so 'n stap geskaad sou word nie, maar eerder bevoordeel kon word. Daar was immers ook 'n groot behoefte aan sendingwerk in die distrik Graaff-Reinet. Vandaar kon hy ook toesig hou oor die Sakrivier-sendingstasie, indien dit sou bly voortbestaan.¹⁴

Hoewel die besluit om ds. Kicherer as leraar na Graaff-Reinet te laat gaan reeds vroeg in Maart 1806 geneem is,¹⁵ is sy aanstelling eers op 26 April 1806 amptelik bekend gemaak.¹⁶ Die Britse owerheid aan die Kaap het ook by die owerheid in Londen die indruk gelaat dat dit slegs 'n tydelike

---

¹³ ZL. 1/7/1 Journals, 1: J.J. Kicherer - NZG., 16/3/1806, n.p.; **Evangelical Magazine**, 1806, (Religious Intelligence, Mr. Kicherer), p. 330; C.O. 3898 Memorials Received: No. 42, Kicherer - Cradock, n.d., n.p.; **Evangelical Magazine**, 1807 (Extracts of a letter from the Rev. Mr. Kicherer ... January 1807), p. 469.

¹⁴ NGKA. V.1 3/1 Uitgaande Briewe aan Sendinggenootskappe in die Buiteland: ZAG - NZG, 9/7/1806, p. 73.

¹⁵ NGKA. V.1 1/2 Notule van die Direksievergadering, 5/3/1806, p. 209.

¹⁶ C.O. 5802 Government Proclamations, Notices, Ordinances, Circulars and Statistical Register: Proclamation, 26/4/1806, p. 22.

reëling sou wees.¹⁷ Die gemeente van Graaff-Reinet het sy aanstelling daarenteen as permanent beskou.¹⁸

Ds. Kicherer en sy gesin het per ossewa oor Swellendam na Graaff-Reinet gereis waar hy op Sondag 27 Julie 1806 sy intrepreek gelewer het. Die daaropvolgende dag is die eerste kerkraadsvergadering met hom in die voorsitterstoel, gehou.¹⁹

Voordat ds. Kicherer se werksaamhede by Graaff-Reinet volstoom kon begin, wou hy eers by die Sakriviersendingstasie finale reëlins gaan tref. Hy het op 5 Augustus die stasie bereik en was weer vroeg in September op Graaff-Reinet terug. Die inwoners van die sendingstasie het hom na Graaff-Reinet gevolg waar hy gereël het dat hulle by gelowige inwoners van die dorp en distrik uitgeplaas word. Teen 8 November was dit afgehandel, waarna ds. Kicherer al sy aandag aan sy gemeentelike werksaamhede kon gee.²⁰

5.2 Die kerkraad, voorleser en koster

Die kerkraadvergaderings onder sy voorsitterskap is vanaf Maart 1807 tot Oktober 1810 - met uitsondering van 1809 - gereeld vier maal per jaar gehou. Gedurende 1809 is slegs drie vergaderings gehou. In 1811 is twee, 1812 geen en in 1813 en 1814 net een vergadering elke jaar gehou. Die laaste vergadering onder voorsitterskap van ds. Kicherer, het op 31 Januarie 1815 plaasgevind.²¹ Dit blyk egter dat die kerkraad ook vergaderings gehou het, gedurende tydperke wat

---

¹⁷ G.M. Theal: **Records of the Cape Colony** VI (Grey - Windham, 14/4/1807 and Caledon - Castlereigh, 4/2/1808), pp. 104, 270.

¹⁸ C.O. 5474 Miscellaneous Letter Books, Dutch Letter Book: Smyth - Kerkraad aan Graaff-Reinet, 26/4/1806, n.p.

¹⁹ 1/G.R. 16/2 Letters Despatched by Landdrost and Secretary: Muller - Pretorius, 24/6/1806, n.p.; NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 28/7/1806, p. 29; NGKA. G.6 10/2 Kasboek: Ontvangst, Collecten, 27/7/1806, g.p.

²⁰ NGKA. V.1 4/1 Verslae en Rapporte....: Dagjoernaal van de Bezending aan Zakrivier van 1806, 5/8/1806, 14/8/1806, 19/8/1806, 20/9/1806, 8/11/1806, g.p.

²¹ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 28/7/1806 - 31/1/1815, pp. 29-58.

die leraar nie op Graaff-Reinet was nie. Die vergaderings is ongelukkig nie genotuleer nie.²² Die moontlikheid is ook nie uitgesluit dat gewone vergaderings plaasgevind het sonder dat notules van dié vergaderings gehou is nie.

Aanvanklik is die kerkraadsvergaderings die Dinsdag direk na die Nagmaalnaweek gehou, maar in Oktober 1808 is besluit om die vergaderings 'n maand na die Nagmaal te hou.²³

Gedurende die ampsbediening van ds. Kicherer te Graaff-Reinet, was daar nie veel wisseling van kerkraadslede nie. Vyftien persone het gedurende die tydperk in die kerkraad gedien, naamlik

Jacobus Petrus Pretorius, ouderling, 1806, 1807.

Gerrit Kruger, ouderling, 1806-1808.

Willem Sterrenberg Pretorius, ouderling 1806-1808.

Paul Maré, diaken, 1808-1810 en ouderling 1813-1814.

Gerrit Lodewikus Coetzee, diaken, 1806.

Distriksekretaris Theodorus W. Muller, diaken, 1806-1808.

Jacobus Francois Naude, diaken 1806, 1807, ouderling 1809-1813.

Jacobus Stephanus van Heerden, diaken, 1808-1810, ouderling, 1811-1815.

Jan Bastiaan Rabie, diaken 1808-1813, ouderling 1814.

Schalk Willem Burger, diaken, 1808-1813.

Jacobus Petrus Patinger, diaken, 1808-1815.

Johannes Petrus Meintjies van den Berg, diaken, 1811-1814.

Jacob P. Maree, diaken, 1814-1815.

Carel Frederik N. Heenop, diaken, 1814-1815.

Cornelius van Nieuwkerk, diaken, 1815-1818.

---

²² 1/G.R. 16/3 Letters Despatched by Landdrost and Secretary: No. 397, Fischer - Kicherer, 7/10/1814, n.p.

²³ NGKA. G.6 1/1 Notule aan die Kerkraad, 4/10/1801, p. 41.

Dawid Naude, diaken, 1815-1818.

Die kerkraad het gewoonlik uit die leraar, twee ouderlinge, en vier diakens bestaan. Vanaf 1809 tot en met 1813 het die kerkraad op twee persone na, dieselfde gebly. Hoewel dit die gebruik was dat die helfte van die getal kerkraadslede jaarliks uit die diens getree het, is dit nie altyd konsekwent toegepas nie.²⁴ In 1809 is die goewerneur byvoorbeeld versoek dat die kerkraad, met die oog op sekere projekte, onveranderd gelaat moes word.²⁵ Die verkiesing van nuwe kerkraadslede het gewoonlik by die Oktober-vergadering plaasgevind en al die lede teenwoordig was stemgeregtig.²⁶

Naas die heemrade was die kerkraadslede die leidende persone in die gemeenskap. Gevolglik het dit gebeur dat heemrade uit die geledere van die kerkraad verkies is. Dit het tot gevolg gehad dat die twee rade baie nou verweef geraak het. Ten einde die twee rade behoorlik van mekaar te skei, het goewerneur Caledon in 1810 versoek dat persone nie gelyktydig in albei die rade moes dien nie.²⁷

Veral Paul Maré, wat in daardie stadium in beide rade gedien het, het heftig hierop gereageer. J.S. van Heerden en S.W. Burger is ook deur die versoek geraak. Die goewerneur self, asook die kerkraad, het op die ou einde hierdie reëling nie streng toegepas nie. So byvoorbeeld is heemraad J.B. Rabie in 1811 vir twee jaar as diaken benoem.²⁸

---

²⁴ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, pp. 29-58.

²⁵ C.O. 4827 Letters Despatched, General: Bird - Stockenstrom, 24/10/1809, p. 165.

²⁶ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 6/10/1807, 4/10/1808, 29/10/1810, 5/1/1819, pp. 36, 41, 51, 82-83.

²⁷ 1/G.R. 1/4 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 5/10/1810, 7/1/1811, pp. 79, 100-102; C.O. 4828 Letters Despatched, General: Bird - Stockenstrom, 6/12/1810, p. 501.

²⁸ C.O. 2575 Letters Received from Drostdy Graaff-Reinet: No. 3, Stockenstrom - Caledon, 8/1/1811, n.p.

Vanaf 1814 is die kerkraadslede vrygestel van ander openbare dienste. Ossewaens en perde van kerkraadslede kon byvoorbeeld nie meer vir openbare dienste opgekommandeer word nie.²⁹

Naas die algemene verpligting as kerkraadslid is ook die hantering van die finansies in die hande van die diaken-kassier gelaat. Die sekretaris van die distrik, Theodorus W. Muller, het die taak vanaf 1806 tot aan die einde van 1808 verrig. Hy is deur Paul Maré opgevolg en nadat Maré die kerkraad verlaat het, het ds. Kicherer vanaf 1814 tot en met sy vertrek, ook dié taak op sy skouers gehad.³⁰

Om 'n geskikte persoon in die plek van Pierre de Roubaix as voorleser te bekom, was 'n baie moeilike taak. Die kerkraad was gevolglik genoodsaak om vanaf Februarie 1806 weer eens van die dienste van Willem Reijnts gebruik te maak. Nadat die kerkraad verneem het dat ds. Kicherer te Graaff-Reinet aangestel is, het hulle hul soektog na 'n voorleser gestaak en besluit om die saak in die hande van ds. Kicherer te laat.³¹ Hy was gelukkig om sy ou vriend Arie Vos te oorreed om die pos te aanvaar en teen Oktober 1806 was hy reeds in die gemeente werksaam.³² Arie Vos is op 29 November 1770 in Den Haag gebore. Hy het in dié stad sy opvoeding ontvang en as jongman het hy in die gemeente van Den Haag as katekisasiemeester opgetree. Gedurende hierdie periode het 'n baie hegte vriendskapsband tussen hom en ds. Kicherer ontwikkel.

Tydens die besoek van ds. Kicherer aan Nederland in 1804 het hy Vos oorreed om as sendeling van die Londense Sendinggenootskap na die Kolonie te kom.³³ Te Sakrivier het Vos en sy vrou die

---

²⁹ 1/G.R. 1/4 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 31/1/1814, 4/4/1814, pp. 199,209; NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 4/1/1814, p. 55.

³⁰ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 28/7/1806, 4/1/1814, pp. 29, 56.

³¹ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 28/7/1806, p. 30.

³² **Evangelical Magazine**, 1807 (Extracts of a letter from the Rev. Mr. Kicherer ... January 1807), p. 470; NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 4/10/1808, p. 41.

³³ **De Gereformeerde Kerkbode** (In Memoriam), 22/6/1867, p. 202.

onderwys behartig. Hy was ook vir die sekretariële werk van die sendingstasie verantwoordelik³⁴ Met die sluiting van die sendingstasie te Sakrivier, het hy en sy gesin ds. Kicherer na Graaff-Reinet gevolg waar hy tydelik as voorleser en onderwyser sou diens doen.³⁵ Teen Julie 1808 het die kerkraad besluit om sy karige salaris van 177³/₄ riksdalders per jaar wat hy van owerheidsweë ontvang het, met 'n verdere 125 riksdalders per jaar aan te vul. Dit is terugwerkend tot Oktober 1806 gemaak.³⁶ Die kerkraad het ook aan hom huisvesting verskaf.³⁷

Na 'n tydperk van iets meer as drie jaar het die gemeente van Graaff-Reinet egter sy dienste verloor toe hy in 1810 deur die direkteure van die Tulbaghse Sendinggenootskap as sendeling beroep is. Hy het Graaff-Reinet, waar hy baie en goeie vriende agtergelaat het, op 18 Februarie 1811 verlaat.³⁸ Op die rype ouderdom van 96 jaar is hy op 4 Junie 1867 te Tulbagh oorlede.³⁹

Arie Vos is deur Albert van Lingen, 'n gebore Amsterdammer, as voorleser te Graaff-Reinet opgevolg. Hy was met sy aanstelling op 1 Julie 1812⁴⁰ 'n bekende in die gemeente. Ds. Ballot het hom op 1 Oktober 1799 as lidmaat van die kerk aangeneem⁴¹ en hy was klaarblyklik as

---

³⁴ P.S. de Jongh: *Sendingwerk in die Landdrosdistrik van Stellenbosch en Tulbagh (sedert 1822 Worcester) 1792-1830*, p. 274.

³⁵ **De Gereformeerde Kerkbode** (In Memoriam), 22/6/1867, p. 203.

³⁶ 1/G.R. 14/42 Miscellaneous Documents, Financial Matters ... accounts of salaries due ... 1815, n.p.; NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 15/7/1808, 4/10/1808, pp. 40, 41; NGKA. G.6 10/2 Kasboek: Uitgaaf aan Tractamenten van Kerklijken Bedienden, 18/10/1806, 1/11/1809 g.p.; NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Uitgaaf aan Tractamenten van Kerklijken Bedienden, 31/12/1810, g.p.

³⁷ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 4/7/1809, p. 44.

³⁸ ZL. 1/3/4 Letters Received, South Africa, 4/5/B; Vos - Directors of the Netherlands Society, 10/10/1811, n.p.

³⁹ J.O. Whitehouse: **London Missionary Society** ..., p. 17.

⁴⁰ C.C.P. 8/1/8 **Kaapsche Stads Courant en Afrikaansche Berigter**, 26/12/1812, g.p.

⁴¹ NGKA. G.6 5/1 Graaff-Reinet Lidmaatboek, 1/10/1799, p. 15.

rondreisende onderwyser werksaam.⁴² Hy was met Anna Francina Greeff, 'n gebore Kolonianer getroud.⁴³

Gedurende die hele bedieningsperiode van ds. Kicherer was Jan Geel die koster.⁴⁴

Nadat die gemeente in 1810 in besit van 'n orrel gekom het, is Abraham de Clerq as eerste orrelis van die gemeente teen 'n jaarlikse salaris van 200 riksdaalders aangestel.⁴⁵ 'n Verdere 50 riksdaalders per jaar is uit die distrikskas tot sy salaris toegevoeg.⁴⁶ Die landdros en heemrade het in 1810 ook aan hom 'n erf beloof, 'n belofte wat hulle in Februarie 1812 gestand gedoen het. 'n Erf direk suid van die pastorie-erf in Bergstraat, is teen die "ou" prys van 25 riksdaalders aan hom verkoop.⁴⁷ Hy is in Julie 1813 deur D.A.G. Brummer opgevolg wat die pos tot 31 April 1824 beklee het. Brummer het dieselfde salaris as De Clercq ontvang.⁴⁸ Die bydrae uit die distrikskas is skynbaar teen die einde van 1818 gestaak.⁴⁹

---

⁴² 1/G.R. 13/3 Letters Received from Private Individuals: Van Lingen - Bresler, 15/4/1801, n.p.

⁴³ 1/G.R. 16/4 Letters Despatched by Landdrost and Secretary: No. 42, Stockenstrom - Bird, 1/9/1815, np.; 1/G.R. 15/21 Notarial Deeds ...: No. 83, Testament van Albert van Lingen en Anna Francina Greeff, 3/7/1817, n.p.

⁴⁴ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 28/7/1806-31/1/1815, pp. 29-58.

⁴⁵ NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Uitgaaf, Extra Ordinaire Uitgaaf, 2/9/1810, 31/12/1810, 2/4/1811 - 30/6/1813 g.p.

⁴⁶ 1/G.R. 14/72 Miscellaneous Documents, Financial Matters ...: Journal of Revenue and Expenditure, Allerlei Uitgawes, 31/12/1810, 31/12/1811, 1/6/1812, 31/12/1812, 30/6/1813, n.p.

⁴⁷ 1/G.R. 1/4 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemrade, 8/2/1812, p. 142.

⁴⁸ NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Uitgaaf aan Tractementen van Kerklijken Bedienden, 1816-1824, g.p.

⁴⁹ 1/G.R. 14/72 Miscellaneous Documents, Financial Matters ...: Kwartaal Rekening van primo January 1816 tot Ult. 1819, 8/10/1816, 1/4/1817, 8/7/1819, 31/12/1817, Okt. 1818, 31/12/1818, n.p.

Vanaf 1815 is 'n klein bedraggie ook jaarliks op 'n ongereelde grondslag aan die orreltrekker uitbetaal. Vanaf 1821 is dit op 7½ riksdaalders per jaar gestel.⁵⁰

5.3 Die kerklike tug, barmhartigheidsdiens en kontak met ander gemeentes

Saam met die leraar het die kerkraad oor die sedes van die gemeente gewaak en afgedwaaldes onder tug geplaas. Gedurende die periode Julie 1809 en April 1810 is sewe tuggevalle deur die kerkraad hanteer. In al die gevalle het seksuele misdrywe die tugsake ten grondslag gelê. In die eerste geval het 'n manspersoon hom aan 'n onsedelike leefwyse skuldig gemaak waarop die kerkraad hom ernstig versoek het om sy lewenswyse te verander. In die tweede geval het die manlike lidmaat gereeld buite-egtelike geslagsgemeenskap met 'n ander vrou beoefen. Die kerkraad het hom by herhaling gemaan om die verhouding te verbreek. Hoewel hy geen berou getoon het nie, het die kerkraad hom baie simpatiek hanteer. In die derde geval het 'n manspersoon gemeenskap met 'n gedoopte slavin gehad. Die slavin is egter beveel om die man met rus te laat.

'n Vroulike lidmaat wat in bloedskande geleeft het, is die vierde geval. Hoewel sy opdrag ontvang het om voor die kerkraad te verskyn, het sy die opdrag verontagsaam. In die vyfde geval is 'n manspersoon sonder opgaaf van redes en sonder dat die gemeente of sy gesin daarvan in kennis gestel is, die Nagmaal belet. Geen redes vir hierdie uitsonderlike optrede van die kerkraad is verskaf nie. Slegs in die laaste geval is beide die persone wat by die onsedelike gedrag betrokke was, aangespreek. Slegs die vrou, 'n gekleurde Elizabeth Katryn van de Kaap - ook bekend as Betje Wiese - wat die oorsaak van die owerspel tussen haar en die man was, is onder sensuur geplaas.

Twee gevalle wat verband gehou het met tugsake is ook hanteer. In beide gevalle is dit nie duidelik wie die tug in die eerste instansie opgelê het nie. 'n Manspersoon wat met berou in die hart die kerkraad genader het met die versoek om weer die Nagmaal te gebruik, se reg daartoe is herstel. In 'n tweede geval het 'n manspersoon ook die kerkraad genader met die versoek dat sy regte herstel

---

⁵⁰ NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Uitgawe, Extra Ordinaire Uitgaaf, 1815, 1816, 31/12/1817, 1819, 1820, 1823, g.p. en Uitgaaf aan Tractementen van Kerklijken Bedienden, 1821, g.p.

word. In hierdie geval het die kerkraad die versoek van die hand gewys op grond daarvan dat hy 'n geskeide persoon was en gemeenskap met 'n slavin beoefen het.

Die kerkraad het die tuggevalle met groot lankmoedigheid hanteer. Lidmate wie se gedrag onmiddellike tugstappe geregverdig het, is gewoonlik eers aangespreek en soms by herhaling gewaarsku om hulle lewenswyse te verander. Soms is hulle met tugstappe gedreig ten einde hulle op die Christelike lewenswandel terug te bring.⁵¹ Dit blyk dus dat dit vir ds. Kicherer en die kerkraad nie soseer gegaan het om die toepassing van die tug nie, maar om die persoon werklik tot inkeer te bring. Vandaar die feit dat hy ook die hulp van die landdros en fisikaal in sekere gevalle ingeroep het.⁵²

Uit berigte van veldkornet Samuel de Beer van die Swartbergveldkornetskap oor persone wat 'n onkuise lewenswandel openbaar het, blyk dit egter duidelik dat die kerkraad nie al die moontlike tuggevalle ondervang het nie.⁵³

Die kerkraad het egter ook die voorreg gehad om na die armes in die gemeenskap om te sien. Gedurende die periode 1806 tot 1815 het die kerkraad 11 aansoeke om finansiële bystand ontvang. Na deeglike oorweging is aan sewe aansoekers finansiële hulp toegestaan. In die algemeen is finansiële gebrek, hoë ouderdom en siekte as motivering vir dié aansoeke om hulp deur die aansoekers aangevoer. Die kerkraad het elke aansoek volgens meriete hanteer. So byvoorbeeld is geldelike bystand in een geval selfs aan 'n Lutheraan verleen. In twee ander gevalle is die aansoeke weer afgekeur, omdat die kerkraad die aansoeker nie geken het nie en navrae tot so ver as die Kaap kon geen lig op die aansoeker as persoon werp nie. Indien die omstandighede van die sorgbehoewende sodanig verander het dat die bystand nie meer nodig was nie, is die uitbetaling daarvan gestaak.

---

⁵¹ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 4/7/1809, 29/2/1810, 24/4/1810, pp. 44-45, 47, 48-49.

⁵² NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 4/2/1811, 24/5/1811, pp. 52, 53.

⁵³ 1/G.R. 12/1 Letters and Reports ...: De Beer - Stockenstrom, 26/12/1806, n.p.; 1/G.R. 12/5 Letters and Reports ...: De Beer - Fischer, 9/12/1814, n.p.

Die finansiële bystand wat aan die sorgbehoewende uitbetaal is, het na gelang van die omstandighede van die aansoeker, tussen 4, 6 of 8 riksdaalders per maand gewissel.⁵⁴ Die uitbetaling uit die kerkkas is egter nie altyd op 'n gereelde maandelikse grondslag aan die sorgbehoewendes uitbetaal nie en dikwels is die bydraes aan tussengangers oorhandig wat dit op hul beurt weer aan die sorgbehoewende oorhandig het. Gedurende 1809 is aan nege persone bystand verleen terwyl agt persone in 1810, ses in 1812 en vyf gedurende die periode 1813 tot 1815 finansiële bystand ontvang het. Die wisselende getal persone wat bystand ontvang het, kan daaraan toegeskryf word dat persone die distrik verlaat het, oorlede is of nie meer bystand verlang het nie. Dit was egter nie moontlik om te bepaal aan hoeveel persone, voor die koms van ds. Kicherer, reeds deur die kerkraad finansiële bystand verleen is nie. Die bystand aan sorgbehoewendes het gemiddeld 2,86% van die jaarlikse uitgawe van die kerkraad bedra. In reële terme, is gemiddeld iets minder as 219 riksdaalders per jaar onder hierdie hoof uitbetaal.⁵⁵

'n Verdere taak van die kerkraad was om te verseker dat goeie orde binne die gemeente gehandhaaf word. Dit was die gebruik dat slegs lidmate van die kerk hul kinders kon laat doop. Aangesien nie alle volwassenes kerklidmate was nie, maar tog hul kinders wou laat doop, het hul na ander gemeentes in die kolonie uitgewyk waar hulle en hul omstandighede onbekend was om daar die doop aan hul kinders te laat bedien. Hierdie gebruik het die leraar en die kerkraad die geleentheid ontnem om die volwassenes as belydende lidmate van die gemeente te laat aanneem.

Gevolgtrek het die kerkraad in Augustus 1808 die gemeentes van die Kaap, Stellenbosch, Tulbagh en Swellendam versoek om nie die doop aan inwoners van die distrik Graaff-Reinet te bedien nie. Dit blyk dat die versoek nie die gewenste uitwerking gehad het nie, want in Februarie 1813 is die aangeleentheid weer te berde gebring. Die was egter nie net die buite-gemeentelike dopery wat

---

⁵⁴ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 28/7/1806, 31/3/1807, 7/7/1807, 28/12/1807, 15/7/1808, 4/10/1805, 2/1/1809, 24/4/1810, 29/10/1810, 1/2/1813, pp. 31, 33, 34, 37, 40, 41-42, 43, 49, 51, 54.

⁵⁵ NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Uitgaaf aan Onderhoud van Armen, 1810-1815, g.p.; NGKA., G.6 10/1 Kasboek: Kerken en Diaconie Rekening van Graaff-Reinet ... 1807-1815, g.p.

probleme geskep het nie, maar ook die feit dat persone uit die distrik Graaff-Reinet in ander gemeentes belydenis van geloof afgelê het. Op die wyse het die skuldiges die leraar en kerkraad van Graaff-Reinet, wat wel deeglik bewus was van hulle lewenswandel, probeer omseil. Gevolglik is besluit om die landdros en goewerneur te nader ten einde 'n verbod geplaas te kry op die bediening van die doop en die aflegging van die geloofsbelydenis van inwoners van Graaff-Reinet in ander gemeentes.⁵⁶ Wat die uiteinde van die besluit was, is egter onbekend.

5.4 Kerklike eiendom

Die vaste eiendom van die gemeente was 'n baie belangrike aspek waaraan die kerkraad ook aandag geskenk het. Ooreenkomstig die opdragte wat De Mist aan die gemeente gegee het en die bepalinge van sy latere kerkorde, was die kerkraad verplig om goedkeuring van die landdros en dus ook die goewerneur te bekom vir veranderinge aan vaste eiendom wat groot uitgawes tot gevolg sou hê.⁵⁷ Slegs by een geleentheid - en wel in 1807 - het die kerkraad sy mag in die verband oorskry. Landdros Stockenstrom het gevolglik die kerkraad beleefd gewaarsku dat hy in die vervolg nie die finansiële state van die kerk sou teken, indien "groot" ongemagtigde uitgawes aangegaan is nie. Hy het daaraan toegevoeg dat, indien die kerkraad die magtiging nie van hom wou verkry nie, hul dit ten minste van die goewerneur moes bekom!⁵⁸

Met die koms van ds. Kicherer na Graaff-Reinet het die kerkraad oor twee wonings beskik. Die eerste was die woning wat hulle van sekretaris Van Diemen in 1800 of 1801 aangekoop het en aan sekretaris T.W. Muller verhuur het. Die kerkraad het in 1807 'n muur om die tuin laat bou en 'n

---

⁵⁶ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 4/8/1808, 1/2/1813, pp. 41, 54.

⁵⁷ B.R. 446 Notule van Verrigtinge van die Kom.-genl. J.A. de Mist, 9/2/1804, pp. 85-86; A. Dreyer: **Boustowwe vir die Geskiedenis van die Nederduits-Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika** III (Die Kerkorde, 25/7/1804), p. 18.

⁵⁸ 1/G.R. 16/1 Letters Despatched by Landdrost and Secretary III: Stockenstrom - Kerkraad, 28/3/1808, p. 580.

kamer tot die bestaande gebou toegevoeg.⁵⁹ Hierdie eiendom is tot 1808 beskryf as synde kerkeiendom wat aan die sekretaris van die distrik verhuur is. Vanaf 1809 is dit egter as die woning van die voorleser beskryf.⁶⁰ Vroeg in Julie 1810 het die kerkraad Muller egter versoek om die woning te ontruim,⁶¹ aangesien hulle die huis aan maj. Lyster, die bevelvoerder van die soldate wat na die grens gestuur is, wou verhuur.⁶² Aan wie die gebou na die vertrek van maj. Lyster verhuur is, is onbekend.

Die voorleser, Albert van Lingen, het egter 'n erf en woning in sy eie naam in Cradockstraat gehad.⁶³ Die kerkraad het gevolglik aan hom huishuurgeld uitbetaal.⁶⁴

Die kerkraad was egter van oordeel dat dié ou Van Diemen-woning nie die antwoord op die behoefte aan 'n pastorie was nie. Gevolglik het hulle in November 1805 verlof van die goewerneur ontvang om 'n tweede woning aan te koop. Terselfdertyd is verlof ook toegestaan dat 2 667 riksdaalders vir die doel geleen mag word met dien verstande dat die jaarlikse rente uit die gewone inkomste van die gemeente gedelg moes word. Die aanvanklike versoek, naamlik dat 'n spesiale kerkbydrae vir die doel gehef mag word, is van die hand gewys.⁶⁵

---

⁵⁹ NGKA. G.6 10/1 Kasboek: Staat van Reekeninge van de Kerk en Diakonie van Graaff Reinet over den Jaren 1797 - 1803, 10/2/1804, g.p.; NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 13/3/1807, p. 32.

⁶⁰ 1/G.R. 14/120 Miscellaneous Documents, Churches: Generale Staat en Constitutie van de Kerk en Diakonie te Graaff-Reinet, 31/12/1807 - 31/12/1814, n.p.

⁶¹ 1/G.R. 1/4 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 3/7/1810, p. 35.

⁶² C.O. 2571 Letters Received from Drostdy Graaff-Reinet: No. 5, Stockenstrom - Caledon, 23/7/1810, n.p.; NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Ontvangst, Extra Ordinaire Ontvangst, 1811, g.p.

⁶³ 1/G.R. 15/20 Notarial Deeds ...: No. 100, Speciaal Procuratien A. van Lingen aan Adam Carstens, 11/7/1820, n.p.

⁶⁴ NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Uitgaaf aan Huishuur, 1809-1815, g.p.

⁶⁵ B.R. 397 Bylaes: Stockenstrom - Janssens, 3/9/1805, pp. 32-33; B.R. 96 Resolusies, 27/11/1805, pp. 83-84.

Op 17 Julie 1806 is die huis van Johan Hendrik Bischof in Kerkstraat 17 teen 3 000 riksdaalders aangekoop. Vir die doel het die kerkraad 1 000 riksdaalders van J.W. Brummer teen 5% rente per jaar geleen. Ooreenkomstig die kontrak is die helfte van die koopsom bykans onmiddellik betaal. Die restant is 'n jaar later aan hom oorbetal. ⁶⁶

Hierdie woning het as die pastorie bekend gestaan. Vir bykans nege jaar was dit die woning van ds. Kicherer en sy gesin. Gedurende 1808 is 'n plafon in die woonhuis ingesit, 'n studeerkamer in die tuin van die pastorie gebou en 'n slawekamer opgerig. ⁶⁷ Gedurende 1810 is die tuin gedeeltelik deur 'n muur omsluit terwyl 'n kweperlaning as heining vir die res van die tuin sou dien. ⁶⁸ Die muur is teen 'n koste van 1 500 riksdaalders opgerig terwyl die vestiging van die kweperlaning die kerkraad 350 riksdaalders uit die sak gejaag het. ⁶⁹

Die kerkraad was egter nie werklik daarvan oortuig dat die huis in Kerkstraat 17 aan die vereistes van 'n pastorie vir Graaff-Reinet voldoen het nie. Daarom het hulle reeds in Oktober 1807 by die landdros aansoek gedoen dat 'n stuk grond waarop 'n pastorie gebou kon word, aan hulle toegesê word. Op aanbeveling van landdros Stockenstrom het die goewerneur goedkeuring daartoe verleen dat 'n gedeelte van die tuin van die drosdy vir die doel afgesny mag word. ⁷⁰ Die gemelde stuk grond

---

⁶⁶ 1/G.R. 15/10 Notarial Deeds .... No. 42, Koopkontrak J.H. Bischof en Kerkraad, 19/7/1806 and No. 44, ooreenkoms tussen J.W. Brummer en Kerkraad, 20/7/1806, n.p.; NGKA. G.6 10/2 Kasboek: Uitgaaf, Extra Ordinaire Uitgawe, 25/9/1806, 19/7/1807, g.p.: W.J. Burchell: **Travels in the interior of Southern Africa II**, p. 103.

⁶⁷ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 28/7/1807, 5/1/1808, 15/9/1808, pp. 30, 38, 40.

⁶⁸ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 29/2/1810, 6/8/1810, pp. 47, 50.

⁶⁹ NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Uitgaaf, Extra Ordinaire Uitgawe, 1811, g.p.

⁷⁰ 1/G.R. 16/1 Letters Despatched by Landdrost and Secretary III: Stockenstrom - Cradock 10/10/1807, p. 569; 1/G.R. 8/4 Letters from Colonial Office: No. 23, Bird - Stockenstrom, 2/11/1807, n.p.

was 4 morg 181 vk. roede groot en in Bergstraat geleë.⁷¹ 'n Gebrek aan fondse het die oprigting van die pastorie egter gekortwiek.⁷²

Drie jaar later het hulp met dié projek vanuit 'n vreemde oord gekom. Ten einde die dorp en distrik in die grensoorlog van 1810 en 1811 te help beskerm, is soldate na Graaff-Reinet gestuur. In plaas daarvan dat die lede van die Kaapse Regiment ledig gelê het, is sommige van hulle ingespan om die erf op die kerk se koste gelyk te maak. Die erf het 'n redelike steil val vanaf Bergstraat tot in die riviértjie aan die oostekant gehad. Die grond moes dus eers gelyk gewerk word alvorens met die bouwerk begin kon word. Die werk het klaarblyklik meer as 219 manwerksdae in beslag geneem.⁷³

In Mei 1811 was die kerkraad gereed om die volgende stap te neem en het hulle 'n afvaardiging na die landdros gestuur met die oog op onderhandelinge in verband met die bou van die pastorie.⁷⁴ Die koste verbonde aan die oprigting daarvan is op 10 000 riksdaalders beraam. Geen beraming vir die koste verbonde aan die yster, hout- en timmermanswerk was beskikbaar nie. Die skielike dood van landdros Stockenstrom in Desember 1811⁷⁵ het egter daartoe gelei dat die goewerneur eers in Maart 1812 sy goedkeuring aan die projek geheg het.⁷⁶

Intussen het die kerkraad voortgegaan om hulle planne te implementeer. Konsepbouplanne vir die oprigting van die pastorie is deur die messelaar Johan Wichard Brummer by die kerkraad ingedien. Die kerkraad het dit aanvaar en gevolglik het hulle aan hom opdrag gegee om met die oprigting van die gebou, ooreenkomstig die bouplanne, voort te gaan. 'n Bedrag van 3 000

---

⁷¹ C.O. 2598 Letters Received from Drostdy Graaff-Reinet: Stockenstrom - Bird, 18/8/1815, p. 185.

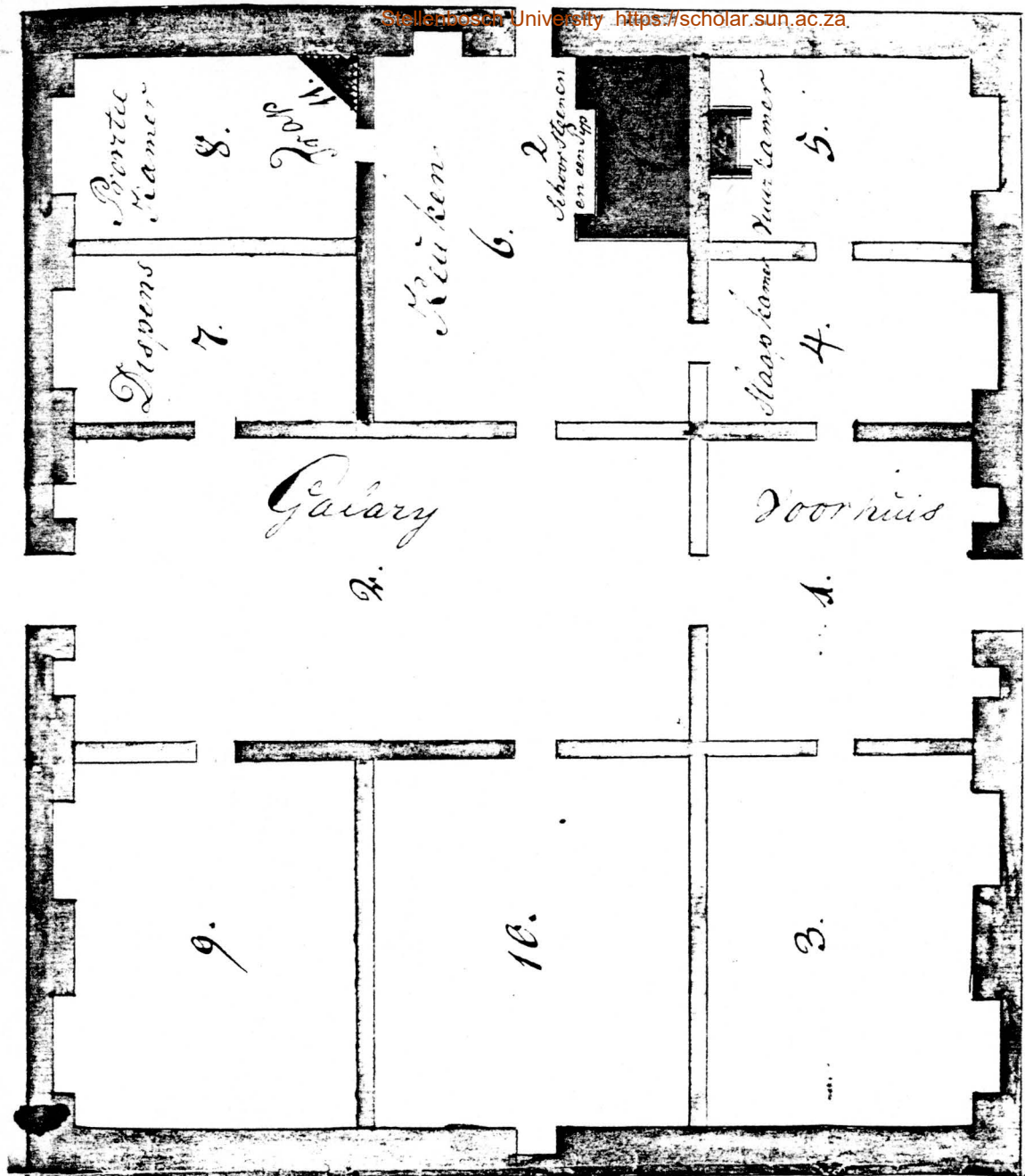
⁷² C.O. 28 Letters Received from Churches ...: No. 49, Kerkraad van Graaff-Reinet - Caledon, 11/11/1810, n.p.

⁷³ C.O. 32 Letters Received from Churches ...: No. 18, Kicherer - Caledon, 10/5/1811, n.p.

⁷⁴ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 24/5/1811, p. 53.

⁷⁵ C.O. 2580 Letters Received from Drostdy Graaff-Reinet: No. 7, Maré - Cradock, 28/1/1812, n.p.

⁷⁶ C.O. 4831 Letters Despatched, General: Bird - Maré, 9/3/1812, p. 343.

Audeerkamer 9

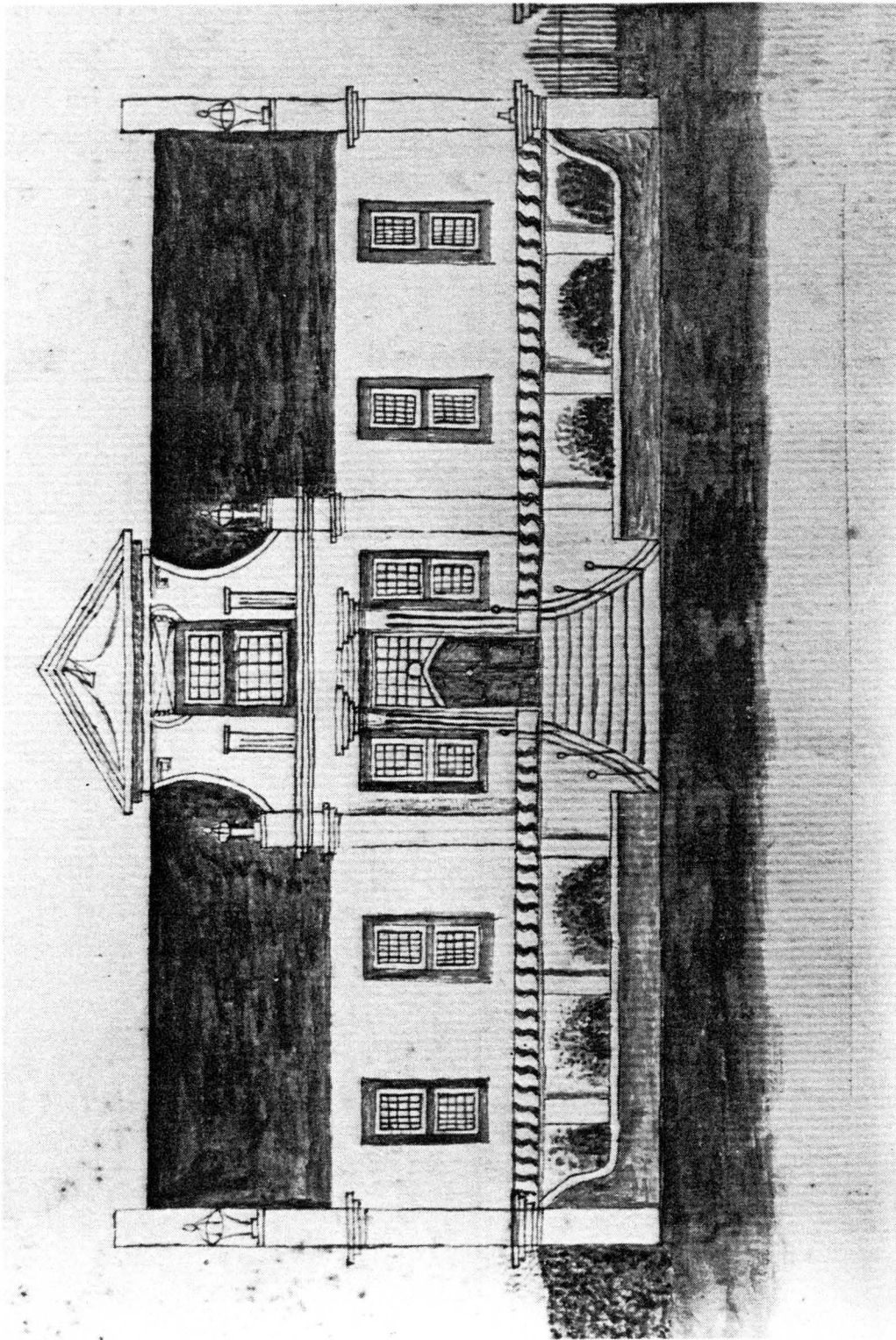
Kamer 10

Kamer 3

Grondplan van die nuwe pastorie.

C.O.2580 Letters received from drostdy Graaff-Reinet: No. 7, Maré - Cradock 28-1-1812, n.p.

Die nuwe pastorie na aanleiding van 'n skets deur eerwaarde John Campbell.

Foto: Staatsargiefbewaarplek, Kaapstad, M.224.

riksdaalders is in Januarie 1812 aan Brummer uitbetaal wat klaarblyklik as aanvangskapitaal aangewend is. Soos wat die bouwerk gevorder het, is die bedrag van 3 000 riksdaalders in Desember 1812, 2 000 riksdaalders in Desember 1813 en 1 500 riksdaalders gedurende 1814 aan hom uitbetaal. In totaal het die kerkraad dus 9 500 riksdaalders in groot bedrae aan hom uitbetaal.⁷⁷

Die voltooide pastorie met sy ses gewels, vandag as die Reinet-huis bekend, is 'n pragtige voorbeeld van die Kaaps-Hollandse boustyl. Onder die gebou was die slawekwartiere, pakkamers, koetshuis, wynkelders en vrykamers vir besoekers.⁷⁸ Die huidige oostelike stoep en spiraaltrappe is in 1820 opgerig nadat die oorspronklike stoep te verval en gevaarlik geraak het.⁷⁹

In 1814 het Brummer 'n verdere tender in verband met die pastorie bekom. Daarvolgens moes hy 'n 3 meter hoë ringmuur op die erfbou, asook 'n huis met 'n binnemaat van 7,62 by 4,26 meter en twee stoepe. Heelwat ander messelwerk moes ook gedoen word. Die koste verbonde aan hierdie tweede fase van ontwikkeling het die kerkraad 'n verdere 3 100 riksdaalders gekos.⁸⁰

Presies wanneer die Kicherer-gesin die nuwe pastorie betrek het, is nie moontlik om te bepaal nie, maar dit is baie waarskynlik dat dit in die periode tussen Februarie en Julie 1814 plaasgevind het. Ds. Kicherer het dan ook verlof vandie kerkraad gehad om met sy besoek aan die Kaap gedurende Januarie en Februarie 1814 meubels vir die pastorie aan te koop.⁸¹

---

⁷⁷ NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Uitgaaf aan Timmeringen en Reparatie, 1/1/1812, Desember 1812, 3/12/1813, 1814, g.p.

⁷⁸ J.J. Oberholster: **Die Historiese Monumente van Suid-Afrika**, p. 183.

⁷⁹ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 5/7/1820, p. 95.

⁸⁰ 1/G.R. 7/3 Journals, 18/3/1814, p. 12; NGKA. G.6 2/1 Inkomende Briewe, F: Kontrak met J.W. Brummer, g.d. g.p.; NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Uitgaaf aan Timmeringen en Reparatie, 1814, 1815, g.p.

⁸¹ NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Ontvangst, Collecten, 1/1/1814 - 18/2/1814, g.p.; NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 4/1/1814, pp. 55-56.

Naas die aandag wat die kerkraad aan die huiseiendomme gegee het, het hulle ook aan die verbetering en instandhouding van die kerkgebou aandag gegee. Hoewel dit nie met absolute sekerheid gestel kan word nie, wil dit voorkom asof die drie gallerye wat teen 1811⁸² in die kerkgebou was, in die tweede helfte van 1807 ingebou is.⁸³ Gedurende 1809 en 1810 is verskeie kleinere herstel- en opknappingswerk in en om die kerkgebou gedoen. So byvoorbeeld is 'n buitendeur by die konsistorie ingebreek, die rietdak is opgeknop en herstelwerk aan die gallery is deur skrynwerkers gedoen. Verder is die gebou deur B.J. Burger, aan die buitekant afgepleister.⁸⁴

Die kerkraad het weldra ook aan die meubels van die kerk aandag gegee. Met die koms van ds. Kicherer na Graaff-Reinet was die stoele binne die kerkgebou die privaatbesit van die gemeentelêde. Ten einde behoorlike banke te bekom, is besluit dat elke lidmaat 'n bydrae tot die vervaardiging daarvan moes maak, met die belofte dat wanneer fondse weer meer geredelik beskikbaar was, dit aan hulle terugbetaal sou word. Die landdros en heemrade is versoek om hul banke aanvanklik uit die distriksfondse te finansier met die belofte dat die kerkraad die uitgawe uiteindelik ook sou terugbetaal.⁸⁵ Die uiteinde van die projek was dat die gemeente wat in 1808 oor vier banke beskik het, teen die einde van 1809 52 banke van allerlei aard gehad het. Gedurende 1810 het enkele van die Dragonders nog banke gemaak. Ander ameublement, soos byvoorbeeld 'n kas vir die konsistorie en 'n kis waarin die geld en boeke van die kerk geberg kon word, is ook gedurende 1810 laat maak. Ook is gordyne vir die vensters van die kerkgebou en 'n kanselkleed vir die preekstoel aangebring.⁸⁶

---

⁸² ZL. 1/3/4 Letters Received, South Africa, 4/5/C: Kicherer - London Missionary Society, 30/10/1811, n.p.

⁸³ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 7/7/1807, p. 34.

⁸⁴ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 2/1/1809, 4/7/1809, 6/8/1810 pp. 43, 45, 50; C.O.32 Letters Received from Churches...: No. 8, Kicherer - Caledon, 10/6/1811 enclose Expences ..., 19/4/1810, 4/7/1810, 31/12/1810, n.p.

⁸⁵ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 28/7/1806, pp. 30-31.

⁸⁶ 1/G.R. 14/120 Miscellaneous Documents, Churches ...: Generale Staat en Constitutie van de Kerk en Diaconie te Graaff-Reinet, 31/12/1808, 31/12/1809, 31/12/1810, n.p.; C.O. 32 Letters Received from Churches ...: No. 8, Kicherer - Caledon, 10/6/1811 enclose Expences ..., 25/7/1810, 1/9/1810, n.p.

Onder leiding van ds. Kicherer het die kerkraad verdere noodsaaklike artikels vir die funksionering van die gemeente aangekoop, soos byvoorbeeld twee begrafnisdraagbare asook 'n groot en klein kled vir 'n dooie. Die gemeente was reeds in besit van twee Nagmaalbekers, wat klaarblyklik onvoldoende was en daarom is 'n verdere twee silwer bekens met deksels en twee silwer borde teen 208 riksdaalders bekom.⁸⁷

Die gemeente was ook in besit van 'n orrel en die kerkraad was vir die onderhoud daarvan verantwoordelik. Die orrel is in die eerste helfte van 1810 deur 'n groep boere vir 1 400 riksdaalders aangekoop as hulle bydrae tot die ontwikkeling van die kerkgebou. Nadat die kerkraad dit in ontvangs geneem het, is dit in Mei 1810 vir die bedrag van 250 riksdaalders deur C. Sinclar gestem.⁸⁸ Burchell, die bekende Engelse reisiger wat Graaff-Reinet in 1812 besoek het, gee in sy reisjoernaal te kenne dat die orrel 'n skenking van 'n ou boer was.⁸⁹ Dit strook egter nie met die feite nie. Dit kan wel waar wees dat dit oorspronklik aan 'n ou boer behoort het of dat die ou boer die inisiatief geneem het om die orrel vir die gemeente te bekom. Teen Oktober 1812 toe daar nog net 900 van die 1 400 riksdaalders geën is, het die waarnemende landdros, Paul Maré hom voorgeneem om die boere wat nog nie hul bydrae gemaak het nie, daaroor aan te spreek wanneer die opgaaf gedurende 1813 sou plaasvind.⁹⁰

Burchell het self ook die instrument bespeel, maar was baie teleurgesteld daarmee aangesien hy die orrel "exceedingly out of order" gevind het. Volgens hom het die instrument heelwat foute gehad naas die feit dat dit geweldig verweer was. Hoe dit ookal sy, in 1812 was dit 'n ou orrel en Burchell verhaal sy ervaring met die orrel soos volg: "one key were so rattling and noisy, and some so loose, and others so tight, that it is difficult to know what force each one required; and often one

---

⁸⁷ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 28/7/1806, p. 30; NGKA. G.6 10/2 Kasboek: Extra Ordinaire Uitgawe, 14/9/1807, g.p. 1/G.R. 14/20 Miscellaneous Documents, Churches ...: Generale Staat en Constitutie van de Kerk en Diaconie te Graaff Reinet, 31/12/1808, g.p.

⁸⁸ 1/G.R. 7/2 Journals, 5/10/1812, pp. 17-18; NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Uitgaaf, Extra Ordinaire Uitgawe, 26/4/1810, g.p.

⁸⁹ W.J. Burchell: *Travels in the interior of South Africa* II, p. 106.

⁹⁰ 1/G.R. 7/2 Journals, 5/10/1812, pp. 17-18.

or other, after being pressed down, would remain in that position while the pipe kept on growling or squealing till accident, or some assistance, stopped it again."⁹¹

Die kerkraad het vervolgens ook aan die terrein om die kerkgebou aandag gegee. Die eerste belangrike aspekte in dié verband was die bou van 'n ringmuur om die kerkgebou. Die aangeleentheid het vanaf 1807 tot 1809 gesloer voordat 'n ooreenkoms met B.J. Burger vir die bou daarvan aangegaan is. Die spesifikasies het bepaal dat dit in 'n vierkant - 0,6 meter breed en 1,8 meter hoog - om die kerk opgerig word. Dit moes verder met kalk afgepleister en gewit word. Twee hekke moes in die muur ingebou word, een aan die voorkant - (suidekant) en die ander by die konsistorie, dit wil sê aan die noordekant.

Die koste verbonde aan die projek sou 3 000 riksdaalders beloop; dit moes in drie gelyke paaielemente van 1 000 riksdaalders elk uitbetaal word. Die eerste met die aanvang van die projek, die tweede wanneer die werk halfpad voltooi was en die derde met die voltooiing daarvan.⁹² Die ringmuur is ooreenkomstig die kontrak voltooi.⁹³

Reeds in Julie 1809 is op inisiatief van ds. Kicherer, besluit om met J.W. Brummer te onderhandel met die oog op die daarstelling van 'n behoorlike paadjie vanaf die hoofingang van die kerk tot by die hoofhek in die ringmuur, asook vanaf die konsistoriedeur tot by die agterste hek. Die aangeleentheid is in Februarie 1811 verder gevoer en Brummer het ingewillig om die paadjies asook 'n hek by die kerkhof - net noord van die kerkgebou - te bou. Die koste verbonde aan die projek het 185 riksdaalders beloop.⁹⁴ In 'n verdere poging om die omgewing van die kerkgebou te verfraai,

---

⁹¹ W.J. Burchell: *Travels in the interior of South Africa* II, p. 106.

⁹² NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 7/7/1807, 6/10/1807, 4/7/1809, pp. 34, 35, 44.

⁹³ C.O. 67 Letters Received from Consistories ...: Kerkraad van Graaff-Reinet - Somerset, 12/3/1815, p. 693.

⁹⁴ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 4/7/1809, 4/2/1811, 24/5/1811, pp. 44, 52, 53; NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Uitgaaf aan Timmeringen en Reparatie, 25/3/1811, g.p.

het Brummer ook ingewillig om 'n laning lemoenbome vanaf die noordelike of konsistoriehek in die ringmuur, deur die begraafplaas tot aan die leivoor aan te plant.⁹⁵

Gedagtig aan al die werk en verfraaiing wat die kerkraad in en om die kerkgebou gedoen het, is dit te verstaan dat Burchell na die kerkgebou as "a large handsome building"⁹⁶ kon verwys.

In Augustus 1813 is 'n ooreenkoms met Jan Booysen aangegaan waarvolgens hy 'n laning van 100 lemoenbome aan beide kante van die hoofstraat sou aanplant. Dit moes vanaf die houtbrug oor die Sondagsrivier tot by die suidelike hek van die kerk strek. Die kerkraad sou die bome verskaf en hy sou dit plant en versorg. As vergoeding sou hy 200 riksdaalders ontvang. Hy het egter nie die kontrak ten volle nagekom nie, aangesien die lanings slegs tot by die drosdy aangeplant is. Die kerkraad het dit in daardie stadium so aanvaar en die eerste paalement van 125 riksdaalders is in Januarie 1814 aan hom betaal.⁹⁷ Toe hy drie jaar later, in Oktober 1816, om die tweede paalement aansoek gedoen het, is dit summier geweier omdat hy na die oordeel van die kerkraad hoegenaamd nie sy deel van die ooreenkoms nagekom het nie.⁹⁸ Ongelukkig is die rede vir sy versuim nie aangeteken nie.

Die gemeente het ook slawe besit. In 1807 is die kerkraad genoop om in die lig van die groot hoeveelheid herstelwerk wat aan die kerkgebou gedoen moes word en as gevolg van die groot tekort aan ambagsmanne, twee slawe aan te koop.⁹⁹ In Mei 1809 is Vrolijk van Boegies en David van Mosambiek, albei timmermans, met hul gereedskap en al teen 2 400 riksdaalders van die heer Jacobus Johannes Vos gekoop.¹⁰⁰

---

⁹⁵ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 4/2/1811, p. 52.

⁹⁶ W.J. Burchell: **Travels in the interior of South Africa** II, p. 103

⁹⁷ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 4/1/1814, p. 56; NGKA. G.6 2/1 Inkomende Briewe, F: Kontrak met J.J. Booysen, 7/8/1813, g.p.

⁹⁸ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 9/10/1816, p. 70.

⁹⁹ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 31/3/1807, p. 32.

¹⁰⁰ NGKA. G.6 2/1 Inkomende Briewe, V en W: Vos - Kerkraad, 25/5/1809, g.p.

'n Behoeftes is ook aan 'n messelaar ondervind. Gevolglik is die slaaf Ontong in 1811 vir 1 800 riksdaalders van die heer Horel [Narel] in die Kaap aangekoop.¹⁰¹ Ds. Kicherer het Ontong se vrou, Manisa, teen 500 riksdaalders as die persoonlike slaaf van sy gesin bekom.¹⁰²

Die kerkraad het ook dokters- en tronkonkoste in verband met die timmermans gehad.¹⁰³ Dit is waarskynlik die tronkonkoste wat daartoe aanleiding gegee het dat die slaaf David in 1813 vir iets meer as 1 897 riksdaalders aan distriksekretaris T.W. Muller verkoop is.¹⁰⁴

5.5 Finansies van die gemeente

Uit die voorafgaande blyk dit duidelik dat die kerkraad gedurende die periode 1807 tot 1814 geweldige uitgawes aangegaan het. Dit het in totaal 61 349½ riksdaalders beloop. Van dié bedrag is 96% aan die onderhoud van geboue, aanbouings, aankope van nuwe eiendom, aankoop van boumateriaal, arbeidsloon, aankoop van slawe, vervoerkoste, koste in verband met die orrel asook die kapitaal en rentedelging op geleende geld, gespandeer. Laasgenoemde aspek het ongeveer 5% van die 96% bedra. Die ander 4% van die uitgawe is aan huishuur en die onderhoud van die behoeftiges uitbetaal.¹⁰⁵

Gedurende dieselfde periode het die gemeente 'n totale inkomste van 62 481 riksdaalder uit verskillende bronne getoon. Ooreenkomstig die reëlins wat kommissaris-generaal De Mist vir die gemeente getref het en soos wat dit in sy kerkorde vervat is, is verskeie inkomstebronne vir die

---

¹⁰¹ NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Uitgaaf, Extra Ordinaire Uitgawe, 1811, g.p.; NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 24/5/1811, p. 53; 1/G.R. 14/120 Miscellaneous Documents, Churches ...: Generale Staat en Constitutie van de Kerk en Diaconie, 31/12/1813, n.p.

¹⁰² NGKA. G.6 1/1/ Notule van die Kerkraad, 8/8/1815, p. 59.

¹⁰³ NGKA. G.6 9/2 Finansiële Stukke, Joernaal: Uitgaaf, Extra Ordinaire Uitgawe, 28/5/1810, 27/8/1810, 19/3/1811, 5/10/1811, 11/12/1812, 3/11/1813, g.p.

¹⁰⁴ NGKA. G.6 9/2 Finansiële Stukke, Joernaal: Ontvangst, Extra Ordinaire Ontvangst, 1813, g.p.

¹⁰⁵ NGKA. G.6 10/1 Kasboek: Kerken en Diaconie Rekening van Graaff Reinets over den jaare 1807-1814, g.p.; NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Uitgaaf aan Timmeringen en Reparationen, 1810-1814, g.p. en Extra Ordinaire Uitgawe, 1810 - 1814, g.p.

gemeente geskep. Uiteraard waardevolle inligting het uit die kasboek van die kerkraad, wat sedert 1810 bygehou is, na vore gekom. Die volgende inkomstebronne was dan ook die hoofde waaronder die gelde ontvang is: kollektes; gifte, geskenke, nalatenskappe en boetes; doop-; lidmaat-; trou-; begrafnis-; sitplekgelde; sowel as buitengewone ontvangste wat alles ingesluit het wat nie onder die eerste sewe hoofde aangeteken kon word nie.¹⁰⁶

Die eerste hoof waaronder geld ontvang is, was kollektes. Gedurende die periode 1807 tot en met 1814 is 15 456 riksdalder aan kollektes in die kerkkas ontvang. Dit verteenwoordig 24% van die totale inkomste. Dit sluit alle kollektes in, naamlik kollektes wat by die gewone eredienste, Nagmaalgeleenthede, in die oefeninghuis, met huisbesoek en spesiale dankade opgeneem is.¹⁰⁷ Aan gifte, geskenke, nalatenskappe en boetes is 2 729 riksdalder geëin, wat 4,37% van die totale inkomste wat gedurende hierdie periode ontvang is, verteenwoordig.¹⁰⁸

Naas die gewone skenkings wat persone aan die kerk gemaak het, soos byvoorbeeld die 400 riksdalder wat die weduwee A. Stockenstrom (snr.) aan die kerk geskenk het, het die kerk ook bydraes ontvang wat vir 'n spesifieke doel bestem is. So byvoorbeeld het A.P. Burger 90 riksdalder met die oog op die aankoop van 'n kerkklok geskenk. Ook is die 50 riksdalder wat van weduwee Isak van der Merwe ontvang is - nadat sy 'n slaaf sy vryheid gegee het - hieronder opgeteken. Slegs een nalatenskap, naamlik die 8 riksdalder uit die boedel van wyle weduwee J.G. Vermeulen, is ontvang.¹⁰⁹

---

¹⁰⁶ NGKA. G.6 10/1 Kasboek: Kerken en Diaconie Rekening van Graaff Reineth over den jaare 1807-1814, g.p.

¹⁰⁷ NGKA. G.6 10/2 Kasboek: Ontvangst, Collecten, 1806-1809, g.p.; NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Ontvangst, Collecten, 1810-1814, g.p.; NGKA. G.6 10/1 Kasboek: Kerken en Diaconie Rekening van Graaff Reineth over den jaare 1807-1814, g.p.

¹⁰⁸ NGKA. G.6 10/1 Kasboek: Kerken en Diaconie Rekening van Graaff Reineth over den jaare 1807-1814, g.p.

¹⁰⁹ NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Ontvangst, Giften, Geschenken, Legaten en Boetens, 12/8/1810, 4/4/1812, 4/7/1814, g.p.

Boetes soos deur die landdros en heemrade opgelê, is van tyd tot tyd deur die skuldiges self of deur die landdros, aan die kerkkas oorbetal. In sommige gevalle was skutgelde aan die kerk betaalbaar. By een geleentheid het die kommissie van huweliksake 'n persoon met 50 riksdaalders beboet en moes hy dit aan die kerk betaal.¹¹⁰ Hoewel skenkings vir die oprigting van geboue gewoonlik onder die hoof "buitengewone ontvangste", aangeteken is, het die diaken-kassier in 1809 die bydraes van 59 persone wat 785 riksdaalders beloop het, asook 'n bedrag van 84¹/₄ riksdaalders wat hy van ds. Kicherer ontvang het, onder die hoof gifte, geskenke en nalatenskappe in die kasboek opgeteken.¹¹¹

Die heffing by doopgeleenthede was 'n verdere bron van inkomste. Vir elke dopeling wat tydens 'n erediens gedoop is, moes 1 riksdaalder aan die kerk betaal word en 2 riksdaalders indien die persoon by 'n ander geleentheid gedoop is.¹¹² Tydens die periode van agt jaar is 3 702 riksdaalders uit dié bron ontvang, wat 5,93% van die totale inkomste wat gedurende hierdie periode geïen is, verteenwoordig.¹¹³

By die belydenis van geloof moes elke belydende lidmaat 1 riksdaalder aan die kerk gee. In April 1808 is bepaal dat persone wat by 'n ander geleentheid as die gewone aannemingsgeleentheid belydenis van geloof wou aflê, 5 riksdaalders aan die kerk moes gee.¹¹⁴ In die periode onder bespreking is 2 696 riksdaalders onder dié hoof ontvang en dit verteenwoordig 4,31% van die totale inkomste.

---

¹¹⁰ NGKA. G.6 10/2 Kasboek: Ontvangst, Giften, Geschenken, Legaten en Boetens, 1806 - 1809, g.p.; 1/G.R. 1/4 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 3/7/1810, p. 93.

¹¹¹ NGKA. G.6 10/2 Kasboek: Ontvangst, Giften, Geschenken, Legaten en Boetens, 1809, g.p. en Extra Ordinaire Ontvangst, 1807, 1808, g.p.

¹¹² NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 28/7/1806, p. 29.

¹¹³ NGKA. G.6 10/1 Kasboek: Kerken en Diaconie Rekening van Graaff Reinet over den jaare 1807-1814, g.p.

¹¹⁴ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 28/7/1806, 19/4/1808, pp. 29, 39.

Vanaf 1807 tot en met 1814 is 3 733 riksdalers aan trougeld ontvang. Dit verteenwoordig 5,97% van die totale inkomste.¹¹⁵ Die kerkraad het 5 riksdalers vir elke paartjie wat op die normale tyd, dit wil sê tydens die Nagmaalnaweek getrou het, ontvang. In gevalle waar paartjies op 'n ander tydstip as bogenoemde in die huwelik bevestig wou word, moes hulle 'n bedrag wat tussen 10 en 50 riksdalers gewissel het, aan die kerk gee. Hierdie geld was by die drosdy betaalbaar en is in 'n later stadium deur die sekretaris van die distrik of die landdros aan die kerkkas oorbetaal. Sekretaris T.W. Muller het die bedrag gewoonlik in 'n enkelbedrag aan die einde van die jaar aan die kerk oorbetaal.¹¹⁶

Begrafnisgeld (kerkgeregtigheid) was maar 'n geringe bron van inkomste. Onder dié hoof is 1,11% van die totale inkomste te wete 695½ riksdalers tydens genoemde periode ontvang.¹¹⁷ Vanaf 1806 tot en met 1809 is hierdie geld deur die naasbestaandes self, die landdros, of koster aan die diaken-kassier oorbetaal. Vanaf 1810 is die geld egter slegs deur die landdros of distriksekreteraris aan die diaken-kassier oorbetaal.¹¹⁸ Klaarblyklik is die reëlings getref om te verhoed dat naasbestaandes die verpligting ontduik.

Die stywing van die kerkkas uit die verhuur van sitplekke in die kerk (plaatsgelden) was ook uiters gering. Die betaling van sitplekgeld is eers vanaf 1809 gehef. Vanaf dié datum tot en met 1814 is 481 riksdalers oftewel 0,77% van die totale inkomste uit die bron ontvang.¹¹⁹ Gedurende 1809 en 1810 het die koster 50 riksdalers vir die plasing van 100 stoele en 40 riksdalers vir 80 stoele in 1811 inbetaal. Die kerkganger wat 'n vaste sitplek op 'n stoel in die kerk gehad het, het 'n half

---

¹¹⁵ NGKA. G.6 10/1 Kasboek: Kerken en Diaconie Rekening van Graaff Reinet over den jaare 1807-1814, g.p.

¹¹⁶ NGKA. G.6 10/2 Kasboek: Ontvangst, Trouwgelden, 1806-1809, g.p.; NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Ontvangst, Trouwgelden, 1810-1814, g.p.

¹¹⁷ NGKA. G.6 10/1 Kasboek: Kerken en Diaconie Rekening van Graaff Reinet over den jaare 1807-1814, g.p.

¹¹⁸ NGKA. G.6 10/2 Kasboek: Ontvangst, Begrafnisgelden, 1806 - 1809, g.p.; NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Ontvangst, Begrafnisgelden, 1810 - 1814, g.p.

¹¹⁹ NGKA. G.6 10/1 Kasboek: Kerken en Diaconie Rekening van Graaff Reinet over den jaare 1807 - 1814, g.p.

riksdaalder vir die voorreg betaal, terwyl 'n persoon met 'n vaste sitplek op 'n kerkbank 2 riksdaalders per jaar moes opdok.¹²⁰

Onder die hoof buitengewone ontvangste is die volgende inkomstebronne aangetoon: huurgeld, vrywillige bydraes en skenkings, lenings en spesiale bydraes. Die inkomste wat die kerkraad vanaf 1807 tot en met 1814 uit genoemde bronne ontvang het, het 32 988½ riksdaalders beloop. Hierdie bedrag het 52,8% van die gemeente se totale inkomste vir hierdie periode uitgemaak.¹²¹

Ontvangste van huurgeld is soos reeds gemeld onder dié hoof ontvang. So byvoorbeeld is die huishuur wat van T.W. Muller, die distriksekretaris, en van majoor Lyster ontvang is, hieronder aangeteken. In majoor Lyster se geval het die bedrag 236½ riksdaalders beloop. Voorts is die slaaf Ontong gedurende 1813 en 1814 vir 674 riksdaalders aan die heer Brummer verhuur om met die bouwerk aan die pastorie te help. Hierdie huur wat vir Ontong betaal is, sowel as die koopsom en rente wat T.W. Muller vir die slaaf Dawid van Mosambiek betaal het, is onder hierdie hoof aangeteken.¹²²

Vrywillige bydraes wat van gemeentelede ontvang is met die oog op die voltooiing en herstel van die kerkgebou is ook onder die hoof "buitengewone ontvangste" ingeskryf. Net soos die kerkrade voor hulle, het die kerkraad van ds. Kicherer gesukkel om die gemeentelede so ver te kry om hul belofde geldelike bydraes vir die oprigting van die kerklike geboue, na te kom. Met die oog op die herstel van die kerkgebou in 1804 het die destydse kerkraad 'n beloftelys laat opstel. Vyfduisend sewehonderd en veertig riksdaalders is in daardie stadium as bydraes beloof. Met die kontroliering van die lys in Maart 1807 is gevind dat slegs 1 560 riksdaalders reeds ontvang is. Die gemeentelede

---

¹²⁰ NGKA. G.6 10/2 Kasboek: Ontvangst, Plaatsgelden, 1809, g.p.; NGKA. G.6 9/2 Finansiële Stukke, Joernaal: Ontvangst, Plaatsgelden, 1810 - 1814, g.p.

¹²¹ NGKA. G.6 10/1 Kasboek: Kerken en Diaconie Rekening van Graaff Reinnet over den jaare 1807 - 1814, g.p.

¹²² NGKA. G.6 10/2 Kasboek: Extra Ordinaire Ontvangst, 31/12/1805, 31/12/1806, 1807, g.p.; NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Ontvangst, Extra Ordinaire Ontvangst, 1811, 1812, 1813, g.p.

is hieroor aangespreek en teen die einde van April 1807 het 'n verdere 165 persone 'n gesamentlike bedrag van 3 065¹/₂ riksdalders inbetaal.

Tydens die kerkraadsvergaderings van April en Julie 1808 het die kerkraad gekla oor die traagheid van sommige gemeentelide om hul beloofde bydraes aan die kerk te gee. Gevolglik is aan die diaken-kassier opdrag gegee om die veldkornette te versoek om die persone in hul onderskeie veldkornetskappe, wie se beloofde bydraes nog uitstaande was, aan te spreek. Dit het tot gevolg gehad dat 95 persone gedurende 1808 met hul beloftes - wat 1 629¹/₂ riksdalders beloop het - na vore gekom het. In 1809 is 'n verdere 1 169¹/₂ riksdalders aan vrywillige bydraes ontvang. In totaal is dus gedurende die drie jaar vanaf 1807 tot en met 1809 dus 5 864¹/₂ riksdalders van meer as 320 lidmate wat hulle beloftes gedeeltelik of ten volle nagekom het, ontvang.

Hierdie vrywillige bydraes van die lidmate was uiteraard vir die kerkraad 'n belangrike aangeleentheid. Dit was nie slegs 'n bron van inkomste wat ter sprake was nie, maar ook die betrokkenheid van die lidmaat by die bedrywighede van die gemeente. Daarom het die kerkraad in April 1810 weer eens besluit om by monde van die veldkornette die persone wie se bydraes in daardie stadium nog uitstaande was, baie vriendelik op hulle versuim te wys. Ondanks die versoeke was daar teen 1821 steeds persone wat nie hul beloftes nagekom het nie.¹²³

'n Interessante skenking is in 1809 deur Philip Potgieter aan die kerk gemaak toe hy die skuld van 300 riksdalders wat C.P. Koning, die distriksgeneesheer, aan hom verskuldig was, aan die kerk geskenk het.¹²⁴

---

¹²³ NGKA. G.6 10/1 Kasboek: Kerken en Diaconie Rekening van Graaff-Reinet over den jaare 1807 - 1810, g.p.; NGKA. G.6 10/2 Kasboek: Extra Ordinaire Ontvangst, 1807, 1809, g.p.; NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Ontvangst, Extra Ordinaire Ontvangst, 1810 - 1814, g.p. NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 31/3/1807, 19/4/1808, 15/7/1808, 24/4/1810, 3/7/1821, pp. 32, 39, 40, 106.

¹²⁴ NGKA. G.6 10/2 Kasboek: Extra Ordinaire Ontvangst, 1809, g.p.

Met die doel om kapitaal te bekom, het die kerkraad dikwels lenings aangegaan. Dit is gewoonlik gedoen wanneer groot uitgawes soos byvoorbeeld die bou van die pastorie, in die vooruitsig gestel is.

Vanaf 1801 tot en met 1814 is lenings ten bedrae van 15 004 riksdaalders by sewe privaat persone, asook 'n lening van 10 000 riksdaalders in 1812 by die Lombardbank, aangegaan. Teen 31 Desember 1814 het bogenoemde lenings 'n totale skuld van 21 304½ riksdaalders tot gevolg gehad.¹²⁵

Die kerkraad het dikwels by die weduwee van Isak van der Merwe geld geleen. Die eerste lening wat die kerkraad aangegaan het, was in 1801 toe hulle 2 000 riksdaalders by haar geleen het. In 1809 en 1810 het hulle twee verdere lenings met 'n totale bedrag van 2 000 riksdaalders by haar aangegaan.¹²⁶ Laasgenoemde twee lenings het uiteraard verband gehou met die verbetering en herstelwerk aan die kerkgebou gedurende die genoemde jare.

Die kerkraad het twee lenings - wat verband gehou het met die oprigting van die nuwe pastorie - aangegaan. Die eerste was 'n lening van 5 333 riksdaalders wat op 11 Mei 1811 teen 6% rente (jaarliks betaalbaar), van ds. Kicherer geleen is. Dit was ook die enkele grootste bedrag wat die kerkraad by 'n privaat persoon geleen het.¹²⁷ Die tweede was die lening wat die kerkraad op 26 Oktober 1812 van die Lombardbank bekom het nadat die goewerneur sy goedkeuring daaraan verleen het. Dié bank het die bedrag van 10 000 riksdaalders teen 6% rente per jaar aan die kerkraad geleen. Die agent van die kerkraad in Kaapstad, mnr. Simon Stronk, het die aansoek

---

¹²⁵ 1/G.R. 14/120 Miscellaneous Documents, Churches ... Generale Staat en Constitutie van de Kerk en Diaconie van Graaff Reinet ... 1806-1814, n.p.

¹²⁶ 1/G.R. 14/120 Miscellaneous Documents, Churches ...: Generale Staat en Constitutie van de Kerk en Diaconie van Graaff Reinet ... over den jaare 1809, 1810, n.p.; NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Uitgave, Aflossing en Renten van opgenomen gelden, 1811, g.p.

¹²⁷ C.O. 37 Letters Received from Consistories ...: No. 26, Generale Staat en Constitutie van de Kerk en Diaconie van Graaff Reinet ... over den jaare 1811, n.p.; NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 24/5/1811, p. 53.

namens die kerkraad hanteer ¹²⁸ terwyl ouderling J.S. van Heerden en diaken J.B. Rabie as borge geteken het. ¹²⁹ Weens 'n geldelike tekort wat die kerkraad in Januarie 1815 ondervind het as gevolg van die pastorie- en ander bouprojekte, het hulle probeer om uitstel vir die betaling van die kapitaaldelging van 600 riksdaalders vir die betrokke jaar te kry. ¹³⁰ Die versoek is egter nie toegestaan nie en die gemeente was verplig om die volle verpligtinge na te kom. ¹³¹

Die lening van 600 riksdaalders wat die kerkraad op 11 November 1811 van diaken J.P. Patinger bekom het, het 'n interessante wending geneem. Na 1812 is geen rente of kapitaal weer aan hom uitbetaal nie. ¹³² Klaarblyklik het Patinger die geld aan die kerkraad geskenk.

Die laaste bron van inkomste wat die kerkraad gehad het en wat onder die hoof "buitengewone ontvangste" aangeteken was, was die verpligte kerkbydrae. Kragtens die kerkorde van De Mist kon daar onder spesiale omstandighede - byvoorbeeld met 'n groot projek - 'n verpligte kerkbydrae van elke belastingpligtige persoon tydens die jaarlikse opgaaf gevra word. In die lig van die beplande pastoriebouprojek het die kerkraad op grond van bogenoemde bepaling, versoek dat dié reg om 'n verpligte kerkbydrae in Graaff-Reinet en distrik te hef, aan hom toegestaan word.

Waarnemende landdros Paul Maré het die versoek van die kerkraad in Februarie 1812 aan die goewerneur oorgedra. ¹³³ Die versoek is op dieselfde basis as dit wat in Swellendam van krag was,

---

¹²⁸ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 6/8/1810, p. 50; C.O. 67 Letters Received from Consistories ...: Kicherer - Somerset, 20/1/1815, p. 649; NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Uitgaaf, Aflossing en Renten van opgenomen gelden, 31/12/1812, g.p.

¹²⁹ 1/G.R. Notarial Deeds ...: No. 6, Verklaring J.S. van Heerden en J.B. Rabie, 6/6/1812, n.p.

¹³⁰ C.O. 67 Letters Received from Consistories ...: Kicherer - Somerset, 20/1/1815, p. 649.

¹³¹ L.B. 10 Inkomende Briewe: Bird - Direkteure, 16/2/1815, g.p.; L.B. 24 Brieweboek, Regering: Bergh - Bird, 20/2/1815, p. 112; C.O. 4837 Letters Despatched, General: Bird - Churchwardens of Graaff-Reinet, 23/2/1815, p. 257.

¹³² C.O. 37 Letters Received from Consistories ...: No. 26, Generale Staat en Constitutie van de Kerk en Diaconie van Graaff Reinet ... over den jaare, 1811, n.p.; NGK. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Uitgaaf, Aflossing en Renten van opgenomen gelde, 25/11/1812, 1813, g.p.

¹³³ 1/G.R. 16/1 Letters Despatched by Landdrost and Secretary IV: Maré-Cradock, 12/2/1812, pp. 695 - 696.

toegestaan.¹³⁴ Dit het meegebring dat - vanaf 1812 vir die daaropvolgende tien jaar - 'n persoon vir elke leningplaas wat hy besit het, 'n bietjie-minder as 'n half riksdalder per leningplaas moes betaal, terwyl 'n persoon wat 'n dorpserf besit het, 'n bietjie minder as 'n kwart riksdalder per dorpserf moes betaal. Die bydrae is tydens die jaarlikse opgaaf opgeneem.¹³⁵ Sir John Cradock het in 1814 die reëling en tariewe bevestig. Hy het egter verder gegaan en bepaal dat die kerkbydrae ingevorder kon word tot tyd en wyl die skuld van die gemeente gedelg is.¹³⁶ Uit dié bron is 1 875 riksdalder in 1812, 1 838 riksdalder in 1813 en 1 919½ riksdalder in 1814 ontvang.¹³⁷

Gedurende die periode vanaf 1807 tot en met 1814 het die kerkraad van Graaff-Reinet deeglik boekgehou van hul inkomste en uitgawes. Die inkomste- en balansstate is ooreenkomstig die kerkorde van De Mist opgestel en deur die eerste kerkraadsvergadering van die jaar goedgekeur.¹³⁸ Daarna is 'n kopie aan die goewerneur gestuur.¹³⁹ Die owerheid het slegs by een geleentheid navraag in verband met die inkomtestaat gedoen. As gevolg van die opknappingswerk aan die kerkgebou en sy omgewing en die benutting van die lede van die Kaapse Regiment, was die uitgawes wat onder die hoofde "buitengewone uitgawe" asook "bou en herstel" aangeteken is na die oordeel van die goewerneur oormatig groot. 'n Kopie van die uitgawes onder die hoofde in die

---

¹³⁴ C.O. 4831 Letterd Despatched, General: Somerset - Maré, 12/3/1812, p. 354; 1/G.R.1/4 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 6/4/1812, p. 147.

¹³⁵ 1/G.R. 16/9 Letters Despatched by Landdrost and Secretary: Muller-Fischer, 2/11/1813, n.p.

¹³⁶ G.M. Theal: **Records of the Cape Colony IX** (Proclamation by Sir John Cradock, 1/4/1814), pp. 454, 457.

¹³⁷ 1/G.R. 14/72 Miscellaneous Documents, Financial Matters: Journal of Revenue and Expenditure, Allerlei Uitgawe, 31/12/1815, n.p.; NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Ontvangst, Extra Ordinaire Ontvangst, 1813, 1814, 1815 en Ontvangst, Plaatsgelden, 1815, g.p.

¹³⁸ A. Dreyer: **Boustowwe vir die Geskiedenis van die Nederduits-Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika III** (Die Kerkbode, 25/7/1804), p. 17; NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 31/3/1807, 5/1/1808, 2/1/1804, 4/2/1811, 1/2/1813, 31/1/1815, pp. 32, 28, 43, 52, 54, 57.

¹³⁹ C.O. 10 Letters Received from Churches ...: No. 17, Kerkraad van Graaff-Reinet - Caledon, 19/4/1808, n.p.; C.O. 21 Letters Received from Churches ...: Kicherer - Caledon, 5/4/1810, n.p.; C.O. 45 Letters Received from Orphan Chamber ...: No. 18, Kerkraad van Graaff-Reinet - Cradock, 27/3/1813, n.p.; C.O. 55 Letters Received from Orphan Chamber ...: No. 8, Kicherer - Cradock, 22/2/1814, n.p.

kasboek is aan die goewerneur gestuur.¹⁴⁰ Dit het hom klaarblyklik tevrede gestel, aangesien geen verdere korrespondensie oor die aangeleentheid gevoer is nie.

Die kerkraad het ook na die belange van die koster omgesien, aangesien hy 'n baie belangrike funksie in die gemeente vervul het. Hy was finansieel van die kerkraad en gemeente afhanklik omdat hy nie van owerheidsweë 'n salaris ontvang het nie. Ten einde 'n inkomste vir hom te verseker, het die kerkraad die diaken-kassier in Julie 1806 opdrag gegee om die tariewe vir bepaalde take van die koster te bepaal. Daarvolgens sou die koster op die volgende gelde kon aanspraak maak: vir elke dopeling en kandidaat vir aanneming kon hy 1 riksdalder vir homself eis; die skoonmaak van die kerkbanke van die rustende en dienende kerkraadslede - 30 riksdalder per jaar uit die kerkkas; die skoonmaak van die kerkbanke van die rustende en dienende heemraadslede - 30 riksdalder uit die distrikskas; vir die skoonmaak van elke stoel in die kerk kon hy 1½ riksdalder per jaar van die eienaar eis en vir elke kerklike attestaat van lidmate wat hy na 1808 hanteer het, kon hy 1½ riksdalder van die betrokke gemeentelid geëis het.

Die koster was ook die begrafnisondernemer. Vir die begrafnis van 'n gestorwene ouer as twaalf jaar kon hy 3 riksdalder geëis het. In die geval van 'n gestorwene jonger as twaalf jaar was die heffing 2 riksdalder. Hy was geregtig om 'n verdere riksdalder te eis indien hy self die teraardebestelling waargeneem het. Indien hy in die distrik uitgeroep is, kon hy 3 riksdalder per dag of vier uur rytyd, van die naasbestaandes of die boedel eis.

Sou 'n vroeggeborene te sterwe kom, sou slegs die helfte van bogemelde tariewe geëis kon word. Die tarief vir die maak van 'n graf is op 3 riksdalder vir 'n gestorwene ouer as twaalf jaar en 2 riksdalder vir 'n gestorwene jonger as twaalf jaar vasgestel. Die begrafniskoste van 'n kerkraadslid sou deur die kerkkas betaal word.¹⁴¹

¹⁴⁰ C.O. 4829 Letters Despatched, General: Bird - Board of Churchwardens of Graaff-Reinet, 20/4/1811, p. 210; C.O. 32 Letters Received from Churches ...: No. 8, Kicherer - Caledon, 10/6/1811, n.p.

¹⁴¹ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 28/7/1806, 31/3/1807, pp. 30, 32-33; 1/G.R. 1/4 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemrade, 21/10/1807, p. 67.

Die kerkraad het vervolgens 3 riksdalders per maand huishuur aan hom betaal. Gedurende 1809 en 1810 het hulle 'n kalkkamer vir 'n addisionele bedrag van 36 riksdalders per jaar by hom gehuur. Vanaf 1813 tot 1821 is 'n ongespesifiseerde bedrag van 40 riksdalders per jaar aan hom betaal.¹⁴² Ten einde sy inkomste nog verder aan te vul, het hy private karweiwerk gedoen.¹⁴³

As deel van sy taakopdrag het die koster sekere administratiewe verantwoordelikhede gehad. Hy was byvoorbeeld verantwoordelik om die doop-, aanneming-, trou- en sitplekgeld van die betrokkenes te ontvang. Die gedeelte van die geld wat die kerk toegekom het, het hy gewoonlik by vier tot vyf geleenthede per jaar aan die diaken-kassier oorbetal. Vanaf 1808 was hy ook verantwoordelik vir die optekening van die attestate van die gemeentelede. Hy was verder verantwoordelik vir die aankoop van die Nagmaalwyn en -brood. In 1810 het hy dit uit sy eie sak aangekoop en dit dan later van die kerkkas teruggeëis. Ds. Kicherer het ook by geleentheid die Nagmaalwyn aangekoop.¹⁴⁴ In die afwesigheid van die voorleser was dit ook sy taak om die huweliks- en ander aankondigings in die kerk af te lees. Hy het ook as bode vir die kerkraad opgetree.¹⁴⁵

Die kerkraadslede en ds. Kicherer het gedurende 1807 tot 1814 baie gedoen om die gemeente van Graaff-Reinet in die algemeen, maar ook die fisiese geriewe, behoorlik in stand te hou. In noue samehang daarmee het ds. Kicherer voortgegaan om sy taak as geestelike leier en pastor van die gemeente te volbring.

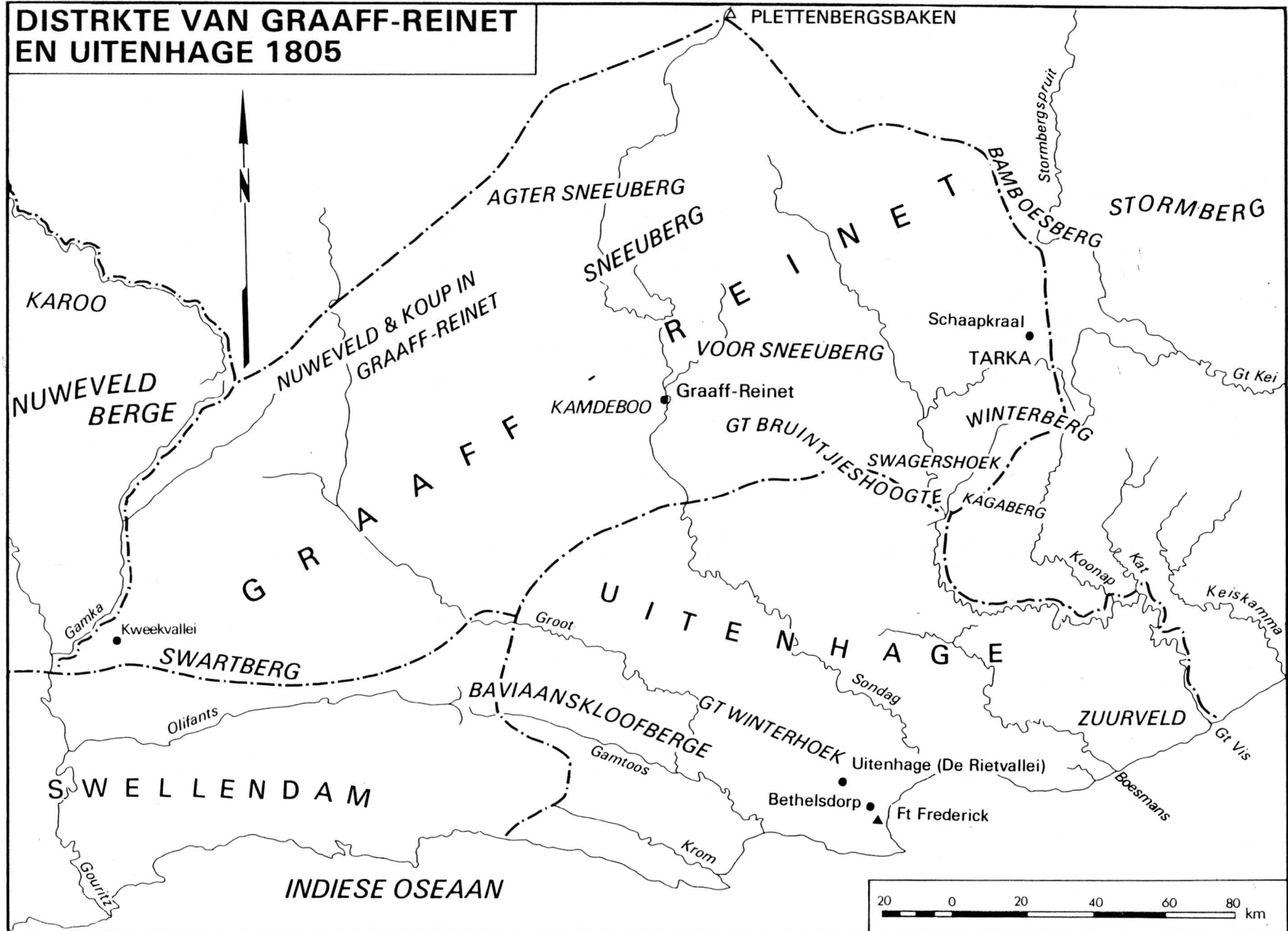
¹⁴² C.O. 32 Letters Received from Churches ...: No. 8, Kicherer - Caledon, 10/5/1811, n.p. enclose Expences, 6/10/1810, 31/12/1810, n.p.; NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Uitgaaf aan Huishuur, 1810 - 1814 en Extra Ordinaire Uitgave, 1813 - 1821, g.p.; NGKA. G.6 10/2 Kasboek: Extra Ordinaire Uitgave, 11/8/1809, g.p.

¹⁴³ NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Uitgaaf aan Timmeringen en Reparationen, 19/1/1811, 7/2/1811, 10/7/1811, g.p. en Extra Ordinaire Uitgave, 5/1/1810, 1/4/1812, g.p.

¹⁴⁴ NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Ontvangst aan Doopgeld en Trouwgelden en Plaatsgelden, 1810 - 1814, en Collecten, 7/10/1810, 25/12/1810, en Extra Ordinaire Uitgave, 10/10/1810, 31/12/1810, 16/11/1811, g.p.; NGKA. G.6 10/2 Kasboek: Extra Ordinaire Uitgave, 1806 - 1809, g.p.; C.O. 32 Letters Received from Churches ...: No. 8, Kicherer - Caledon, 10/5/1811, n.p. enclose Expenses, 31/12/1810, n.p.

¹⁴⁵ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 28/7/1806, 7/7/1807, 9/4/1808, pp. 30, 34, 39.

DISTRKTE VAN GRAAFF-REINET EN UITENHAGE 1805

J.S. Bergh and J.C. Visagie: The Eastern Cape Frontier Zone 1660-1980, p. 19.

HOOFSTUK 6

DS. J.J. KICHERER: GEESTELIKE BEARBEIDING VAN DIE GEMEENTE

6.1 Agtergrond waarteen geestelike bearbeiding gesien moet word

Toe ds. Kicherer in Julie 1806 in Graaff-Reinet aangekom het, het die distrik - en dus ook die gemeente - oor 'n kleiner oppervlakte gestrek as tydens sy voorganger, ds. Ballot, se ampstermyn. Die rede hiervoor was die feit dat die vyf suidelike veldkornetskappe van Graaff-Reinet, onder andere Bruintjieshoogte en die Suurveld, in 1804 van die distrik afgesny en by die nuwe distrik Uitenhage gevoeg is.¹ Ten spyte hiervan was die gemeentelede steeds oor 'n geweldige groot oppervlakte versprei. Vanaf Graaff-Reinet het die Plettenbergbaken in 'n noordelike rigting gelê. Op dieselfde breedtegraad ongeveer 30 km vanaf die Plettenbergbaken, is die latere Colesberg aangelê. Soos die kraai vlieg is dit 'n afstand van bykans 200 km vanaf laasgenoemde dorp na Graaff-Reinet. Dit het in 1815 'n reisiger tussen ses en agt dae geneem om die afstand af te lê.² Vanaf die mees suidwestelike punt van die distrik tot by Graaff-Reinet is 'n afstand van ongeveer 320 km soos die kraai vlieg, en dit het 'n reisiger in 1799 ongeveer tien dae per ossewa geneem om hierdie afstand af te lê.³ Verder was die inwoners van die distrik Uitenhage steeds vir hul geestelike en kerklike behoeftes van die leraar van Graaff-Reinet afhanklik. Meer hieroor later.

Hoewel ds. Kicherer aanvanklik 'n kleiner gemeente aangetref het, het die sieletal van die gemeente vanaf 1806 tot 1815 met 166,5% toegeneem. Die getal volwasse mans ouer as 16 jaar en vrouens ouer as 14 jaar het van 1 817 in 1806 aangegroei tot 3 141 in 1815. Terselfdertyd het die getal kinders jonger as bogemelde ouderdomme van 2 680 in 1806 tot 4 347 in 1815 toegeneem. Die

---

¹ G.M. Theal: *History of South Africa* V, p. 151.

² P.S. de Jongh: *Die lewe van Erasmus Smit*, p. 59; J. Campbell: *Travels in South Africa ... second journey* II, pp. 318-319.

³ *Evangelical Magazine*, 1800 (Extract from dr. Van der Kemp's Journal ... 1799), pp. 210-211.

totale Blanke bevolking van die distrik Graaff-Reinet het dus vanaf 4 497 persone in 1806 tot 7 488 persone in 1815 gegroei.⁴

Die dorp het ook gedurende die tydperk geweldig uitgebrei. So byvoorbeeld het die getal erwe van 24 in Maart 1806 tot 71 in 1815 toegeneem.⁵ Volgens die Rondgaande Hof van 1811 was daar in 1806 11 huise in privaatbesit, terwyl in 1811 reeds 48 huise op die dorp in privaatbesit was.⁶ Burchell, wat die dorp in 1812 besoek het, beweer dat 74 huise tydens sy besoek reeds bewoon of in aanbou was, terwyl 'n verdere agt in die beplanningsfase was.⁷

In Maart 1806 het 59 volwassenes en 71 kinders in die dorp gewoon. Hierdie getalle het in 1815 tot 208 volwassenes en 247 kinders aangegroei.⁸ Dit verteenwoordig dus 'n vermeerdering van 359% in die inwonertal.

Burchell het drie smede, 'n wamaker, verskeie winkels of huise waarin 'n verskeidenheid Europese produkte gekoop kon word, 'n bakker, slagter en wynpagter (drankhandelaar) in die dorp aangetref.⁹

Aan die oosgrens het die gespanne verhoudings tussen die verskillende bevolkingsgroepe voortgeduur. Veediefstalle het steeds voorgekom en in 1810 het die stryd tussen Blank en Xhosa weer opgevlam. Vir Graaff-Reinet het dit die koms van maj. Lyster, sy 50 dragonders en 3

---

⁴ G.M. Theal: **Records of the Cape Colony** VI (Return showing the Population ... 1806), p. 75; G.M. Theal: **Records of the Cape Colony** X (Return showing the Population ... 1815), p. 51.

⁵ 1/G.R.14/105 Miscellaneous Documents, Generale Opgaaf Returns, 31/3/1806, 14/5/1815, n.p.

⁶ G.M. Theal: **Records of the Cape Colony** VIII (Report of the Commission of Circuit, 1811), p. 299.

⁷ W.J. Burchell: **Travels in the interior of Southern Africa** II, p. 103.

⁸ 1/G.R. 14/105 Miscellaneous Documents, Generale Opgaaf Returns, 31/3/1806, 14/3/1815, n.p.

⁹ W.J. Burchell: **Travels in the interior of Southern Africa** II, pp. 103-104.

kompanjies Kaapse Regiment soldate, in totaal 15 offisiere en 265 manskappe, tot gevolg gehad.¹⁰ Teen Oktober 1811 is besluit dat die Xhosa oor die Visrivier verdryf moes word. Tydens die militêre operasie waaraan militêre- en kommando-eenhede ook uit die distrik Graaff-Reinet deelgeneem het, is landdros Andries Stockenstrom (snr.) op 29 Desember 1811 deur 'n groep Xhosas in 'n hinderlaag gelok en om die lewe gebring. Uit Blanke oogpunt gesien was die veldtog suksesvol, want vir die eerste keer is daarin geslaag om die Blanke en Xhosa ten volle van mekaar te skei.¹¹ Landdros J.H. Fischer is op 10 Julie 1812 as die nuwe landdros van Graaff-Reinet aangestel en op 14 September 1812 was hy op sy pos in Graaff-Reinet.¹²

6.2 Werksaamheid van ds. Kicherer binne gemeente

Te midde van die woelinge en gevare in die grensgemeenskap asook die verskeie projekte wat die kerkraad aangepak het, het ds. Kicherer sy taak as leraar en pastor uitgevoer. Hy het op Sondag twee eredienste, een in die oggend en een in die middag, waargeneem.¹³ Uit die getuienis blyk dit dat ds. Kicherer 'n goeie prediker was, maar geneig was om lank te preek. Die latere bekende dr. George Thom was baie beïndruk met sy prediking nadat hy hom by geleentheid te Stellenbosch en die Paarl hoor preek het. Volgens dr. Thom was die boodskappe wat ds. Kicherer by die geleentheid

¹⁰ C.O. 2571 Letters Received from Drostdy Graaff-Reinet: No. 5, Stockenstrom-Caledon, 23/7/1810, n.p.; C.O. 2575 Letters Received from Drostdy Graaff-Reinet: Generale Staat en Constitutie van het Graaff-Reinsetse Distrik, 31/12/1810, n.p.; H.B. Giliomee: *Die Administrasietydperk van Lord Caledon 1807-1811 (Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis, 1965, II, p. 285).*

¹¹ K.W. Smith: *From Frontier to Midlands*, p. 77; C.O. 2580 Letters Received from Drostdy Graaff-Reinet: No. 4, Heemraden-Cradock, 8/1/1812, n.p.

¹² C.O. 5810 Government Proclamations, Notices, Ordinances, Circulars and Statistical Register: Government Advertisement, 10/7/1812, n.p.; C.O. 2580 Letters Received from Drostdy Graaff-Reinet: No. 17, Fischer-Cradock, 22/9/1812, n.p.

¹³ J. Campbell: *Travels in South Africa*, p. 173; G.M. Theal: *Records of the Cape Colony VIII* (Report of the Commission of Circuit, 1811), p. 197; G.M. Theal: *Records of the Cape Colony X* (Report of the Commission of Circuit, 1813), p. 80.

gebring het sterk, vurig en besielend, maar het tot twee uur geduur.¹⁴ Ook eerw. Campbell, wat ds. Kicherer op Graaff-Reinet hoor preek het, het gemeld dat sy prediking lank geduur het.¹⁵

Sommige van die gemeentede het heelwat moeite gedoen om die eredienste by te woon. Party het gereeld sover as 'n dagreis - 6 tot 8 uur reistyd - afgelê ten einde die dienste by te woon. Diaken J.S. van Heerden wat aan die voet van die Sneeuberge gewoon het, het byvoorbeeld gewoonlik die Saterdag sy plaas verlaat en Sondagmiddag daarheen teruggekeer.¹⁶

Volgens ds. Kicherer het 'n aansienlike getal gemeentede die eredienste gereeld bygewoon. Persone van alle rasse was in die erediens welkom. So byvoorbeeld het 120 gekleurdes en slawe 'n erediens in Desember 1806 of Januarie 1807 bygewoon.¹⁷

Sondae was nie altyd 'n rustige dag in die gemeenskap nie en ds. Kicherer het sy bydrae gemaak om die destyds bestaande Sondagwette, wat nie baie streng was nie, toe te pas. In 1787 is byvoorbeeld bepaal dat geen "tapper" of herbergier tydens die erediens enige drank mag verkoop nie.¹⁸ In 1804 het goewerneur Janssens alle hand- en huiswerk binnens- of buitenshuis op Sondae of ander feesdae verbied, wat veral daarop gemik was om timmer- en messelwerk - en dus bouwerk in die algemeen - te verbied. Geen straatverkoop van eet- en/of handelware sou geduld word nie.¹⁹ Op

---

¹⁴ **Evangelical Magazine**, 1814 (Missionary Chronicle, Africa), p. 297.

¹⁵ J. Campbell: **Travels in South Africa** ..., p. 173.

¹⁶ S. Broadbent: **A Narrative of the first introduction of Christianity amongst the Barolong tribe of Bechuanas, South Africa**, p. 12; **Evangelical Magazine**, 1807 (Extracts of a letter from the Rev. Mr Kicherer ... January 1807), p. 480.

¹⁷ G.M. Theal: **Records of the Cape Colony X** (Report of the Commission of Circuit 1813), p. 80; **Evangelical Magazine**, 1807 (Extract of a letter from the Rev. Mr Kicherer ... January 1807), p. 480.

¹⁸ **Kaapsche Plakkaatboek IV** (Eerbieding van Sondag, C.J. van de Graaff, 11/12/1787, 13/12/1787), p. 13.

¹⁹ **Kaapsche Plakkaatboek VI** (Interdicte, J.W. Janssens, 27/6/1804), p. 148.

sy beurt het landdros Stockenstrom in 1809 die wynpagter verbied om voor of gedurende die openbare godsdiens - hetsy in die kerk of oefeninghuis - enige drank te verkoop.²⁰

In 1811 is die inwoners van Graaff-Reinet aan die opdrag van goewerneur Janssens herinner. Die reëling is ook strenger gemaak deurdat die inwoners verbied is om, behalwe by die slagter en bakker, enigiets te koop of te verkoop voor of tydens die gewone eredienste op Sondag en die Nagmaalnaweek. Alle handel was egter op Nagmaalsondag verbied.²¹

Die reëling wat sir John Cradock in 1813 getref het in verband met handel op Sondae, was minder streng, aangesien hy bepaal het dat - met die uitsondering van die slagter, apteker en bakker - alle ander handelondernemings slegs tydens die erediens gesluit moes wees.²²

In 1813 het ds. Kicherer by twee geleenthede persone wat na bewering op Sondae sou gewerk het, onder die aandag van die landdros gebring. In een geval sou die pagter - Sauer - gewerk het, maar as gevolg van onvoldoende getuienis is die saak teen hom teruggetrek. In die ander geval het 'n arbeider die wingerd van die weduwee Gruning gesnoei. Die gekleurde het dit glo sonder haar medewete gedoen en die klag is laat vaar.²³

'n Euwel wat ds. Kicherer nie aangestaan het nie, was danspartye en kaartspelery op 'n Sondagand. Dit is moeilik om te bepaal hoe algemeen hierdie aktiwiteite voorgekom het. Ds. Kicherer en ouderling J.F. Naude het sekretaris T.W. Muller byvoorbeeld tydens die huisbesoek voor die Nagmaal van 29 September 1809, versoek om sy deelname aan dié praktyk te staak. Op 'n aggressiewe wyse het Muller hulle daarop gewys dat hy geen Bybelse of burgerlike wette in die

---

²⁰ 1/G.R. 15/8 Notarial Deeds .... No. 1, Conditiën en Voorwaarden deur Landdros A. Stockenstrom ten opsigte van die Wypag 1809, 3/1/1809, n.p.

²¹ 1/G.R. 14/4 Miscellaneous Documents, Publications, Notices, Instructions and Warnings: Interdicts, Landdrost en Heemrade, 26/4/1811, n.p.

²² C.O. 5811 Government Proclamations, Notices, Ordinances, Circulars and Statistical Register: Proclamation, 21/5/1813, n.p.

²³ 1/G.R. 7/2 Journals, 28/6/1813, 23/7/1813, 25/7/1813, 26/7/1813 pp. 177, 187, 188-189.

verband oortree het nie. 'n Lang argument met Muller het gevolg waartydens ds. Kicherer en ouderling Naude na hulle mening, beledig is.²⁴

Die insident het ds. Kicherer sodanig ontstel dat hy die aangeleentheid, nadat dit op 'n kerkraadsvergadering bespreek is, na die goewerneur verwys het.²⁵ Op sy beurt het die goewerneur die saak na landdros Stockenstrom (snr.), wat tydens die twis nie op Graaff-Reinet aanwesig was nie, vir verdere ondersoek verwys.²⁶ Hy het ds. Kicherer se weergawe van die gebeure aanvaar en Muller op 22 Desember in teenwoordigheid van die kerkraad tereggewys. Selfs nadat Muller om verskoning gevra het, was ds. Kicherer nie tevrede nie en wou hy die saak by die goewerneur aanhangig maak.²⁷ Die aangeleentheid is egter op 12 Januarie 1810 deur bemiddeling van landdros Stockenstrom (snr.) geskik.²⁸

Oor die hele wêreld heen het sendingywersaars op die eerste Maandagaand van 'n maand 'n biduur gehou. Vir ds. Kicherer was hierdie geleentheid baie belangrik en saam met die sendingywersaars van Graaff-Reinet het hulle die gebruik gehandhaaf.²⁹

Gedurende die week is twee byeenkomste gehou wat ongeveer dieselfde roetine gehad het. Op Maandagaand het sy vrou en ongeveer 24 vrouens, wat gekleurdes ingesluit het, in die pastorie byeengekom. Op Donderdagaand is op twee plekke in die dorp byeenkomste slegs vir mans gehou. Die byeenkomste is almal met gebed geopen, waarna 'n hoofstuk uit die Bybel of 'n gedeelte uit 'n

---

²⁴ C.O. 3874 Memorials Received: No. 443, Maré en Van Heerden - Caledon, 17/10/1809, n.p.

²⁵ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 3/10/1809, p. 46.

²⁶ C.O. 4827 Letters Despatched, General: Bird - Stockenstrom, 24/10/1809, p. 168.

²⁷ C.O. 2571 Letters Received from Drostdy Graaff-Reinet: No. 4. Stockenstrom - Caledon, 4/1/1810, n.p.

²⁸ C.O. 4827 Letters Despatched, General: Alexander - Stockenstrom, 13/2/1810, p. 430.

²⁹ **Evangelical Magazine**, 1812 (Extracts of a letter from the Female Hottentots who visited England in 1803, Martha Arendse to Director, Oct. 1811), p. 438.

godsdienstige boek voorgelees is wat die basis vir die bespreking van die besondere aand gevorm het. Die vergadering is daarna met 'n gebed afgesluit.

Ds. Kicherer was daarvan oortuig dat die byeenkomste groot waarde gehad het, aangesien die Christelike liefde wat hieruit voortgespruit het soos 'n suurdeeg in die res van die gemeenskap deurgewerk het. In die algemeen is die kennis van die deelnemers en hul insig in die Bybel en sy waarheid ook op die wyse vergroot.

Elke Woensdagaand het ds. Kicherer 'n "leesgeselschap"-byeenkoms in die oefeninghuis gehou. Almal was by die geleentheid welkom en volgens ds. Kicherer het baie mense dit bygewoon. Die geleentheid is met 'n gebed geopen, waarna 'n gedeelte uit die Bybel voorgelees is en hy na aanleiding van die voorgelese gedeelte, die aanwesiges toegespreek het. Die byeenkoms is met die sing van liederes tot Gods eer afgesluit.

Ds. Kicherer het ook Saterdagaaand 'n "soort van redevoering" in die oefeninghuis gehou. Dit was veral gemik op die gemeentelede wat van die plaaswyke afkomstig was en reeds vir Sondag se kerkdiens op die dorp aanwesig was. Daarmee wou hy moontlik ledigheid teenwerk. Volgens sy eie verklaring het tussen 300 en 400 persone by geleentheid dié byeenkomste bygewoon.³⁰

Ooreenkomstig die gebruik van die Hollandse Kerk is die Nagmaal kwartaalliks gevier en was dit 'n besondere geleentheid vir die gemeente. Die Nagmaal het gewoonlik aan die einde van Maart of vroeg in April plaasgevind, dan weer vroeg in Julie, vroeg in Oktober en tydens Kersfees in Desember. Die enigste uitsondering in die vaste patroon was 1808 en 1814 toe die Oktober-nagmaal oorgeslaan is.³¹

---

³⁰ **Evangelical Magazine**, 1812 (Extract of a letter from Mr Kicherer, 30/10/1811), pp. 279-280.

³¹ NGKA. G.6 10/2 Kerkboek: Ontvangst, Collecten, 1806-1809, g.p.; NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Ontvangst, Collecten, 1810-1815, g.p.; **Evangelical Magazine**, 1812 (Extract of a letter from Mr Kicherer, 30/10/1811), p. 280.

Nagmaalgangers het onder normale omstandighede in groot getalle by die Nagmaalviering op die dorp opgedaag. Sommige het soveel as drie tot vyf dagreise afgelê om die Nagmaal by te woon. Tydens die Nagmaalvieringe van Maart of Julie 1807 was byvoorbeeld 770 mense in die kerk teenwoordig, terwyl 1 000 mense die Nagmaalgeleentheid tydens Desember van dieselfde jaar bygewoon het.³² Tydens die Nagmaalviering van Oktober 1811 was daar 155 ossewaens op Graaff-Reinet saamgetrek. Met elke wa het gemiddeld ses tot agt en soms 10 persone gereis. Daarby moet die inwoners van die dorp getel word, asook diegene wat te perd gereis het. In totaal het dus meer as 'n duisend persone die Nagmaalgeleentheid bygewoon.³³

Gedurende die Nagmaalvieringe van Maart 1812 was daar egter slegs 30 waens op die dorp, twee derdes minder as wat daar gewoonlik was. Die swak opkoms is toegeskryf aan die oorlog met die Xhosa en die gerugte dat 300 vyandige gekleurdes na Graaff-Reinet aan die opruk was.

Die Nagmaalgangers het gewoonlik hulle waens op die oop stuk grond rondom die kerk uitgespan.³⁴ Met die oog daarop om vir hulle beter huisvesting tydens Nagmaalgeleenthede te skep, het heelwat Nagmaalgangers die landdros en heemrade in 1810 versoek dat erwe tot hulle beskikking gestel behoort te word waarop tuishuise opgerig kon word. Hierop het die landdros en heemrade besluit om 'n gedeelte van die plein rondom die kerkgebou in erwe te laat verdeel.³⁵ Die goewerneur het die voorstel aanvaar en dit het aanleiding gegee tot 'n openbare veiling waarop erwe wat met die oog op die oprigting van tuishuise onder die hamer gekom het, op 27 en 28 Oktober 1814 verkoop is.³⁶

---

³² NGKA. V.1. 1/3 Notule van die Direksievergadering: Jaarverslag, 30/9/1807, p. 60; ZL. 1/3/3 Letters Received, South Africa, 3/5/A: Kicherer - Hardcastle, 10/3/1808, n.p.

³³ **Evangelical Magazine**, 1812 (Extract of a letter from Mr Kicherer, 30/10/1811), p. 280.

³⁴ W.J. Burchell: **Travels in the interior of Southern Africa II**, p. 101.

³⁵ 1/G.R. 1/4 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 3/7/1810, p. 94.

³⁶ 1/G.R. 8/5 Letters from Colonial Office: Memorandum presented by the Landdrost of Graaff-Reinet to His Excellency Sir John Cradock, 22/12/1813, n.p.; 1/G.R. Joernaal, 7/9/1814, p. 71; 1/G.R. 16/3 Letters Despatched by Landdrost and Secretary: No. 391, Fischer - Bird, 9/9/1814, n.p.; 1/G.R. 16/19 Letters Despatched by Secretary: Advertentie, 13/10/1814, n.p.

Die Nagmaalnaweek was 'n besondere besige en bedrywige tydjie vir die leraar. Dit het reeds Vrydagaande begin wanneer hy die belangstellendes oor een of ander aktuele onderwerp toegesprek het. Saterdagoggend het hy die voorbereidingsdiens vir die Nagmaal in die kerk gelei, terwyl 'n verdere byeenkoms die aand in die oefeninghuis plaasgevind het. Sondag is die Nagmaal by die oggenddiens bedien. Ds. Kicherer verhaal dat daar by geleentheid soveel Nagmaalgangers was dat die bediening van die Nagmaal tot tussen drie- en vieruur in die middag geduur het.³⁷ In die namiddag is 'n nabetrachtingsdiens gehou. By elk van die twee dienste is 'n kollekte opgeneem.³⁸

Sondagaand is weer eens 'n byeenkoms in die oefeninghuis gehou. Die dankseggingsdiens het Maandagoggend plaasgevind. Die baie besige naweek is dan Maandagaand met 'n byeenkoms in die pastorie afgesluit.³⁹

Ds. Kicherer het ook op kerklike en ander feesdae die Woord verkondig. Dit is duidelik dat hy van 1809 af gereeld op Nuwejaarsdag 'n diens waargeneem het.⁴⁰ Vanaf 1811 het hy beslis met Pinksterfees op twee agtereenvolgende dae, naamlik eerste en tweede Pinkster, dienste gehou. Ook met Hemelvaart het hy 'n diens waargeneem.⁴¹ Dit is egter moontlik dat ds. Kicherer bogenoemde eredienste reeds vanaf 1806, toe hy na Graaff-Reinet gekom het, gereeld gehou het, maar die inligting om dit te bewys ontbreek.

Hy het ook met dank- en bededae opgetree. In 1812 is die gevreesde pokke die kolonie ingedra deur 'n slaaf wat van 'n Portugese skip afkomstig was. Die ontstellende nuus het Graaff-Reinet op 7

---

³⁷ **Evangelical Magazine**, 1812 (Extract of a letter from Mr Kicherer, 30/10/1811), p. 280.

³⁸ NGKA. G.6 10/2 Kasboek: Ontvangst, Collecten, 1806-1809, g.p.; 1/G.R. 7/2 Journal, 19/4/1813, 3/10/1813, pp. 141, 217.

³⁹ ZL. 1/3/4 Letters Received, South Africa, 4/4/C: Kicherer - London Missionary Society, 30/10/1811, n.p.

⁴⁰ NGKA. G.6 10/2 Kasboek: Ontvangst, Collecten, 1/1/1809, g.p.; NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Ontvangst, Collecten, 1/1/1810, 1/1/1815, g.p.

⁴¹ NGKA. G.6 10/2 Kasboek: Ontvangst, Collecten, 7/5/1801, g.p.; NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Ontvangst, Collecten, 1810-1815, g.p.

April 1812 bereik. Teen September 1812 het die siekte geheel en al verdwyn en die goewerneur het 11 Oktober 1812 as 'n dankseggingsdag verklaar. Ds. Kicherer het op bogenoemde dag die opdrag uitgevoer.⁴² Op Woensdag 1 September 1813 het hy weer eens 'n dank- en biddag gehou.⁴³

Ds. Kicherer se werk as leraar het verder as die grense van die dorp Graaff-Reinet gestrek. Volgens die kerkorde van De Mist was die leraars van die plattelandse gemeentes verplig om, vergesel van twee kerkraadslede, daardie gemeentelede wat ver van die dorp gewoon het, gereeld te besoek. Hierdie besoeke moes ten minste vier maal per jaar geskied. Met die oog op die besoeke moes byeenkomste op geskikte plase gereël word. Die inwoners moes vroegtydig van die besoek in kennis gestel word en daarheen uitgenooi word. Verder was dit die ideaal dat so 'n byeenkoms nie altyd op dieselfde plase gehou moes word nie, maar dat dit tussen die plase van die omgewing gewissel word. By die geleentheid moes die leraar 'n diens hou en die sakramente bedien. Voorts moes hy elke huisgesin van die veldkornetskap besoek. Met die huisbesoek moes hy die huisgesin vermaan, vertroos en aangaande leer en sedes van die kerk onderrig. Daarbenewens moes hy hulle vermaan om die landswette te gehoorsaam en om hul bediendes en vry gekleurdes goed te behandel.⁴⁴

Ds. Kicherer het gedurende 1807 baie moeite gedoen om die gemeente te deurreis en die lidmate te leer ken. Reeds in Januarie van dié jaar het hy met sy eerste besoeke begin. Die 10de en 11de van genoemde maand het hy op die plaas van die weduwee Isak van der Merwe in die Kamdebo deurgebring. Tydens dié besoek het hy ten minste by drie geleenthede opgetree, naamlik die Saterdag en by twee geleenthede die Sondag.

---

⁴² G.M. Theal: *History of South Africa* V, pp. 258-259; W.J. Burchell: *Travel in the interior of Southern Africa* II, p. 106; C.O. 4382 Letters Despatched, General: Bird - Borchard and all other clergymen, 18/9/1812, pp. 357-358; NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Ontvangst, Collecten, 11/10/1812, g.p.

⁴³ 1/G.R. 7/2 Journals, 1/9/1813, p. 203; NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Ontvangst, Collecten, 1/9/1813, g.p.

⁴⁴ A. Dreyer: *Boustowwe vir die Geskiedenis van die Nederduits-Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika* III, pp. 15-16; B. Booyens: *Kerk en Staat 1795-1843 (Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis, 1965, II, p. 62).*

Hy het sy reis daarvandaan voortgesit en vir ten minste drie dae by Andries Petrus Burger oorgestaan en godsdiensoefeninge gehou. Vandaar het hy na Barend Jacobus Burger afgereis waar hy op Sondag, 18 Januarie, twee dienste gehou het. Op Bart Viljoen se plaas, sy volgende oorstaanpunt, het hy een diens gehou.

Gedurende April 1807 het hy die veldkornetskappe van Bruintjieshoogte en Zwagerhoek deurreis en na alle waarskynlikheid die Sneeuberge gedurende September 1807 besoek. Vanaf 12 Oktober tot 7 November 1807 het hy in 'n westelike rigting die gemeentede in die Goup-, Nieuweveld- en Swartberg-veldkornetskappe besoek.⁴⁵ Op 16 Oktober is hy deur die bekende veldkornet Samuel de Beer op die plaas Kweekvallei ontvang, waar hy drie dienste waargeneem het. By die weduwee Hattingh, sy daaropvolgende oorstaanpunt, het hy een diens gehou en by die weduwee Nielson het hy weer drie dienste waargeneem. Tydens hierdie besoeke is hy deur veldkornet Samuel de Beer vergesel. Met die uitsondering van een voorval by 'n spesifieke gesin, het die besoek vlot verloop.⁴⁶

Dit is 'n onmoontlike taak om met enige mate van akkuraatheid ds. Kicherer se huisbesoekreise gedurende die ander jare van sy verblyf op Graaff-Reinet na te speur, aangesien afleidings van moontlike huisbesoeke gebaseer word op die inligting wat in die kasboek opgeneem is. Die diakenkassier het egter nie altyd 'n aanduiding gegee dat kollekte wat inbetaal is, wel op 'n huisbesoekreis opgeneem is nie. Soms is die veldkornetskap se naam by die inskrywing genoem. Bo alle twyfel kan aanvaar word dat hy gedurende 1808 huisbesoekreise onderneem het, maar dit is onbekend waarheen hy gereis het.⁴⁷ Gedurende die periode 12 April tot 8 Mei 1809 en vanaf 7 tot 14 Junie was hy weer uit op huisbesoek. Vroeg in Augustus dieselfde jaar het hy die Sneeu-berg-veldkornetskap besoek en teen die einde van die jaar het die Kamdeboo aan die beurt gekom. Gedurende Junie 1810 het hy weer die Swartberg-veldkornetskap besoek.⁴⁸

---

⁴⁵ NGKA. G.6 10/2 Kasboek: Ontvangst, Collecten, 1807, g.p.

⁴⁶ 1/G.R. 12/1 Letters and Reports .... De Beer - Stockenstrom, 31/10/1807, n.p.

⁴⁷ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 4/10/1805, p. 41.

⁴⁸ NGKA. G.6 10/2 Kasboek: Ontvangst, Collecten, 1809, 1810, g.p.

Volgens ds. Kicherer se eie verklaring in 1811 het hy elke drie maande vir 'n periode van vier tot vyf weke op huisbesoek in die distrik uitgegaan.⁴⁹ Die Rondgaande Hof van 1813 het in sy verslag daarvan melding gemaak dat ds. Kicherer in die loop van 'n jaar al sy lidmate besoek het.⁵⁰ Of dit 'n eie onafhanklike nagevorsde stelling van die hof is, word betwyfel. Dit is na alle waarskynlik eerder gegrond op 'n verslag wat ds. Kicherer van sy eie arbeid aan hulle gegee het. Daar bestaan egter geen empiriese gegewens wat die stelling weerlê of bevestig nie. Dit kan egter aanvaar word dat dit sy uitgesproke ideaal was en dat hy elke jaar hard daaraan gewerk het om dit te bereik.

Tydens 'n huisbesoekreis het ds. Kicherer altyd soggens en saans 'n godsdiensoefening gehou by elke oornag- of oorstaanbesoekpunt wat hy aangedoen het. Op sy reis na die volgende oornagpunt het hy op die plase wat hy verbygegaan het, huisbesoek gedoen. Teen Saterdag was hy normaalweg reeds op die plaas waar hy die erediens die Sondag sou waarneem. Saterdagoggend het hy dan 'n godsdiensoefening gehou. Klaarblyklik het die erediens die Sondagoggend plaasgevind terwyl 'n godsdiensoefening die aand gehou is.⁵¹

Burchell, wat een van die huisbesoeke wat in die week plaasgevind het, meegemaak het, het die volgende inligting oor dié geleentheid gegee: Kort na die aankoms van ds. Kicherer op die plaas - by die spesifieke geleentheid was dit die plaas van Barend Burger - is boodskappers na die omliggende plase gestuur om die inwoners na die volgende dag se byeenkoms uit te nooi. Die aand is huisgodsdiensoefening gehou.

Teen die middag van die volgende dag het die bure, wat oor 'n groot afstand na die byeenkoms moes reis, op die plaas begin aankom. Teen die aand is 'n godsdiensoefening gehou wat daaruit bestaan

---

⁴⁹ **Evangelical Magazine**, 1812 (Extract of a letter from Mr Kicherer, 30/10/1811), p. 279; W.J. Burchell: **Travels in the interior of Southern Africa II**, p. 109.

⁵⁰ G.M. Theal: **Records of the Cape Colony V** (Report of the Commission of Circuit for the year 1813), p. 21.

⁵¹ **Evangelical Magazine**, 1812 (Extract of a letter from Mr Kicherer, 30/10/1811), p. 279; 1/G.R. 7/2 Journal, 11/5/1813, p. 154; J. Campbell: **Travels in South Africa ...**, pp. 177, 178.

het dat Skrifgedeeltes uit die Bybel voorgelees en verklaar is. Gebede is daarna gedoen en psalms is saam gesing. Die daaropvolgende oggend teen tienuur het die besoekers na hul plase teruggekeer.⁵²

Ds. Kicherer was vir sy vervoer op so 'n tog afhanklik van die hulp van die boere. Die boere was verplig om hulle waens en trekgoed tot sy beskikking te stel. Gewoonlik is die vervoerreëlins vooraf met die boer getref.⁵³

Die hulpverlening het nie altyd glad verloop nie. Tydens sy besoek aan die Swartberge in 1807 het hy per ossewa op 'n sekere plaas aangekom waar 'n perdekar vir hom gereed gestaan het vir die volgende skof. Dit was egter te klein en gevolglik moes hy die reis na die volgende punt met die ossewa voortsit.⁵⁴

In 'n ander geval het ene Hendrik Lubbe van die Sneeuberge as gevolg van omstandighede buite sy beheer, nie die opdrag uitgevoer om aan ds. Kicherer 'n wa en trekdiere te voorsien nie. Vir dié versuim het die landdros en heemrade hom met 50 riksdaalders beboet. Die helfte van die boete moes hy aan die kerk gee. Dit was hul oortuiging dat Lubbe sy veldkornet van sy omstandighede kon ingelig het sodat ander vervoerreëlins getref kon word.⁵⁵ Tydens latere jare het ds. Kicherer as gevolg van die ongerief wat hierdie werkwyse tot gevolg gehad het klaarblyklik van sy eie perdewa en ses perde op die huisbesoektogte gebruik gemaak. Hy het dié wa op 'n tydstip tussen 1810 en 1812 aangekoop.⁵⁶

---

⁵² W.J. Burchell: **Travels in the interior of Southern Africa** II, pp. 123-124.

⁵³ 1/G.R. 12/1 Letters and Reports ...: De Beer - Stockenstrom, 31/10/1807, n.p.; 1/G.R. 1/4 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 5/10/1810, p. 98; W.J. Burchell: **Travels in the interior of Southern Africa** II, p. 120.

⁵⁴ 1/G.R. 12/1 Letters and Reports ...: De Beer-Stockenstrom, 31/10/1807, n.p.

⁵⁵ 1/G.R. 1/4 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 5/10/1810, p. 90

⁵⁶ 1/G.R. 1/4 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 5/10/1810, p. 98; W.J. Burchell: **Travels in the interior of Southern Africa** II, pp. 120, 122.

Die huisbesoektogte het ook persoonlike gevare vir ds. Kicherer ingehou. So verhaal ds. Kicherer dat hy, Jan Geel en sy vrou tydens een van hierdie togte in die veld moes oornag. Jan Geel en sy vrou het onder die wa, met hul hondjie op hul voete, geslaap. Die volgende oggend moes hul uitvind dat die hondjie gedurende die nag deur 'n leeu weggedra is! Die leeugevaar was 'n baie wesenlike gevaar vir enige reisiger.⁵⁷ Die Boesmans, veral in die Sneeubergomgewing, was 'n verdere bron van gevaar. Ten spyte van alle ongerief en gevare het ds. Kicherer steeds die opdrag om die lidmate te besoek, uitgevoer.

Intussen het ds. Kicherer op 'n baie beperkte skaal ook na die geestelike behoeftes van die inwoners van die distrik Uitenhage omgesien. Met die totstandkoming van die distrik in 1804 was geen predikant vir dié gemeente beskikbaar nie en gevolglik was die inwoners steeds op die kerk te Graaff-Reinet vir hul geestelike behoeftes aangewese.⁵⁸ Hul kinders is in die kerk van Graaff-Reinet gedoop en het die belydenis van geloof daar afgelê. Hoe dikwels die inwoners van die distrik Uitenhage kerkdienste in Graaff-Reinet bygewoon het, is moeilik te bepaal. Sommige van hulle het klaarblyklik vir Nagmaalgeleenthede na Graaff-Reinet afgereis.⁵⁹ 'n Reistyd van 60 uur per ossewa vanaf Uitenhage na Graaff-Reinet,⁶⁰ wat ongeveer 'n week in beslag kon neem, is ter sprake.

Hoewel ds. Kicherer reeds in 1807 die Bruintjieshoogte-veldkornetskap besoek het, het hy in 1809 die eerste keer die dorp Uitenhage besoek. Hy het teen die middel van September 1809 landdros Cuyler van Uitenhage van sy voorgenome besoek in Oktober in kennis gestel. Sy koms na Uitenhage het met groot afwagting gepaard gegaan. Na die besoek het dr. Van der Kemp berig dat

---

⁵⁷ J. Campbell: *Travels in South Africa* ..., pp. 183, 184-185, 186.

⁵⁸ B.R. 456 Notule van Verrigting van Kom-genl. J.A. de Mist: Landdrost en Heemrade van Uitenhage - De Mist, 15/11/1804, p. 16.

⁵⁹ 1/G.R. 16/1 Letters Despatched by Landdrost and Secretary III: Stockenstrom - Alberti, 6/8/1805, p. 478.

⁶⁰ C.O. 37 Letters Received from Consistories ...: No. 29, Van den Berg - Cradock, 28/12/1811, n.p.

ds. Kicherer se arbeid op Uitenhage goeie vrugte gedra het. Dr. Van der Kemp was van oordeel dat ds. Kicherer die gemeente tot werklike Godsvrug aangespoor het.⁶¹

Gedurende Januarie 1811 het ds. Kicherer Uitenhage weer eens besoek. By hierdie geleentheid is hy deur die sendeling Pacalt vergesel.⁶²

As gevolg van die wens van die inwoners dat ds. Kicherer hulle weer moes besoek en omdat die kerkhuis, waarin ds. Kicherer die dienste kon waarneem, voltooi was, het landdros Cuyler hom in Junie 1812 uitgenooi om Uitenhage weer te besoek.⁶³ Die kerkhuis is juis na aanleiding van die besoeke van ds. Kicherer aan Uitenhage opgerig.⁶⁴ Ds. Kicherer het gevolglik die uitnodiging aanvaar en Uitenhage gedurende Augustus 1812 besoek.⁶⁵

Ds. Kicherer het in 1811 verklaar dat hy Uitenhage een maal per jaar besoek het⁶⁶ terwyl landdros Cuyler in 1812 verklaar het dat hy Uitenhage een maal per jaar of een maal elke twee jaar besoek het.⁶⁷ Daar is egter geen bewys dat ds. Kicherer na 1812 weer besoek aan Uitenhage gebring het nie. Aan die ander kant is daar ook geen bewys dat hy dit nie wel gedoen het nie.

Die geweldige uitgebreidheid van die distrik en die gevolglike groot afstande wat gemeentelêde moes aflê om aan die godsdienstbedrywighede deel te neem, het egter nie hul behoefte aan die diens

---

⁶¹ P.H.M. Calitz: Die Stigting en vroeë Geskiedenis van die Distrik Uitenhage, p. 107; **Evangelical Magazine**, 1810 (Religious Intelligence, Africa), p. 290; C.O. 32 Letters Received from Churches ...: No. 8, Kicherer - Caledon, 10/6/1811, n.p. enclose Expences, 5/1/1810, n.p.; NGKA. G.6 10/2 Kasboek: Ontvangst, Collecten, 20/11/1809, g.p.

⁶² C.O. 28 Letters Received from Churches ...: Kicherer - Bird, 9/11/1811, p. 46; **Evangelical Magazine**, 1811 (Religious Intelligence, South Africa), p. 314.

⁶³ 1/Uit. 15/1 Letters Despatched by Landdrost: Cuyler - Kicherer, 30/7/1812, n.p.

⁶⁴ A.P. Smit: **Ligbaken aan die Swartkops**, p. 15.

⁶⁵ 1/G.R. 7/1 Journal: Afgave van Kruit en Lood, Augustus 1812, n.p.

⁶⁶ **Evangelical Magazine**, 1812 (Extracts of a letter from Mr Kicherer, 30/10/1811), p. 279.

⁶⁷ A.P. Smit: **Ligbaken aan die Swartkops**, p. 15.

van hul Skepper afgestomp nie. Gevolglik het van die inwoners van tyd tot tyd gepoog om 'n persoon te bekom wat - naas die leraar - hul geestelike behoeftes kon bevredig. So 'n persoon was Herman Vorster. Hy was 'n gebore Nederlander wat in 1801 as sendeling in die geselskap van sendelinge Bakker en Mannenberg, na die kolonie gekom het. Aanvanklik het hy in die distrik Tulbagh gearbei, maar in 1806 na die Kaap vertrek.⁶⁸ Na 'n verblyf van twee maande in die stad, het hy op die koste van die Londense Sendinggenootskap na Graaff-Reinet afgereis.⁶⁹

Nadat hy klaarblyklik sy posisie in die distrik Graaff-Reinet met ds. Kicherer en landdros Stockenstrom (snr.) bespreek het, het hy na die Sneeuberge - sy nuwe arbeidsveld - vertrek. Vanaf Maart 1807 tot en met Desember 1810 het hy met ongereelde tussenposes kollekte, wat hy klaarblyklik by godsdiensoefeninge ingesamel het, aan die kerkraad oorbetal.⁷⁰

Hoewel hy in Desember 1806 verklaar het dat hy nie meer in diens van enige sendinggenootskap was nie,⁷¹ het hy tog wel in Mei 1807 en Junie 1808 met die Nederlandse Sendinggenootskap gekorrespondeer.⁷²

Sy verblyf en werk in die Sneeuberge was nie baie suksesvol nie. So het hy by geleentheid gekla dat hy nie baie mense met sy arbeid bereik het nie, want nie baie mense wou van sy dienste gebruik

---

⁶⁸ P.S. de Jongh: *Sendingwerk in die Landdrosdistrikte Stellenbosch en Tulbagh (sedert 1822 Worcester) 1799-1830*, pp. 225-228.

⁶⁹ NGKA. V.1 1/2 Notule van die Direksievergadering, 15/3/1806, 2/5/1806, 9/5/1806, pp. 213-214, 219-220, 228.

⁷⁰ NGKA. G.6 10/2 Kasboek: Ontvangst, Collecten, 27/3/1807, 27/12/1807, 8/10/1808, 25/12/1809, g.p.; NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Ontvangst, Collecten, 11/7/1810, 22/12/1810, g.p.

⁷¹ ZL. 1/3/3 Letters Received, South Africa, 3/3/D: Vorster - Netherlands Missionary Society, 4/12/1806, n.p.

⁷² Z D./N.3 Uitgaande Briewe: Fontein - Vorster, 19/10/1810, n.p.

maak nie. Ook wou mense nie weer na hom geluister het nadat hulle hom die eerste keer gehoor het nie.⁷³

Sy arbeid as onderwyser/kategismusmeester in die Sneeuberge was dus onbevredigend en gevolglik het hy, sy vrou en dogter⁷⁴ na Bruintjieshoogte versit. In dié veldkornetskap het hy groter aanklank gevind en reeds in November 1807 het 41 inwoners van die veldkornetskap die kerkraad versoek dat hy toegelaat word om as godsdiensoefenmeester in hulle kontrei op te tree. Die afstand na die kerk en gevare verbonde aan die reis daarheen is as motivering vir die versoek voorgehou. Die kerkraad en die landdros het die versoek goedgekeur.⁷⁵ Hy het klaarblyklik tot 1810 in die veldkornetskap gewerk.⁷⁶ Wat sy verdere lot was, is onbekend.

6.3 'n Tekort aan Bybels en psalmboeke

Die gemeente van Graaff-Reinet het teen 1811 'n geweldige tekort aan Rynse psalmboeke ervaar. As gevolg van die Britse bewind aan die Kaap kon die boeke nie meer so geredelik vanaf Nederland ingevoer word nie. Veral die grootdruk eksemplare was in baie groot aanvraag. Aangesien geen eksemplare meer in daardie stadium in die Kaap beskikbaar was nie, is tussen 8 en 10 riksdaalders per eksemplaar betaal, indien dit wel iewers bekom kon word. Onder hierdie omstandighede het ds. Kicherer die Londense Sendinggenootskap genader met die oog daarop dat hulle die boeke vir hom kon bekom.⁷⁷

---

⁷³ NGKA. V.1 1/3 Notule van die Direksievergadering: Jaarverslag, 28/9/1807, en Jaarverslag, 28/9/1808, pp. 59-69, 158.

⁷⁴ ZL. 1/3/3 Letters Received, South Africa, 3/3/D: Vorster - Netherlands Missionary Society, 4/12/1806, n.p.

⁷⁵ NGKA. G.6 2/1 Inkomende Briewe, B: Lombaard e.a. - Kerkraad van Graaff-Reinet, 20/11/1807, g.p.; NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 28/12/1807, p. 37.

⁷⁶ NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Ontvangst, Collecten, 11/7/1810, 22/12/1810, g.p.

⁷⁷ ZL. 1/3/4 Letters Received, South Africa, 4/5/C: Kicherer - London Missionary Society, 30/11/1811, n.p.

Daar het ook vanuit 'n ander oord hulp en gevolglik verligting vir die knellende probleem gekom. Ds. Werninck van die Nederlandse gemeente in Londen, het aangebied om as agent vir die kolonie op te tree ten einde die verkryging van Bybels en psalm- en gesangeboeke moontlik te maak. By die aanhoor van dié goeie nuus het die kerkraad van Graaff-Reinet besluit om 500 eksemplare van die nuwe psalm- en gesangboek van ds. Werninck te bestel. Die "nuwe" psalm- en gesangboek was reeds vanaf 1807 in die Nederlandse kerk in gebruik. Die bestelling, wat die 500 eksemplare vir Graaff-Reinet ingesluit het, het in Desember 1813 hier te lande aangekom.⁷⁸ Dit is moeilik om uit die bronne te bepaal of die Londense Sendinggenootskap aan ds. Kicherer se versoek van 1811 gehoor gegee het en, indien wel, hoeveel van die boeke hulle afgestuur het.

Bybels was net so skaars. Nieteenstaande die 300 Bybels en Nuwe Testamente wat die Bybelvereniging aan ds. Kicherer gestuur het, het hy in 1811 die Londense Sendinggenootskap, ook met die oog op Bybels, genader. Dit was veral die folio grootte Bybel waaraan 'n besondere behoefte bestaan het.⁷⁹ Net soos in die geval van die psalm- en gesangeboeke, is dit moeilik om te bepaal of die Londense Sendinggenootskap aan die versoek voldoen het en, indien wel, hoeveel Bybels die gemeente uit die oord ontvang het.

Vanaf 1813 was die verspreiding van Bybels in die kolonie die taak van die Bybel- en Skoolkommissie.⁸⁰ So byvoorbeeld het dié kommissie in Kaapstad sy eweknie op Graaff-Reinet in Julie 1815 in kennis gestel, dat tussen 40 en 50 Bybels van verskillende formaat in Kaapstad vir hulle beskikbaar gehou word. Die Bybel- en Skoolkommissie van Graaff-Reinet moes dit egter in Kaapstad laat afhaal.⁸¹

---

⁷⁸ A. Moorrees: **Die Nederduitse Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika 1652-1873**, p. 525; NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 1/2/1813, p. 54.

⁷⁹ ZL. 1/3/4 Letters Received, South Africa, 4/5/C: Kicherer - London Missionary Society, 30/10/1811, n.p.; **Evangelical Magazine**, 1810 (Religious Intelligence, South Africa), p. 326.

⁸⁰ E.G. Malherbe: **Education in South Africa 1652-1922**, p. 62.

⁸¹ 1/G.R. 17/122 Letters Received by School Commission and Examination Commission: Hesse - School Commission Graaff-Reinet, 7/7/1815, n.p.

6.4 Salaris van ds. Kicherer

Die salaris van die leraars in gemeentes buite Kaapstad, dit wil sê die plattelandse gemeentes, was maar karig. In 1809 het ds. Kicherer 'n salaris van 1 000 riksdaalders per jaar van die owerheid ontvang. In dieselfde stadium het die leraar van Kaapstad 1 500 riksdaalders per jaar gekry. As gevolg van die devaluasie van die riksdaalder en gevolglike swakker koopkrag van dié munt, het landdros Stockenstrom (snr.) die salaris wat ds. Kicherer ontvang het, as onvoldoende vir sy lewensbehoefte, beskou. Gevolglik het hy die goewerneur versoek dat, ooreenkomstig klousule 8 van die kerkorde, 'n bydrae tot die salaris van die leraar by die gemeenskap bekom moes word. Klousule 8 het bepaal dat die gemeente self vir die salaris van die leraar verantwoordelik is, hoewel dit nooit so toegepas is nie.⁸²

Die goewerneur het op sy beurt versoek dat hulle voorstelle vir moontlike fondsinsamelingsprojekte aan hom moes voorlê.⁸³ Die landdros, heemrade en kerkraad het daarop voorgestel dat die inwoners van die distrik tydens die gewone jaarlikse opgaaf - elkeen volgens sy eie vermoë - 'n bydrae moes maak; nie meer as 1 riksdaalder nie, maar ook nie minder as 'n 1/4 riksdaalder per persoon nie.

Hulle was van oordeel dat die 500 riksdaalders wat op dié wyse geïen kon word, voldoende finansiële verligting vir die leraar kon bring.⁸⁴ Die goewerneur het egter die plan gekelder, aangesien dit sy standpunt was dat die verhoging in daardie stadium nie geregverdig was nie.⁸⁵

---

⁸² C.O. 2567 Letters Received from Drostdy Graaff-Reinet: No. 6, Stockenstrom - Caledon, 13/9/1809, n.p.

⁸³ C.O. 4827 Letters Despatched, General: Bird - Stockenstrom, 24/10/1809, p. 168.

⁸⁴ C.O. 2571 Letters Received from Drostdy Graaff-Reinet: No. 7, Stockenstrom - Caledon, 17/1/1810, n.p.

⁸⁵ C.O. 4827 Letters Despatched, General: Alexander - Stockenstrom, 21/2/1810, p. 439.

Landdros Stockenstrom (snr.) was egter so oortuig daarvan dat 'n salarisverhoging noodsaaklik was, dat hy gedurende 1810 'n fondsinsameling vir die doel geloods het. Uiteindelik is 400 riksdalders aan ds. Kicherer oorbetaal.⁸⁶

Gedurende 1811 het die kerkraad 'n versoekskrif wat deur 606 lidmate onderteken is en waarin op 'n salarisverhoging vir ds. Kicherer aangedring is, aan die goewerneur gestuur.⁸⁷ Hy het egter weer eens afwysend daarop gereageer.⁸⁸ Die kerkraad het in Desember van dieselfde jaar weer vertoë met die oog op 'n salarisverhoging vir die leraar tot die owerheid gerig.⁸⁹ Na verloop van etlike maande is uiteindelik aangekondig dat die salaris van alle leraars met 500 riksdalders per jaar verhoog sou word.⁹⁰ Ds. Kicherer het dus vanaf Januarie 1812 'n salaris van 1 500 riksdalders per jaar ontvang.

6.5 'n Waardebepaling van sy werk in die gemeente

Uit bogenoemde blyk dit baie duidelik dat die gemeente 'n geweldige hoë waardering vir die werk van ds. Kicherer gehad het. Sy arbeid was in die algemeen baie geseënd. Die Rondgaande Hof van 1811 het soos volg oor die gemeente en hul predikant gerapporteer: "The zeal of the inhabitants to attend public worship is particularly remarkable there [Graaff-Reinet] ... all of which is to be attributed to the undefatigable zeal of the Clergyman [ds. J.J. Kicherer], who has so deservedly attracted the general approbation and confidence, and also the encouraging example which was

---

⁸⁶ C.O. 2575 Letters Received from Drostdy Graaff-Reinet: Uitgave 1810, Allerlei uitgave, 31/12/1810, n.p.; C.O. 4829 Letters Despatched, General: Bird - Stockenstrom, 18/6/1811, p. 291; 1/G.R. 1/4 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 8/7/1811, pp. 114-115.

⁸⁷ C.O. 28 Letters Received from Churches ...: No. 49, Kerkraad van Graaff Reinet - Caledon, 11/11/1811, n.p.

⁸⁸ C.O. 4829 Letters Despatched, General: Bird - Board of Churchwardens of Graaff-Reinet, 28/2/1811, p. 129.

⁸⁹ C.O. 37 Letters Received from Consistories ...: No. 29, Van den Berg - Cradock, 28/12/1811, n.p.

⁹⁰ C.O. 4831 Letters Despatched, General: Alexander - Borchers etc., 29/2/1812, p. 325.

shown in that respect by the deceased landdros Stockenstrom".⁹¹ Die Rondgaande Hof van 1813 het in dieselfde trant oor ds. Kicherer getuig.⁹²

Ook die gemeentedelede het getuig van hul liefde vir hul predikant wat hulle met verstand, insig en liefde gelei het. Hulle was verder bewus van die geweldige verandering in geestelike klimaat wat op Graaff-Reinet te bespeur was sedert sy aankoms aldaar.⁹³

Die reisiger en buitestaander Burchell wat Graaff-Reinet gedurende 1812 vir 'n maand besoek het,⁹⁴ het soos volg van ds. Kicherer geskryf: "I had constant opportunities of noticing Mr Kicherer's extraordinary zeal in religion and unremitted attention to his duties of his situation... Though enthusiams in the evangelical course is not an uncommon sentiment; I have no hesitation in believing Mr Kicherer's religious feelings to have been as sincere as they were warm, and that his labours were directed by an earnest desire for the diffusing of the Gospel".⁹⁵

Ds. Kicherer het self verklaar dat hy met sy oog op die Here "al stillekens" voortgaan om die Woord van die Here op die eenvoudigste manier aan die gemeente te bring. In sy eie woorde was die geheim vir sy sukses ingesluit in die vreugde wat hy in die gemeente tydens sy ampstermyn ervaar het.⁹⁶

---

⁹¹ G.M. Theal: **Records of the Cape Colony VIII** (Report of the Commission of Circuit, 1811), p. 298.

⁹² G.M. Theal: **Records of the Cape Colony VIII** (Report of the Commission of Circuit, 1813), p. 81.

⁹³ C.O. 67 Letters Received from Consistories ...: Rabie etc. - Somerset, 7/1/1815, pp. 563-564.

⁹⁴ W.J. Burchell: **Travels in the interior of Southern Africa II**, pp. 101, 120.

⁹⁵ W.J. Burchell: **Travels in the interior of Southern Africa II**, p. 109.

⁹⁶ ZL. 1/3/3 Letters Received, South Africa, 3/5/C: Kicherer - Hardcastle, 10/3/1808, n.p.; ZL. 1/3/4 Letters Received, South Africa, 4/5/C: Kicherer - London Missionary Society, 30/10/1811, n.p.

6.6 Ds. Kicherer word beroep

Te midde van die kroniese tekort aan predikante aan die Kaap is ds. Kicherer tydens sy verblyf op Graaff-Reinet slegs by twee geleenthede na ander gemeentes beroep. Die eerste was in Desember 1810 toe die goewerneur hom versoek het om die leraar van die nuut-gestigte gemeente van Zwartberg (Caledon) te word.⁹⁷ Hoewel hy die beroep as 'n baie groot eer beskou het, het hy versoek dat 'n ses weke grasietydperk waarin hy die saak kan oorweeg, aan hom toegestaan word.⁹⁸ Die kerkraad het hom eenparig versoek om nie die beroep aan te neem nie. Die probleem wat sou ontstaan om 'n opvolger vir hom te verkry indien hy die beroep sou aanvaar, die feit dat die pastorie in aanbou was, sowel as hul liefde vir die leraar, het ten grondslag van hierdie versoek gelê. Aangesien ds. Kicherer self nog nie gereed was om die gemeente te verlaat nie, is besluit dat hy en die kerkraadslede J.B. Rabie en Paul Maré die goewerneur persoonlik oor die aangeleentheid sou gaan spreek.⁹⁹ Die goewerneur het klaarblyklik die verduideliking van dié afvaardiging aanvaar, aangesien ds. Kicherer nie na Caledon verhuis het nie.

Die tweede beroep is in 1814 uitgebring. Met die dood van ds. Ballot op 7 Januarie 1814 het 'n vakature in die Tulbagh-gemeente ontstaan.¹⁰⁰ Ds. Kicherer was juis op pad na die Kaap toe die tragiese gebeurtenis plaasgevind het. Tydens 'n besoek aan die goewerneur het hy hom versoek om hom na 'n gemeente nader aan die Kaap te beroep,¹⁰¹ klaarblyklik met die oog op die vakante Tulbagh-gemeente.

⁹⁷ C.O. 4828 Letters Despatched, General: Bird - Kicherer, 18/12/1810, p. 521.

⁹⁸ C.O. 28 Letters Received from Churches ...: No. 46, Kicherer - Bird, 9/1/1811, n.p.

⁹⁹ NGKA. G.6 Notule van die Kerkraad, 4/2/1811, p. 52; C.O. 2575 Letters Received from Drostdy Graaff-Reinet: No. 3, Stockenstrom - Caledon, 8/1/1811, n.p.; **Evangelical Magazine**, 1813 (Religious Intelligence, Arrival of Rev. Messrs. Campbell and Thom at the Cape), p. 114.

¹⁰⁰ R.F.M. Immelman: Ballot, Heinrich Wilhelm (W.J. de Kock (hoofred.): **Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek I**, p. 49).

¹⁰¹ C.O. 3898 Memorials Received: No. 42, Kicherer - Cradock, n.d., n.p.; C.O. 4835 Letters Despatched, General: Alexander - Kicherer, 8/2/1814, p. 177; NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Ontvangst, Collecten, 1/1/1814-18/2/1814, g.p.; NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 4/1/1814, pp. 55-56.

Sy besoek aan die Kaap teen die einde van 1814 was waarskynlik weer eens daarop gerig om sy moontlike verplasing met die goewerneur te bespreek. By dié geleentheid het die goewerneur hom dan ook na Tulbagh beroep.¹⁰² Ongelukkig kon geen geskrewe motivering vir ds. Kicherer se optrede gevind word nie.

Nadat die inligting in verband met die verplasing van hul leraar in Graaff-Reinet bekend geword het, moes die teleurstelling en verslaentheid van die gemeente baie groot gewees het. Die brief van J.B. Rabie, C. van Nieuwkerk en Jan Geel asook die brief van voorleser A. van Lingen aan die goewerneur, getuig hiervan. In beide die briewe is gepleit dat die verplasing teruggetrek moes word.¹⁰³ Die antwoord van die goewerneur, naamlik dat hy ds. Kicherer op eie versoek na Tulbagh verplaas het,¹⁰⁴ moes die voldongenheid van die feit tuisgebring het.

Ds. Kicherer het sy afskeidspreek op Graaff-Reinet op Sondag 28 Mei 1815, gehou.¹⁰⁵ Op Dinsdag 30 Mei het drie pakwaens met ds. Kicherer se besittings na Tulbagh vertrek. Die volgende dag het hy, te midde van stortreën, finaal van die gemeente afskeid geneem. "He [Kicherer] was much affected and cried bitterly"¹⁰⁶ het die sendeling W.J. Corner later opgemerk.

---

¹⁰² NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 31/1/1815, p. 57; 1/G.R. 7/1 Journal: Joernaal gehou in afwesigheid van Landdros Fischer deur T.W. Muller, September 1814, 15/9/1814, n.p.; 1/G.R. 7/3 Journal, 14/12/1814, p. 114.

¹⁰³ C.O. 67 Letters Received from Consistories ...: Rabie etc. - Somerset, 7/1/1815 and Van Lingen - Somerset, 31/1/1815, pp. 563-564, 635-634.

¹⁰⁴ NGKA. G.6 2/1 Inkomende Briewe, R: Bird - Board of Churchwardens of Graaff-Reinet, 26/1/1815, g.p.

¹⁰⁵ NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Ontvangst, Collecten, 28/5/1815, g.p.

¹⁰⁶ W.J. Corner: Journal, Griekwastad, 31/1/1816 (**Hertzog Annale** III, Desember 1956, p. 94).

Ds. J.J. Kicherer, sy vrou Clara Johanna en dogtertjie Christina Elizabeth, ongeveer 1811.

Foto: Staatsargiefbewaarplek, Kaapstad, A.G.13500.

Dit is verstaanbaar dat die lidmate swaar afskeid geneem het van hul geliefde, liefdevolle, hulpvaardige en gasvrye leraar¹⁰⁷ wat die gemeente vir bykans nege jaar gedien en tot stabiliteit gelei het.¹⁰⁸

Op Donderdag, 1 Junie 1815 om nege-uur die oggend het ds. Kicherer in geselskap van onder andere T.W. Muller en Corner, wat hom 'n entjie vergesel het, Graaff-Reinet verlaat.¹⁰⁹

Elf dae later het hy sy eerste kerkraadsvergadering op Tulbagh gehou¹¹⁰ en sou hy dié gemeente vir bykans 10 jaar, tot sy dood op 1 April 1825, dien.¹¹¹

6.7 Die kwessie van die "kerkslawe"

Nadat ds. Kicherer hom reeds op Tulbagh gevestig het, het daar 'n onenigheid tussen hom, aan die een kant, en landdros Stockenstrom (jnr.) en die kerkraad, aan die anderkant, ontstaan. Dit het verband gehou met die slaaf Ontong en twee "apprentices" - leerjongens of ingeboektes. Die twee leerjongens het die eerste keer ter sprake gekom toe die Kaapse owerheid, met die oog daarop om in die kroniese arbeiderstekort te voorsien, in 1812 twee leerjongens aan elk van die gemeentes en ses aan elke distrik toegewys het. Hulle was afkomstig van die Portugese skip **Restanrado** wat deur die Britte gekonfiskeer is. Hulle is onder streng bepalings aan die sorg van die leraars en landdroste van die Kolonie toevertrou.¹¹²

¹⁰⁷ W.J. Burchell: **Travels in the interior of Southern Africa** I, p. 118.

¹⁰⁸ C.O. 67 Letters Received from Consistories .... Rabie etc. - Somerset, 7/1/1815, p. 563.

¹⁰⁹ 1/G.R. 7/1 Journal: Joernaal gehou in afwesigheid van Landdros, 30/5/1815, 1/6/1815, n.p.

¹¹⁰ NGKA. G.4 1/3 Notule van die Kerkraad, 11/5/1815, p. 76.

¹¹¹ C.O. 3928 Memorials Received: No. 217, Weduwee Kicherer - Somerset, 5/4/1825, n.p.

¹¹² C.O. 4832 Letters Despatched, General: Circular, Bird - Borchers etc.; 29/5/1812, n.p.; C.O. 4832 Letters Despatched, General: Circular, Bird - Maré, 15/5/1812, pp. 79-80.

Voor sy vertrek na Tulbagh het ds. Kicherer op 15 Januarie 1815 die versoek van die slaaf Ontong om in die Boland verkoop te word, aan die kerkraad voorgelê. Hy was eerstens van oordeel dat die versoek geregverdig was in die lig daarvan dat Ontong reeds sy geld dubbel en dwars werd was. In die tweede plek het ds. Kicherer die versoek van Ontong om humanitêre redes gesteun. Ontong het aan die kerkraad behoort, terwyl sy vrou, Manisa, die persoonlike slavin van die Kicherer-gesin was. Ds. Kicherer se vertrek na Tulbagh sou meebring dat, indien Ontong se versoek deur die kerkraad geweier word, hy en sy vrou van mekaar geskei sou word.

Oor die presiese besluit wat die kerkraad by hierdie geleentheid geneem het bestaan daar 'n element van onsekerheid. Dit wil egter voorkom asof die kerkraad aan die versoek voldoen het, aangesien Ontong asook die twee leerjongens ds. Kicherer na Tulbagh vergesel het. Op die kerkraadsvergadering van Augustus 1815 het die kerkraad laat blyk dat hulle nie meer die vorige besluit in verband met Ontong steun nie en gevolglik besluit dat hy na Graaff-Reinet moes terugkeer. Hulle was van oordeel dat daar baie werk in en om die kerkgebou en pastorie vir die messelaar Ontong was. Die kerkraad het verder besluit om Manisa vir 500 riksdalders van ds. Kicherer te koop. Die koopsom sou egter van die lede van die kerkraad verhaal word. Verder het hulle ook besluit dat Ontong en Manisa nooit afsonderlik verkoop sou word nie. Die uiteinde van die saak was dat Ontong en Manisa na Graaff-Reinet teruggekeer het.¹¹³

'n Groter twispunt het egter rondom die twee leerjongens ontstaan. Soos reeds gemeld, is die twee tot die beskikking van die kerkraad gestel met die oog op die verrigting van gewone arbeid in en om die gemeentelike eiendomme. Hulle was egter van hul lewensonderhoud van ds. Kicherer afhanklik. Gevolglik het hy die twee as sy persoonlike arbeiders beskou. Daarom het hy ook van die owerheid verlof ontvang dat hulle hom na Tulbagh kon vergesel tot tyd en wyl ander reëlins getref kon word.¹¹⁴

---

¹¹³ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 31/1/1815, 8/8/1815, 10/7/1816, pp. 57-58, 59-60, 69.

¹¹⁴ C.O. 4838 Letters Despatched, General: Bird - Stockenstrom, 23/1/1816, p. 234.

Die afwesigheid van die twee leerjongers op Graaff-Reinet het tot so 'n mate 'n leemte gelaat dat die kerkraad arbeiders moes huur om die werk te verrig wat gewoonlik in en om die kerkeiendomme deur dié twee gedoen is.¹¹⁵ In die lig daarvan het landdros Stockenstrom (jnr.) die aangeleentheid tydens 'n besoek aan ds. Kicherer op Tulbagh, ter sprake gebring. Ds. Kicherer was van oordeel dat die twee leerjongens aan hom persoonlik toegewys was, terwyl landdros Stockenstrom (jnr.) nie daarmee saamgestem het nie. Terug op Graaff-Reinet het landdros Stockenstrom (jnr.) hom van die ware feite van die saak vergewis en het hy tot die slotsom gekom dat die leerjongens oorspronklik tot voordeel van die gemeente en nie tot dié van die leraar beskikbaar gestel is nie. Gevolglik het hy die versoek herhaal dat die leerjongens na Graaff-Reinet teruggestuur moes word.¹¹⁶

Toe ds. Kicherer egter nie op die versoek reageer nie, het landdros Stockenstrom hom tot die owerheid gewend.¹¹⁷ In daardie stadium was daar dus vier leerjongens op Tulbagh; die oorspronklike twee asook die twee wat saam met ds. Kicherer daar aangekom het. Gevolglik het die owerheid gereël dat die twee leerjongens wat ds. Kicherer na Tulbagh vergesel het, op Tulbagh sou aanbly terwyl die oorspronklike twee van Tulbagh na Swellendam gestuur moes word. Dié twee moes hulle leraar, ds. Schutz, wat intussen na Graaff-Reinet verplaas is, na Graaff-Reinet vergesel.¹¹⁸ Met hierdie reëling is 'n bevredigende oplossing vir die misverstand gevind.

---

¹¹⁵ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 8/8/1815, p. 59.

¹¹⁶ 1/G.R. 16/4 Letters Despatched by Landdrost and Secretary: No. 10, Stockenstrom - Kicherer, 20/7/1815, n.p.

¹¹⁷ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 8/8/1815, p. 58; 1/G.R. 16/4 Letters Despatched by Landdrost and Secretary: No. 10, Stockenstrom - Kicherer, 20/7/1815, n.p.

¹¹⁸ 1/G.R. 16/4 Letters Despatched by Landdrost and Secretary: No. 170, Stockenstrom - Bird, 29/12/1815, n.p.; C.O. 4838 Letters Despatched, General: Bird - Kicherer, 23/1/1816, p. 235.

HOOFSTUK 7

DS. J.A. SCHUTZ: 'N GEDWONGE AANSTELLING (1816-1818)

7.1 Die tydperk van die kommissaris-politiek

Die opvolger van ds. Kicherer is ongeveer 'n jaar na sy vertrek vanaf Graaff-Reinet aangewys. Intussen het administrasie van en beheer oor die sake van die gemeente tot stilstand gekom nie. Dit was veral te danke aan die aktiewe rol wat die jong Andries Stockenstrom (jnr.) as kommissaris-politiek binne die kerkraad gespeel het.

Die landdros van Kaapstad het reeds sedert 1806 - as kommissaris-politiek - van die gemeente van Kaapstad die kerkraadsvergaderings bygewoon. Die landdroste van die plattelandse gemeentes is egter in Junie 1814 verplig om as kommissaris-politiek op die onderskeie gemeentes se kerkraadsvergadering sitting te neem.¹ Hulle toesighouding oor kerklike aangeleenthede het gevolglik meer doeltreffend geword. In wese het die kommissaris-politiek as 'n tussenganger en skakel tussen die kerkraad en die owerheid opgetree. Hy was tegelyk die mondstuk van die owerheid en die brug waaroor die kerk toegang tot en invloed by die politieke gesagvoerder gekry het.² Dit was dan ook die oorwoë mening van landdros Andries Stockenstrom (jnr.), dat die kommissaris-politiek hom nie met die suiwer kerklike aangeleenthede van die gemeente moes bemoei nie.³

---

¹ P.S. de Jongh: Sendingwerk in die distrikte van Stellenbosch en Tulbagh (sedert 1822 Worcester) 1799-1830, p. 36; C.O. 4836 Letters Despatched, General: Bird - the Churchwardens in the Country districts (circular), 14/6/1814, p. 154.

² B. Booyens: Kerk en Staat 1795-1843 (*Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis*, 1965, II, p. 85).

³ 1/G.R. 16/11 Letters Despatched by Landdrost and Secretary: No. 2483, Stockenstrom - Baird, 14/11/1822, n.p.

Te oordeel aan die goeie verhouding wat tussen die kerkraad en die kommissaris-politiek geheers het en die groot rol wat hy in die ontwikkeling van die gemeente gespeel het, kan dit aanvaar word dat die landdros binne die kerkraad van Graaff-Reinet altyd baie welkom sou wees.

J.H. Fischer, wat Andries Stockenstrom (snr.) as landdros van Graaff-Reinet opgevolg het, was die eerste kommissaris-politiek van die gemeente.⁴ Hy is egter in Mei 1815 na Tulbagh verplaas en is deur Andries Stockenstrom (jnr.) opgevolg. Laasgenoemde het vanaf 1815 tot 1828 as die kommissaris-politiek van die gemeente opgetree.⁵ Die eerste kerkraadsvergadering van Graaff-Reinet waarop 'n kommissaris-politiek teenwoordig was, was ook die laaste vergadering waarop ds. Kicherer aanwesig was, naamlik 31 Januarie 1815.⁶ Landdros Stockenstrom het daarna, indien dit enigsins binne sy vermoë was, die kerkraadsvergaderings gereeld bygewoon. Voorts het hy die notule van alle kerkraadsvergaderings, ook dié vergaderings wat hy nie kon bywoon nie, onderteken.⁷

Die vier kerkraadsvergaderings, na die vertrek van ds. Kicherer en in die afwesigheid van 'n leraar, het onder die voorsitterskap van die kommissaris-politiek plaasgevind. Op die wyse is die normale verloop van die aktiwiteite van die kerkraad verseker. Die eerste daarvan is op 8 Augustus 1815 gehou.⁸ Ten einde die kerkraadsvergaderings op 'n gereelde grondslag te laat plaasvind, is

---

⁴ C.O. 5810 Government Proclamations, Notices, Ordinances, Circulars and Statistical Register: Advertisement, 10/7/1812, n.p.

⁵ C.O. 5814 Government Proclamations Notices, Ordinances, Circulars and Statistical Register: Advertisement, 12/5/1815, n.p.; NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 8/8/1815, p. 59; B. Booyens: Kerk en Staat 1795-1843 (**Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis**, 1965, II, p. 93).

⁶ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 31/3/1815, p. 57.

⁷ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 7/7/1817, 8/10/1817, 7/4/1818, 8/7/1818, pp. 72, 75, 77.

⁸ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 8/8/1815, 7/10/1815, 9/1/1816, 2/4/1816, pp. 59, 62, 64, 66.

besluit dat die vergaderings 'n dag na die landdros en heemraadsvergadering gehou sou word.⁹ Klaarblyklik is die besluit geneem om die landdros te pas.

Die kerkraad het dadelik aan sekere belangrike sake aandag gegee. Hulle het onder andere 'n poging aangewend om al die notules van die kerkraadsvergaderings wat nie deur al die aanwesiges op 'n vergadering onderteken was nie, geteken te kry. Gevolglik is dié persone wie se handtekening ontbreek het, opgeroep met die oog daarop dat hulle die notules moes onderteken.¹⁰

Die kerkraad het ook ooreenkomstig die gebruik, nuwe lede genomineer. Hulle het egter 'n probleem met die voorstelling van die nuwe lede gehad, aangesien daar nie 'n predikant aanwesig was om die voorstelling waar te neem nie. Ten einde die probleem te oorkom het die kerkraad besluit dat, as gevolg van omstandighede, die nuutverkose lede tog wel hul plek in die kerkraad moes inneem.¹¹

Die kerkraad het ook op die gevestigde patroon die behoeftiges gehelp. Die toelae is op die normale tye aan die armes uitbetaal. Twee aansoeke om hulp is ontvang en in beide gevalle is 'n maandelikse toelaag aan die aansoekers toegestaan.¹²

Veral met landdros Stockenstrom as dryfveer is daadwerklike pogings aangewend om die skuldlas van die gemeente - wat ongeveer 21 000 riksdalders bedra het - te verklein en om die bates van die gemeente te rasionaliseer. So byvoorbeeld het die gemeente in 1815 aan ses individue en instansies geld geskuld en teen 1819 is die getal na twee verminder, te wete die weduwee Isak van der Merwe

---

⁹ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 9/1/1816, p. 64.

¹⁰ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 8/8/1815, p. 60.

¹¹ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 3/10/1815, 9/1/1815, 2/4/1816, pp. 63, 64, 66.

¹² NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 3/10/1815, pp. 62-63; NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Uitgaaf, Onderhoud van Armes, 1815, 1816, g.p.

en die Lombardbank. Gedurende die vier jaar wat vanaf 1815 tot 1819 gestrek het, is ongeveer 19 000 riksdaalders aan rente en kapitaaldelging op lenings uitbetaal.¹³

Na voltooiing van die nuwe pastorie in Bergstraat, het die ou pastorie in Kerkstraat 17 oorbodig geword. Gevolglik het ds. Kicherer reeds tydens sy besoek aan die Kaap in November 1814 die moontlikheid om dié erf en huis te verkoop, met die goewerneur bespreek.¹⁴ Hy het dan ook sy goedkeuring aan die plan verleen en in Julie 1815 is die huis aan Francois Retief vir 5 000 riksdaalders verkoop.¹⁵

Aangesien die oppervlakte van die pastorie-erf in Bergstraat baie groot was, is ongeveer 'n morg daarvan aan die suidekant afgesny met die oog daarop om 'n huis vir die voorleser daar op te rig.¹⁶ Nadat die nodige goedkeuring vir die projek ontvang is,¹⁷ is ook die sogenaamde voorleserswoning (die ou Van Diemen-eiendom) in Desember 1815 tydens 'n openbare veiling vir 5 000 riksdaalders aan H.A. Meintjies van den Berg (jnr.) verkoop.¹⁸

Die gebou, wat reeds sedert 1814 op dié gedeelte van die pastorie-erf wat afgesny is, gestaan het, was egter ondoeltreffend om as 'n huis vir die voorleser te dien. Gevolglik is F. Hennop opdrag gegee om 'n verdere kamer aan die gebou aan te bou. Die koste daarvan het 800 riksdaalders

---

¹³ NGKA. G.6 4/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Uitgaaf, Aflossing van Capitaal en Renten, 1813-1819, g.p.

¹⁴ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 31/1/1815, p. 57; 1/G.R. 16/4 Letters Despatched by Landdrost and Secretary: No. 30, Stockenstrom - Bird, 18/8/1815, n.p.

¹⁵ 1/G.R. 15/18 Notarial Deeds...: No. 82, Kontrak tussen J.P. Maree namens Kerkraad en Francois Retief, 5/7/1815, n.p.

¹⁶ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 8/8/1815, p. 60; 1/G.R. 16/4 Letters Despatched by Landdrost and Secretary: No. 30, Stockenstrom - Bird, 8/8/1815, n.p.

¹⁷ C.O. 4838 Letters Despatched, General: No. 11, Bird - Stockenstrom, 6/9/1815, n.p.

¹⁸ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 3/10/1815, p. 62. 1/G.R. 15/18 Notarial Deeds...: No. 136, Kontrak tussen J.P. Maree namens die Kerkraad en H.A. Meintjies H.A.Z., 11/12/1815, n.p.

beloop.¹⁹ Vir watter doel die gebou aangewend is, is onbekend, aangesien die voorleser, Albert van Lingen, in daardie stadium oor sy eie woning in Cradockstraat beskik het,

Die voorleser het egter 'n inkomste uit die groot vrugteboord wat op die erf van die sogenaamde voorleserswoning gestaan het, bekom. Die verkoop van die voorleserswoning en erf het hom dus finansiëel nadelig getref, aangesien hy 'n aansienlike inkomste verbeur het. Ten einde dit reg te stel het hy die reg ontvang om vanaf Oktober 1815 - vir 'n periode van 'n jaar - die oes uit die tuin van die pastorie tot sy voordeel te verkoop.²⁰

Ook die koster is met die vertrek van ds. Kicherer in 'n finansiële wurggreep gelaat, aangesien sy inkomste uit die doop- en ander geld verval het. Gevolglik het die kerkraad besluit om hom 7 riksdaalders, bo en behalwe die 3 riksdaalders wat hy reeds aan huishuur ontvang het, te betaal.²¹

Gedurende die tydperk wat die gemeente vakant was, het die voorleser elke Sondag die erediens waargeneem. Sodoende is die geestelike bearbeiding van die gemeente nie verwaarloos nie. Skaars vyf maande na ds. Kicherer se vertrek, het die gemeente ook van ds. Harold, leraar van die George-gemeente, besoek ontvang.

Reeds in Julie 1815 het hy aan die kerkraad van George te kenne gegee dat hy Uitenhage en Graaff-Reinet gedurende Oktober en November van dieselfde jaar, wou besoek.²² Landdros Stockenstrom is ook van dié voorneme in kennis gestel en hy het die nodige reëlins in verband met die verskaffing van trekdiere aan ds. Harold, getref.²³

---

¹⁹ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 3/10/1815, p. 62; NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Uitgaaf, Aflossing en Renten van Opgenome gelden, 1816, g.p.

²⁰ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 3/10/1815, p. 62.

²¹ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 8/8/1815, p. 60.

²² NGKA. G.9 1/1 Notule van die Kerkraad, 1/7/1815, g.p.

²³ 1/G.R. 16/4 Letters Despatched by Landdrost and Secretary: No. 73, Stockenstrom - Basson, 22/8/1815, n.p. and no. 105, Stockenstrom - Van der Merwe, 18/10/1815, n.p. and no. 108, Stockenstrom - Hartzenberg, 28/10/1815, n.p.

Ds. Harold het die gemeente van Graaff-Reinet gedurende die naweek van 28 tot 30 Oktober 1815 besoek en 'n baie bedrywige naweek beleef. Benewens die gebruikelike aantal eredienste wat gedurende 'n Nagmaalnaweek gehou is, het ds. Harold 143 persone as belydende lidmate aangeneem, 54 pare is in die eg verbind en 139 kinders en twee volwasse persone gedoop.²⁴

7.2 Ds. Schutz: agtergrond en aanstelling

Landdros Stockenstrom het na aanleiding van die groot getal dopelinge, nuwe lidmate en huweliksbevestigings, die goewerneur daarop gewys dat die gemeente geweldig gegroei het en dat dit 'n leraar op 'n permanente grondslag absoluut genoodsaak het.²⁵

Ongeveer ses weke nadat bogenoemde brief na die Kaap afgestuurd is en wel op 15 Desember 1815, is ds. J.A. Schutz as die vierde leraar van die gemeente van Graaff-Reinet aangestel.²⁶ Ds. Schutz was geen vreemdeling vir die gemeente van Graaff-Reinet nie, aangesien hy die gemeente gedurende 1804 tot 1806, terwyl hy die leraar van die gemeente van Swellendam was, vyf keer besoek het.²⁷

---

²⁴ NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Ontvangst, Collecten, 28/10/1815-30/10/1815, g.p.; 1/G.R. 16/4 Letters Despatched by Landdrost and Secretary: No. 114, Stockenstrom - Bird, 3/11/1815, n.p.

²⁵ 1/G.R. 16/4 Letters Despatched by Landdrost and Secretary: No. 114, Stockenstrom - Bird, 3/11/1815, n.p.

²⁶ C.O. 5814 Government Proclamations, Notices, Ordinances, Circulars and Statistical Register: Advertisement, 15/12/1815, n.p.

²⁷ C.O. 3859 Memorials Received: No. 467, Schutz - Baird, 2/9/1806, n.p.

Sy bedieningstydperk op Swellendam was egter baie ongelukkig. In 1810 het 'n regerings-kommissie ondersoek na sy gedrag ingestel en is hy ernstig tereggewys, met die hoop dat hy sy gedrag sou verbeter.²⁸ In 1811 het hy weer eens struwelinge met die landdros van Swellendam gehad en daaroor is hy ook aangespreek.²⁹ Toe verdere klagtes in 1813 in verband met sy gedrag ontvang is, het die regering weer eens 'n kommissie aangewys om die aangeleentheid te ondersoek. Die kommissie het hom skuldig bevind aan wangedrag wat hoofsaaklik met drankmisbruik verband gehou het. Gevolglik is hy in September 1813 vir twee jaar as predikant geskors en het hy Swellendam onmiddellik verlaat. Die moontlikheid dat hy in sy amp herstel sou word indien hy homself sou rehabiliteer, is ook uitgespreek.³⁰

Skaars ses maande later is sy eerste versoek om weer in sy amp herstel te word deur goewerneur Cradock van die hand gewys.³¹ Intussen het hy as onderwyser in die Kaap gewerk. Met die karige salaris wat hy daarvoor ontvang het, kon hy sy vrou en vyf kinders baie moeilik onderhou. Hy het gevolglik in September 1814 aan die goewerneur voorgestel dat die lede van die 1813-kommissie sy lewenswandel in daardie stadium kon nagaan met die oog daarop om hom in sy amp te herstel.³²

Nadat navraag by die kerkraad van Kaapstad gedoen is, is ds. Schutz - op voorstel van ds. Fleck - in Oktober 1814 deur goewerneur Somerset in sy amp herstel. 'n Jaarlikse salaris van 1 000 riksdalders sou aan hom betaal word. Hy het die reg verkry om die openbare eredienste waar te

---

²⁸ G.H. 34/3 Letters Despatched, Miscellaneous Letter Book: Bird - Faure, 23/8/1809, n.p.; C.O. 4828 Letters Despatched, General: Alexander - Schutz, 30/3/1810, 17/8/1810, pp. 125, 304-305.

²⁹ C.O. 4831 Letters Despatched, General: Alexander - Schutz, 20/9/1811, pp. 19-20.

³⁰ C.O. 4834 Letters Despatched, General: Alexander - Schutz, 8/7/1813, p. 180; C.J. 655 Papers regarding inquiry concerning Rev. J.A. Schutz of Swellendam, 1813, n.p.; C.O. 4834 Letters Despatched, General: Alexander - Schutz, 24/9/1813, p. 367.

³¹ C.O. 4897 Memorials Received: No. 1, Schutz - Cradock, 3/4/1814, n.p.

³² C.O. 3900 Memorials Received: No. 37, Schutz - Somerset, 28/9/1814, n.p.

neem, maar het onder toesig van die kerkraad van Kaapstad gestaan.³³ Nadat hy vir langer as 'n jaar onder hierdie toesig gestaan het, is hy as predikant van Graaff-Reinet aangestel.

Die eerste groot probleem wat die kerkraad gehad het, was om ds. Schutz op Graaff-Reinet te kry. Hulle kon niemand van die distrik kry wat gewillig was om ds. Schutz op sy tog vanaf die Kaap na Graaff-Reinet te vervoer nie. Ds. Schutz self wou ook nie 'n wa aangekoop het wat hy weer op Graaff-Reinet kon verkoop nie.³⁴ Die uiteinde van die saak was dat die kerkraad vier waens teen 1 050 riksdaalders moes huur om die predikant in die Kaap te gaan haal. Die huurgeld van die waens is uit die kerkkas voorgeskiet en sou na 'n fondsinsameling weer aan die kas terugbetaal word. Die fondsinsamelingspoging het op die ou einde die skrale bedrag van 71 riksdaalders opgelewer.³⁵

Intussen het die owerheid aan die Kaap ds. Schutz se vertraging om na Graaff-Reinet te vertrek vierkantig op sy skouers geplaas en gevolglik het hy die salaris van die eerste kwartaal van 1816 verbeur.³⁶ Dit blyk dus dat daar 'n gebrek aan entoesiasme om hul nuwe leraar te ontvang, by die gemeentelede bestaan het; waarskynlik omdat hulle van sy drankprobleem bewus was. Aan die ander kant het ds. Schutz waarskynlik die mening gehuldig dat dit die kerkraad se verantwoordelikheid was om die vervoerreëlins vir die nuwe leraar te tref.

---

³³ C.O. 4837 Letters Despatched, General: No. 21, Bird - Fleck, 3/10/1814, n.p.; NGKA. G.1 1/4 Notule van die Kerkraad, 8/10/1814, p. 128; C.O. 55 Letters Received from Consistories ...: No. 36, Fleck - Bird, 6/10/1814, n.p.

³⁴ 1/G.R. 16/5 Letters Despatched by Landdrost and Secretary: No. 195, Stockenstrom - Vier veldkornette (circulaire), 22/1/1816, n.p. and no. 219, Stockenstrom - Schutz, 16/2/1816, n.p.

³⁵ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 2/4/1816, 10/7/1816, pp. 66-67, p. 9; NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Uitgaaf, Extra Ordinaire Uitgave, 1816, g.p. en Ontvangst, Extra Ordinaire Ontvangst, 1817, g.p.

³⁶ C.O. 4838 Letters Despatched, General: Alexander - Schutz, 5/4/1816, p. 320.

7.3 Bearbeiding van die gemeente

Presies wanneer hy op Graaff-Reinet aangekom het, is onbekend. Sy intreepreek het hy klaarblyklik op 16 Junie 1816 gehou. Die eerste Nagmaal na sy aankoms in Graaff-Reinet het drie weke later plaasgevind en dit is gedurende sy ampsbedieningsperiode op Graaff-Reinet gereeld een maal per kwartaal gevier.³⁷ So ook het die kerkraadsvergaderings gereeld plaasgevind. Hoewel dit nie 'n absolute vaste patroon was nie, is die kerkraadsvergaderings gewoonlik die Woensdag na die Nagmaalnaweek gehou. Slegs die kerkraadsvergadering wat direk na die Desember-nagmaal moes plaasvind, is in Januarie of Februarie van die volgende jaar gehou.³⁸

Die kerkraad het voortgegaan met sy gewone take. Gedurende die ampsbedieningsperiode van ds. Schutz het ses sorgbehoewende persone by die kerkraad om finansiële hulp aansoek gedoen. Geeneen van die aansoeke is afgekeur nie. Die redes vir die aansoeke het uiteraard van mekaar verskil. In een geval is liggaamlike gebreklikheid as rede aangedui. In 'n verdere twee gevalle was dit weduwees met minderjarige kinders wat hulp nodig gehad het. 'n Verdere twee persone is bystand gegee op grond van hul hoë ouderdom. In 'n verdere geval was die aansoeker vir agt kinders verantwoordelik, terwyl hyself sieklik was.³⁹

Die finansiële hulp aan 'n sorgbehoewende is slegs in die geval van 'n weduwee gestaak, nadat sy weer in die huwelik getree het.⁴⁰

'n Interessante geval in verband met hulp aan 'n sorgbehoewende wat sy oorsprong in die ampstyd van ds. Kicherer gehad het, het 'n nasleep in 1816 gehad. Ongeveer in 1812 het ene J.A. Booysen op grond van blindheid by ds. Kicherer om finansiële hulp aansoek gedoen. Waarskynlik in 'n poging

---

³⁷ NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Ontvangst, Collecten, 1816 - 1818, g.p.

³⁸ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 10/7/1816 - 8/7/1818, pp. 68-78; NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Ontvangst, Collecten, 1816-1818, g.p.

³⁹ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 10/7/1816, 7/1/1817, 7/4/1818, pp. 68-69, 72-73, 77.

⁴⁰ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 8/10/1817, p. 75.

om die persoon nie te na te kom nie, het ds. Kicherer Booysen ingelig dat geen fondse beskikbaar was nie. Die werklike rede waarom ds. Kicherer egter nie die aansoek na die kerkraad wou deurvoer nie, was sy vrees dat die fondse op dié wyse bekom, slegs tot groter losbandigheid by Booysen sou aanleiding gee. Hy het egter wel die saak met ouderling Meintjies van den Berg bespreek.

Booyesen het die saak egter nie daar gelaat nie en vier jaar later het hy die aangeleentheid by die kerkraad van Kaapstad aanhangig gemaak. Booyesen het die kerkraad onder andere op ds. Kicherer se rede vir die weiering om bystand gewys. Op hulle beurt het die kerkraad van Kaapstad die saak na die kerkraad van Graaff-Reinet verwys. Die kerkraad van Graaff-Reinet was van oordeel dat indien Booyesen op die normale wyse om bystand sou aansoek doen, hulle die aansoek sou oorweeg. Die koster is opdrag gegee om die boodskap so aan hom oor te dra.⁴¹ Booyesen het egter nooit 'n aansoek ingedien nie.

In sy skrywe aan die gemeente van Graaff-Reinet - wat Booyesen se brief vergesel het - het ds. Fleck van Kaapstad gesuggereer dat groot bedrae geld op die bou van 'n pastorie gespandeer is, terwyl die armes nie gehelp kon word nie. Die kerkraad van Graaff-Reinet het skerp hierop gereageer deur hom daarop te wys dat hulle die goedkeuring van die goewerneur vir die projek gehad het. Verder het hulle hom daarop gewys dat die goewerneur hul finansiële state jaarliks nagegaan het en hulle nog nooit oor die hoë koste van die pastorie aangespreek het nie.⁴²

Vanaf 1816 het die totale bedrag wat onder die hoof "onderhoud aan Armes" uitbetaal is, vanaf 402 riksdalder tot 437 riksdalder in 1818 en 798 riksdalder in 1819 gestyg.⁴³ Die kerkraad onder leiding van ds. Schutz, het bepaald 'n oper hand as in die verlede in verband met hierdie aangeleentheid geopenbaar.

---

⁴¹ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 10/7/1816, pp. 68-69.

⁴² NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 10/7/1816, p. 69.

⁴³ NGKA. G.6 10/1 Kasboek: Kerken en Diakonie Reekeninge van Graaff Reinet over den jare 1816, 1819, g.p.

Godsdienstige byeenkomste is klaarblyklik in navolging van die gebruike uit die tyd van ds. Kicherer op die dorp gehou. Op die laaste kerkraadsvergadering waarop ds. Schutz teenwoordig was, het hy 'n beroep op die landdros gedoen om na sy eie goeddunke stappe te neem teen die openbare "avondgeselskappen" wat aan huis van Jacob Maree vir die jeug gehou is. As motivering is aangevoer dat Maree nie die nodige verlof van die kerkraad daartoe gehad het nie en dat die byeenkomste nadelige gevolge kon gehad het. Landdros Stockenstrom het ook te kenne gegee dat hy aan die saak sou aandag gee.⁴⁴ Presies wat die probleem en nadelige gevolge was en op wie dit betrekking sou hê, is nie duidelik nie. Die saak is egter nie weer aangeroei nie.

Dit is moeilik om uit die beskikbare bronne vas te stel hoe dikwels ds. Schutz huisbesoek buite die dorp gedoen het, maar gedurende Januarie 1817, asook teen die einde van April en vroeg gedurende Mei 1818 het hy definitief die Sneeu-berg-veldkornetskap besoek.⁴⁵

Ds. Schutz het ook na die geestelike behoeftes van die lidmate in die Uitenhagedistrik omgesien. In teenwoordigheid van ouderling Schalk Burger en diaken Dawid Naude het hy die dorp in Februarie 1817 besoek.⁴⁶ Die gemeente het teen die middel van 1817 sy eerste permanente leraar in die persoon van ds. C. Mol ontvang,⁴⁷ en gevolglik was die dienste van die leraar van Graaff-Reinet of George nie meer daar nodig nie.

7.4 Afstigting van die gemeente van Cradock

Die distrik en gemeente van Graaff-Reinet was baie groot; nie net in terme van oppervlakte nie, maar ook wat die sieletal betref. Teen 1816 het die Blanke inwonertal van die distrik uit 3 142

---

⁴⁴ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 8/7/1818, p. 78.

⁴⁵ 1/G.R. 7/5 Journal, 7/1/1817, p. 5; NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Ontvangst, Collecten, 3/5/1818, g.p.;

⁴⁶ 1/G.R. 16/6 Letters Despatched by Landdros and Secretary: No. 571, Stockenstrom - Cuyler, 17/1/1817, n.p.; NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 7/1/1817, p. 72; NGKA. G.6. 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Ontvangst, Collecten, 1817, n.p.

⁴⁷ A.P. Smit: *Ligbaken aan die Swartkops*, p. 25; C.O. 4839 Letters Despatched, General: Alexander - Moll, 20/3/1817, p. 184.

mans bo 16 jaar en vrouens bo 14 jaar bestaan en was daar 4 723 seuns en dogters onder bogenoemde ouderdomme - in totaal dus 7 865 siele.⁴⁸ Hierby ingesluit was die 221 volwassenes en 244 kinders wat op die dorp gewoon het.⁴⁹

Die besef dat die oppervlakte van die distrik Graaff-Reinet te groot was in verhouding met die inwonertal en hul verspreiding om dit doeltreffend te bestuur, te beheer en goeie orde te handhaaf, het daartoe gelei dat die oostelike gedeelte van die Graaff-Reinetdistrik afgesny is en op 21 Januarie 1814 tot 'n adjunk-landdrosdistrik verklaar is.⁵⁰ Dit kan vrywel aanvaar word dat dit bloot 'n kwessie van tyd en die beskikbaarheid van 'n predikant was, voordat 'n afsonderlike gemeente in Cradock tot stand sou kom.

Met die besoek van goewerneur lord Charles Somerset in April 1817 aan Graaff-Reinet, het landdros Stockenstrom die moontlikheid van die skepping van 'n afsonderlike gemeente op Cradock bepleit en ds. John Evans vir die doel aanbeveel. In die oë van landdros Stockenstrom was ds. Evans baie geskik vir die pos. Daarbenewens het ds. Evans hom ook bereid verklaar om die beroep tot voordeel van **alle** inwoners in die nuwe gemeente te aanvaar. Goewerneur Somerset was baie ingenome met die voorstel en het beloof om so gou moontlik na sy terugkeer in die Kaap, dit amptelik te laat afkondig.⁵¹

Die Wallies-gebore ds. John Evans was 'n geordende leraar in die Presbiteriaanse Kerk en in diens van die Londense Sendinggenootskap. Nadat hy in Mei 1815 in Kaapstad voet aan wal gesit het, het hy as sendeling, onder meer te Lattakoo, gearbei. Vanaf 4 Desember 1816 was hy op sy tweede besoek aan die dorp Graaff-Reinet en het daar as sendeling gearbei. Nadat goewerneur Somerset

---

⁴⁸ 1/G.R. 14/105 Miscellaneous Documents, General Opgaaf Returns: Return shewing the population of the District of Graaff-Reinet... 1812 to 1823, n.p.

⁴⁹ 1/G.R. 14/105 Miscellaneous Documents, General Opgaaf Returns: General Opgaaf Returns, 20/2/1816, n.p.

⁵⁰ C.O. 5812 Government Proclamations, Notices, Ordinances, Circulars and Statistical Register: Advertisement, 21/1/1814, n.p.

⁵¹ 1/G.R. 7/5 Journal, April 1817, p. 129.

onder andere homself daarvan vergewis het dat die leerstelling van die Prebiteriaanse Kerk versoenbaar was met dié van die plaaslike Nederduitse Gereformeerde Kerk, het hy ds. Evans op 13 Junie 1817 amptelik as predikant van Cradock aangestel en op 20 Junie 1817 het sy eerste amptelike optrede aldaar plaasgevind.⁵² Met die aanvaarding van die nominasies vir die eerste kerkraadslede van Cradock op 10 Junie 1818, het die gemeente amptelik tot stand gekom.⁵³

Die totale Blanke inwonertal van die adjunk-landdrostdistrik het 2 192 siele getel. Ten spyte hiervan het die totale Blanke inwonertal van die distrik Graaff-Reinet steeds op 5 602 siele gestaan.⁵⁴ 'n Groot voordeel wat uit die verdeling van die distrik voortgespruit het, was dat baie meer intensief na die geestelike behoefte van die inwoners van die distrik Cradock omgesien kon word.

Die groot vreugde en blydschap van die moedergemeente oor die totstandkoming van die gemeente van Cradock, blyk duidelik uit die inisiatief wat die kerkraad van Graaff-Reinet geneem het, met 'n fondsinsamelingsprojek vir 'n pastorie en kerkgebou te Cradock skaars 'n maand nadat ds. Evans aangestel is.⁵⁵ Die landdros en heemrade het gevolglik besluit dat die insameling deur middel van die veldkornette gedoen sou word. Onder andere het landdros Stockenstrom 100 riksdaalders vir die doel beloof.⁵⁶

---

⁵² ZL. 1/3/6 Letters Received, South Africa, 7/1/B: Evans - London Missionary Society, 20/2/1817, n.p.; ZL. 1/7/1 Journals, 2: Journal from 1814 - 1816, n.p.; ZL. 1/3/6 Letters Received, South Africa, 7/2/B: Evans - London Missionary Society, 7/7/1817, n.p.; 1/G.R. 7/5 Journal, 7/4/1817, p. 131; C.O. 5816 Government Proclamations, Notices, Ordinances, Circulars and Statistical Register: Advertisement, 13/6/1817, n.p.; H.C. Hopkins: **Die Ned. Geref. Kerk Cradock 1818-1968**, p. 12.

⁵³ 1/G.R. 16/7 Letters Despatched by Landdrost and Secretary: No. 958, Stockenstrom - Bird, 3/6/1818, n.p.; C.O. 4840 Letters Despatched, General: No. 116, Bird - Stockenstrom, 10/6/1818, n.p.

⁵⁴ 1/G.R. 14/105 Miscellaneous Documents, General Opgaaf Returns: Return shewing the Population of the District of Graaff-Reinet... 1812 to 1823, n.p.

⁵⁵ 1/G.R. 1/4 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 8/7/1817, p. 340.

⁵⁶ 1/G.R. 16/19 Letters Despatched by Landdrost and Secretary: Ongeteken - Veldkornette, n.d., n.p.

Voorts het die kerkraad van Graaff-Reinet die voorstel gemaak dat die kerkraad van Cradock lenings vir die daarstelling van die infrastrukture vir hulle gemeente by die inwoners van die distrik Graaff-Reinet kan bekom. Landdros Stockenstrom het hierdie voorstel aan die goewerneur oorgedra.⁵⁷ Hoewel hy effens versigtig was om nie 'n te swaar skuld las op die distrik Cradock te plaas nie, het die goewerneur tog sy goedkeuring aan die plan verleen.⁵⁸

7.5 Ds. Schutz word afgedank

Ds. Schutz het egter weer in sy swak gewoontes verstriek geraak. Op welke stadium die probleem hom weer beetgepak het en of hy ooit werklik daarvan genees is, is moeilik te bepaal. Met sy besoek aan Graaff-Reinet het goewerneur Somerset die kerkraad op 7 April 1817 ontmoet. Na dié ontmoeting het Somerset ook 'n private gesprek met ds. Schutz - klaarblyklik oor die aangeleentheid - gevoer.⁵⁹

Waarskynlik is die aangeleentheid ook tydens die kerkraadsvergadering van 7 Julie 1817 bespreek. By dié geleentheid is slegs genotuleer dat hulle 'n saak bespreek het wat ongenotuleerd gelaat kon word. Ds. John Evans het die vergadering bygewoon.⁶⁰

Dit kan egter aanvaar word dat ds. Schutz nie 'n gewilde leraar was nie. Te oordeel aan die afname in kerkbywoning, soos gemeet aan die kollektegelde ontvang, was ds. Schutz nie so 'n geseënde leraar soos sy voorganger of opvolger nie. Gedurende 1814 - toe ds. Kicherer nog die leraar was - is ongeveer 1 815 riksdaalders aan kollekte ingesamel, terwyl in 1816, 968 riksdaalders deur die lidmate as kollekte aan die kerk gegee is. Wat bogenoemde bedrag betref, moet in gedagte gehou word dat die inwoners van Cradock in die helfte van dié jaar hul eie leraar gekry het. Aan die

---

⁵⁷ 1/G.R. 16/6 Letters Despatched by Landdrost and Secretary: No. 771, Stockenstrom - Bird, 11/8/1817, n.p.

⁵⁸ C.O. 4839 Letters Despatched, General: No. 64, Bird - Stockenstrom, 19/8/1817, n.p.

⁵⁹ 1/G.R. 7/5 Journal, 7/4/1817, p. 131; C.O. 90 Letters Received from Consistories ...: No. 115, Schutz - Somerset, 7/8/1818, n.p.

⁶⁰ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 7/7/1817, p. 74.

anderkant is daar in 1819, tydens die dienstermyn van die volgende leraar, 1 255 riksdaalders aan kollekte ontvang, terwyl Beaufort [Wes] aan die begin van daardie jaar afgestig het.⁶¹ Die daling in kerkbywoning kan klaarblyklik aan ds. Schutz se persoonlikheidstrekke soos vitterigheid, gemaksugtigheid en agterdogtigheid toegeskryf word.⁶² Hierdie eienskappe, en gevolglike onvermoë om mense werklik te bereik, het waarskynlik ook tot sy drankprobleem en gevolglike verlies aan respek deur ander, aanleiding gegee.

Goewerneur Somerset was egter verplig om ds. Schutz in sy amp te behou, aangesien hy hom klaarblyklik nie ooglopend so swak gedra het dat hy onthef moes word nie en omdat daar nie 'n plaasvervanger vir hom in die kolonie was nie. Laasgenoemde probleem is uit die weg geruim toe die jonge ds. Abraham Faure hom op 7 Julie 1818 te Stellenbosch as leraar vir enige vakante gemeente in die kolonie beroepbaar gestel het.⁶³ Goewerneur Somerset het onmiddellik gereageer deur hom as leraar van Graaff-Reinet aan te stel. Daarna het goewerneur Somerset sonder enige seremonie landdros Stockenstrom van sy besluit in kennis gestel met die versoek dat hy ds. Schutz moet meedeel dat "in consequence of his continued misconduct His Excellency has found it necessary to remove him".⁶⁴

Vir ds. Schutz was sy afdanking 'n groot teleurstelling. Hy was bewus van sy tekortkominge en het nie sy gedrag probeer regverdig nie. Tog was hy van oordeel dat hy na die twee gesprekke met lord Charles Somerset - die eerste het blykbaar met sy aanstelling in die Kaap plaasgevind - 'n poging aangewend het om hom beter te gedra.⁶⁵ Hy het egter sy lot aanvaar en nadat hy die gemeente met

---

⁶¹ NGKA. G.6 10/1 Kasboek: Kerken en Diaconie Rekening van Graaff Reinet over den jaare 1814, 1816, g.p.

⁶² 1/G.R. 16/6 Letters Despatched by Landdrost and Secretary: No. 571, Stockenstrom - Cuyler, 17/1/1817, n.p.; NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 10/6/1816, 8/7/1818, pp. 69, 78.

⁶³ C.O. 3912 Memorials Received: No. 306, Faure - Somerset, 7/7/1818, n.p.

⁶⁴ C.O. 4840 Letters Despatched, General: Bird - Stockenstrom, 9/7/1818, p. 300.

⁶⁵ C.O. 90 Letters Received from Consistories ...: No. 115, Schutz - Somerset, 7/8/1818, n.p.

die Nagmaalviering van 18 Oktober 1818 voorgegaan het,⁶⁶ het hy alleen na die Paarl afgereis ten einde verblyf vir sy gesin aldaar te reël. Al sy pogings om in die leraarsamp herstel te word nadat hy hom in die Paarl gevestig het, het misluk. Die owerheid het egter nie sy aantal jare diens as leraar misgekyk nie en tot sy dood op 23 September 1821 in die ouderdom van 54 jaar - het hulle 'n pensioen van 750 riksdaalders per jaar aan hom betaal.⁶⁷

---

⁶⁶ NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Ontvangst, Collecten, 18/10/1818, g.p.

⁶⁷ C.O. 90 Letters Received from Consistories ...: No. 115, Schutz - Somerset, 7/8/1818, n.p. and no. 141, Schutz - Somerset, 15/12/1818, n.p.; C.O. 145 Letters Received from Private Individuals: No. 59, Schutz - Bird, 24/9/1821, n.p.

Ds. A. Faure by sy boekery.

Foto: Staatsargiefbewaarplek, Kaapstad, E.4348.

HOOFSTUK 8

DS. A. FAURE: EERSTE GEBORE KOLONIALER AS LERAAR VAN DIE GEMEENTE (1818-1822)

Met die koms van ds. Faure na Graaff-Reinet word 'n nuwe entoesiasme en dryfkrag in die kerkraad en gemeente bespeur. Dié energieke vyfde leraar van die gemeente het in alle opsigte sy Christelike oortuigings in die gemeente uitgeleef.

8.1 Agtergrond en aanstelling van leraar

Abraham Faure is op 29 Augustus 18⁷95 te Stellenbosch as die oudste seun van J.C. Faure en J.H. Blankenberg gebore. Sy skoolopleiding het hy op Stellenbosch en aan die Latynse skool in Kaapstad geniet. Op sestienjarige leeftyd het hy besluit om hom aan die diens van die Here te wy nadat 'n preek tydens 'n erediens 'n besondere indruk op hom gemaak het.

Hy wou aanvanklik 'n sendeling word en daarom het hy in Februarie 1814 na Engeland vertrek om hom by die kweekskool van die Londense Sendinggenootskap te Gosport as student in te skryf. Gedurende sy studentejare is hy veral deur dr. David Borque, die hoof van die inrigting, beïnvloed. Hy is deur sy studie as 'n godsgeleerde in die Puriteinse skool van die Calvinisme opgelei.

Op 9 Augustus 1816 het hy hom aan die Universiteit van Utrecht ingeskryf waar hy veral as 'n wetenskaplike teoloog gevorm is. Op 20 Augustus 1817 is hy as predikant tot die Nederduitse Gereformeerde Kerk toegelaat, en nadat hy georden is, het hy na sy geboorteland vertrek waar hy op 20 Junie 1818 aangekom het.¹

---

¹ H.A. Heyns: Faure, Abraham (W.J. de Kock en D.W. Kruger (hoofreds.): **Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek** II, pp. 233-234); Dr. Robertson: Abraham Faure (**De Gereformeerde Kerkbode**, 3/4/1875, pp. 101-102).

Sy aanstelling as leraar van die gemeente van Graaff-Reinet is op 10 Julie 1818 amptelik bekend gemaak.² Tien dae later het hy dit formeel aanvaar. Hy het beloof om sy bes te doen, maar die wens uitgespreek om op in 'n later stadium in 'n gemeente nader aan die Kaap geplaas te word.³ Die kerkraad van Graaff-Reinet het ook kennis geneem van die aanstelling en goewerneur Somerset hartlik daarvoor bedank.⁴

Op 24 Augustus 1818, vyf dae voor sy 24ste verjaardag, het Abraham Faure met Isabella Geertruida Caldwell in die huwelik getree. Sy was die dogter van 'n offisier in die Britse leër. Uit die huwelik is sewe seuns en twee dogters gebore.⁵

Die vervoer van ds. Faure na Graaff-Reinet het, soos vir sy voorganger, ook probleme opgelewer. Die distrik het 'n besondere droogte beleef en die boere het gevolglik nie soos gewoonlik met hul handelsware na die Kaap gereis nie. Op grond van 'n voorstel deur landdros Stockenstrom is aan ds. Faure verlof gegee om op die rekening van die gemeente van Graaff-Reinet 'n ossewa aan te koop waarmee hy na Graaff-Reinet kon afreis.⁶

Dit is onbekend wanneer hy die Kaap verlaat het, maar hy het tussen 9 en 14 November 1818 op Graaff-Reinet aangekom. Die eerste erediens wat hy in Graaff-Reinet waargeneem het, het hy klaarblyklik op Sondag 15 November 1818 gehou. Sy intrepreek, waarby ds. Evans van Cradock teenwoordig was, het hy op 22 of 29 November gelewer.⁷

---

² C.O. 5817 Government Proclamations, Notices, Ordinances, Circulars and Statistical Register: Advertisement, 10/7/1818, n.p.

³ C.O. 90 Letters Received from Consistories ....: No. 114, Faure - Somerset, 20/7/1818, n.p.

⁴ C.O. 90 Letters Received from Consistories....: No. 34, Kerkraad van Graaff-Reinet-Somerset, 20/8/1818, n.p.

⁵ Dr. Robertson: Abraham Faure (**De Gereformeerde Kerkbode**, 3/4/1875, p. 102).

⁶ 1/G.R. 16/7 Letters Despatched by Landdrost and Secretary: No. 1020, Stockenstrom - Bird, 4/9/1818, n.p.; C.O. 4840 Letters Despatched, General: Bird - Stockenstrom, 5/10/1818, p. 441.

⁷ NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Ontvangst, Collecten 15/11/1818-29/11/1818, g.p.; NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 15/11/1818, p. 80; 1/G.R. 14/47 Miscellaneous Documents, Financial matters ....: Rekening no. 195, nd., n.p.

8.2 Afstigting van gemeente van Beaufort [-Wes]

Ongeveer gelyktydig met die aankoms van ds. Faure op Graaff-Reinet, is die grense van sy gemeente aansienlik nouer getrek weens die stigting van die adjunk-landdrostdistrik van Beaufort. Reeds in April 1817 het landdroos Stockenstrom die owerheid daarop gewys dat die veldkornetskappe van Goup, Nieuweveld en Swartberge in 'n adjunk-landdrostdistrik georganiseer behoort te word.⁸ Nadat landdroos Stockenstrom sy aanbeveling 'n jaar later herhaal het, het die owerheid besluit om 'n adjunk-landdroos daar te vestig. Die goewerneur het ook landdroos Stockenstrom se voorstel dat die distrik Beaufort genoem moet word, aanvaar.⁹

Op dieselfde dag waarop die distrik geproklameer is, naamlik 27 November 1818, is ds. John Taylor as leraar van die gemeente aangestel.¹⁰ Ds. Taylor was 'n geordende leraar van die Skotse Presbiteriaanse Kerk wat in Januarie 1817 in diens van die Londense Sendinggenootskap in die kolonie aangekom het. In Oktober 1818 het hy uit die diens van die Londense Sendinggenootskap getree en op 30-jarige ouderdom is hy as eerste leraar van Beaufort aangestel. Nadat die kerkraad van Kaapstad ds. Taylor se geloofsbriewe aanvaar het, is hy ook as leraar van die Nederduitse Gereformeerde Kerk aanvaar.¹¹

Ten spyte van dié afstigting moes ds. Faure in 1818 'n gemeente met 'n sieletal van 4 439 Blankes bearbei. Met sy vertrek uit die gemeente in 1822 het die Blanke sieletal van die gemeente tot 5 638

---

⁸ 1/G.R.16/6 Letters Despatched by Landdrost and Secretary: No. 669, Stockenstrom - Bird, 24/4/1817, n.p.

⁹ 1/G.R.16/7 Letters Despatched by Landdrost and Secretary: No. 946, 1027, 1048, Stockenstrom - Bird, 18/5/1818, 12/9/1818, 10/10/1818, n.p.

¹⁰ C.O.5817 Government Proclamations, Notices, Ordinances, Circulars and Statistical Register: Proclamation, 27/11/1818, n.p. and Advertisement, 27/11/1818, n.p.

¹¹ H.C. Hopkins: **Die Ned. Geref. Kerk Cradock 1818-1968**, pp. 21-22; P.S. de Jongh: **Die lewe van Erasmus Smit**, p. 73.

aangegroei.¹² Ook in die dorp het die sieletal vanaf Maart 1818 tot April 1823 van 568 tot 609 siele aangegroei.¹³

8.3 Die funksionering van die kerkraad en ander kerklike ampte

Onder leiding van ds. Faure het die kerkraad goed gefunksioneer. Die eerste kerkraadsvergadering waarop ds. Faure as voorsitter opgetree het, was 'n buitengewone vergadering op 16 November 1818 terwyl hy op 7 Oktober 1822 vir die laaste keer as voorsitter van 'n kerkraadsvergadering in Graaff-Reinet opgetree het. Gedurende die periode tussen bogenoemde datums, is 'n kerkraadsvergadering gereeld een keer per kwartaal gehou. Die uitsondering op die reël was die eerste en tweede kwartaal van 1820 toe geen vergadering plaasgevind het nie. Geen redes is vir die versuim aangebied nie.

Twee buitengewone kerkraadsvergaderings het plaasgevind, naamlik op 16 November en 3 Februarie 1822. In eersgenoemde geval was dit die eerste vergadering wat ds. Faure saam met die kerkraad gehou het en by welke geleentheid die finansiële boeke gekontroleer is. Op die tweede datum is 'n vergadering gehou met die oog op die aanstelling van 'n nuwe koster.

Kerkraadsvergaderings is gewoonlik die Dinsdag na die Nagmaalnaweek gehou. Die uitsondering op die reël was die vergadering wat direk na die Desember-nagmaal gehou moes word en dan vroeg in die volgende jaar plaasgevind het.¹⁴

Die kerkraad het jaarliks - ooreenkomstig die voorskrifte - die nominasies vir nuwe kerkraadslede met die oog op hul aanstelling, aan die goewerneur voorgelê. Die kerkraad van Graaff-Reinet het 'n tradisie gehad dat al die lede op die nominasievergadering stemreg gehad het. Ds. Faure was egter

---

¹² 1/G.R. 14/105 Miscellaneous Documents, General Opgaaf Returns: Return showing the Population of the district of Graaff Reinet ... 1812 to 1823, n.p.

¹³ 1/G.R. 14/105 Miscellaneous Document: General Opgaaf Returns, 19/3/1818, 2/4/1823, n.p.

¹⁴ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 16/11/1818 - 7/10/1822, pp. 80-121; NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Ontvangst, Collecten, 1818-1822, g.p.

van oordeel dat dié gebruik strydig was met die algemene gebruik van ander gemeentes waar slegs die kerkraadslede wie se dienstermyn eers die volgende jaar sou verstryk, stemreg gehad het.

Toe hy die aangeleentheid by die kerkraadsvergadering van Oktober 1820 ter sprake gebring het, het daar so 'n mate van verdeeldheid onder die lede oor dié voorstel geheers dat dit eers weer by die volgende nominasievergadering te berde gebring is. By dié vergadering is dan ook besluit om by die algemene gebruik van ander gemeentes in te val.¹⁵ Omdat die ou stelsel daartoe aanleiding gegee het dat dieselfde persone telkens genomineer en aangestel is, het ds. Faure gehoop om met die nuwe sisteem ook ander - en gevolglik meer persone - as kerkraadslede by die werk van die gemeente betrokke te kry.

Gedurende die periode 1815 tot en met 1822 het die volgende persone in die kerkraad van Graaff-Reinet gedien:

Johannes Petrus Meintjies van den Berg - ouderling 1815-1820.

Jacobus Stephanus van Heerden - ouderling 1816-1817, 1818-1819, 1821-1822.

Schalk Willem Burger - ouderling 1816-1817.

Cornelius van Nieuwkerk - ouderling 1820-1821.

Jan Minnaar - ouderling 1822.

David Naude - diaken 1815-1818.

Jacobus Petrus Patinger - diaken 1815-1816.

Jacob P. Maree - diaken 1815-1816.

Johannes Stephanus Olivier - diaken 1816-1818.

Johannes J. du Toit - diaken 1816-1817.

Hendrik Adriaan Meintjies van den Berg (jnr.) - diaken 1818-1821.

Burgert Adriaan Naude - diaken 1819-1822.

Petrus Jacobus Retief - diaken 1819-1821.

---

¹⁵ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 3/10/1820, 9/10/1821, pp. 98, 108.

Hendrik Meintjies van den Berg (Jac-z) - diaken 1819-1820.

Stephanus A. Cloete - diaken 1821-1822.

Willem Conradie - diaken 1822.

Guillaume A. Schoombee - diaken 1822.

Die nominasielys van kerkraadslede is altyd tydens die kerkraadsvergadering in Oktober saamgestel en daarna aan die goewerneur voorgelê. Die nuut aangestelde lede is gewoonlik tydens die Januarie- of eersvolgende vergadering verwelkom. Terselfdertyd is die lede wat uit die diens getree het, bedank vir hul ywer in hul dienswerk, waarna hulle die vergadering verlaat het.¹⁶

Slegs in 1818 is afgewyk van die gewoonte om die goewerneur te versoek om een ouderling en twee diakens uit die lys van genomineerdes aan te wys. Diaken J.S. Olivier het, voordat sy dienstermyn van twee jaar verstryk het, Graaff-Reinet verlaat en ten einde sy pos te vul is die goewerneur versoek om drie diakens aan te stel.¹⁷

Vanaf 1815 tot en met 1822 het vier persone as diakens-kassier opgetree. Vanaf 1815 tot 1816 het Jacob Maree die pos gevul. Hy is deur J.S. Olivier opgevolg wat op 16 November 1818 die taak aan Hendrik Adriaan Meintjies van den Berg (jnr.) oorgegee het. Vanaf Januarie 1822 het Stephanus Cloete die taak verrig.¹⁸

Die diaken-kassier het jaarliks 72 riksdalders onder die hoof "huishuur" ontvang. Dit dui daarop dat die kerkraad die diaken-kassier wou vergoed vir die ruimte in sy huis, wat hy, met die oog op die uitvoering van sy taak, beskikbaar moes stel.¹⁹

---

¹⁶ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 31/1/1815 - 8/1/1822, pp. 57-121.

¹⁷ C.O. 90 Letters Received from Consistories ...: No. 721, Kerkraad van Graaff-Reinet - Bird, 9/10/1818, n.p.

¹⁸ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 2/4/1816, 16/11/1818, 8/1/1822, pp. 66, 80, 110.

¹⁹ NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Uitgaaf aan Huishuur, 1815 - 1822, g.p.

Die leraars het gewoonlik self as skriba van die gemeente opgetree. In die periode na die vertrek van ds. Kicherer tot voor die koms van ds. Schutz, het David Naude gedurende 1815 en J.P. Patinger in 1816 in dié hoedanigheid diens gedoen.²⁰ Die kerkraad was verder baie gelukkig dat hulle twee uitstekende amptenare in die persone van Albert van Lingen as voorleser en Jan Geel as koster gehad het. Die ouderdom het Jan Geel egter ingehaal en na 24½ jaar diens in die gemeente was hy in Januarie 1822 verplig om as koster uit te tree. Op sy versoek het die kerkraad besluit om tot sy dood 'n pensioen van 200 riksdaalders per jaar uit die kerkkas aan hom te betaal. Dié reëling is deur die goewerneur goedgekeur. Verder was sy opvolger, Jacobus Fick, verplig om elke jaar 300 riksdaalders van sy salaris aan Geel af te staan.²¹

In die bearbeiding van die uitgestrekte gemeente, het ds. Faure en die kerkraad die hulp van "proponent" Hendrik Andries van den Zanden bekom. Die kerkraad het op 5 Januarie 1819 sy getuigskrifte en kwalifikasies nagegaan en aan hom verlof gegee om openbare godsdiensoefening in die buitewyke van die gemeente te hou. Hy moes egter altyd die inwoners aanmoedig het om die kerk te Graaff-Reinet by te woon.²² Die Amsterdam-geborene was reeds sedert 1811 in die distrik werksaam.²³ Dit is waarskynlik na hom wat Erasmus Smit in sy dagverhaal as "een Proponent" verwys het. Toe Smit hom in 1815 in die Sneeu-berg-veldkornetskapskap ontmoet het, was hy reeds 'n ou man. Hy het as onderwyser onderrig aan die kinders gegee en op Sondag het hy godsdiensoefeninge gehou, by welke geleenthede heelwat mense teenwoordig was. Smit was beïndruk met die inhoud van die ou heer se godsdiensoefening wat hy bygewoon het.²⁴ Hy is in 1822 oorlede en het 'n jong weduwee en 'n kind agtergelaat.²⁵

²⁰ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 31/1/1815, 2/4/1816, 5/1/1819, pp. 57, 67, 81.

²¹ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 8/1/1822, 3/2/1822, pp. 111-112, 113.

²² NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 5/1/1819, 9/4/1822, pp. 81-82, 115.

²³ 1/G.R. 12/3 Letters and Reports ...: Van Zanden - Geel, 30/5/1811, n.p.; 1/G.R. 16/11 Letters Despatched by Landdrost and Secretary: No. 2545, Stockenstrom - Smuts, 12/12/1822, n.p.; NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 9/4/1822, p. 115.

²⁴ E. Smit: Dagverhaal (1815) (red. F.A. Steytler) (*Hertzog-Annale* III, Desember 1956, pp. 74-75).

²⁵ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 9/4/1822, p. 115.

8.4 Barmhartigheidswerk en die toepassing van die kerklike tug

Die kerkraad het die diens van barmhartigheid met groot toewyding voortgesit. Daar het egter met verloop van tyd 'n vraagstuk ontstaan rondom die sorgbehoewende gemeentelêde wat met die afstigting van Cradock en Beaufort buite die grense van die gemeente van Graaff-Reinet gebly het, maar nog steeds op die gemeente van Graaff-Reinet om hulp aangewese was. Gevolglik het die kerkraad op 6 Oktober 1819 besluit om diesulkes na die nuwe gemeentes te laat oorplaas.²⁶ Terwyl dié onderhandelinge tussen die gemeentes aan die gang was, het die kerkraad van Graaff-Reinet voortgegaan om die sorgbehoewendes finansiëel te steun. So byvoorbeeld is aan Salomon Stigling tot 1821 finansiële steun verleen ten spyte van die feit dat hy onder die gemeente van Beaufort geressorteer het.²⁷ Gedurende Januarie 1821 het die kerkraad van Beaufort besluit om Salomon Stigling sowel as Pieter de Beer - wat ook hulp van die gemeente van Graaff-Reinet ontvang het - onder hulle vleuels te neem.²⁸

Gedurende die ampsbedieningstydperk van ds. Faure is slegs drie nuwe aansoeke om finansiële bystand deur die kerkraad in oorweging geneem. Op grond van die armoede, siekte en die hoë ouderdom van die aansoekers is bystand aan twee persone verleen. In die derde geval is die aansoek van die hand gewys, aangesien die kerkraad van oordeel was dat die betrokke weduwee nog jonk genoeg was om vir haar lewensbestaan te werk. Die aansoek van Salomon Stigling om 'n groter toelaag is ook van die hand gewys omdat hy nie meer binne die grense van die gemeente van Graaff-Reinet gewoon het nie.²⁹

---

²⁶ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 5/10/1819, pp. 91-92.

²⁷ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 6/4/1819, pp. 84-85; NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Uitgaaf aan Onderhoud van Armes, 1819-1821, g.p.

²⁸ NGKA. G.12 1/1 Notule van die Kerkraad, 6/1/1821, p. 4.

²⁹ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 6/4/1819, 8/1/1821, 9/10/1821, 9/4/1822, pp. 84-85, 101, 104, 105.

Twee persone het gedurende die tydperk die kerkraad ingelig dat hul omstandighede tot so 'n mate verander en verbeter het dat hul nie meer die gewaardeerde hulp van die kerkraad nodig gehad het nie. Een van die persone het vanaf 1813 tot Desember 1821 hulp van die gemeente ontvang. Sy seun het die kerkraad baie opreg bedank vir die jarelange ondersteuning.³⁰ Die tweede persoon was 'n weduwee wat vanaf 1818 tot 6 Oktober 1822 bystand ontvang het.³¹

Vanaf 1819, toe die totale bedrag wat onder dié hoof uitbetaal is, 798 riksdaalders beloop het, het dit geleidelik tot 478 riksdaalders in 1822 verminder.³²

Die kerkraad het onder leiding van ds. Faure met groot beslistheid die kerklike tug toegepas. Die lankmoedige benadering, wat onder leiding van ds. Kicherer gevolg is, is laat vaar.

Gewoonlik het ds. Faure, na wyks- en huisbesoeke, die name van lidmate wat hul aan ernstige vergrype skuldig gemaak het, aan die kerkraad voorgelê. Heel dikwels het dit gespruit uit klagtes wat gemeentelêde onderling teen mekaar ingebring het. Ds. Faure en die kerkraadslid wat hom op sy wyks- en huisbesoek vergesel het, het dan die gevalle, wat onder hul aandag gebring is, behoorlik en grondig ter plaatse ondersoek. Dit het daartoe gelei dat die kerkraad byna sonder uitsondering die tug, op aanbeveling van ds. Faure, onmiddellik kon toepas.

Gedurende die ampsbediening van ds. Faure het die kerkraad die volgende 24 gevalle waar kerklike tug ter sprake was, bespreek: sewe gevalle van owerspel; vyf gevalle van prostitusie; vier gevalle van onkuise gedrag - geslagsgemeenskap binne 'n ongehude verhouding; een geval van

---

³⁰ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 9/4/1822, p. 115; NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Uitgaaf aan Onderhoud van Armes, E.H. van Biljon, 1813-1821, g.p.

³¹ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 7/10/1822, p. 121; NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Uitgaaf aan Onderhoud van Armes, J.C. Koekemoer (wed. J.A. Venter), 1818-1822, g.p.

³² NGKA. G.6 10/1 Kasboek: Kerken en Diaconie Rekening van Graaff Reinnet over den jare 1819, 1822, g.p.

dronkenskap en onchristelike gedrag; een geval van verregaande ongodsdienstigheid; vier gevalle van sedeloosheid en openbare skandelikheid en twee gevalle van bloedskanie.

Met die uitsondering van drie gevalle is die lidmate summier die Nagmaal ontsê. Die betrokke persone is daarmee saam gewaarsku dat die volharding in die sondige en onchristelike gedrag tot die kerklike ban sou aanleiding gee, maar ook dat 'n berouvolle lewe tot die herstel van die status van die lidmaat sou lei.

Die eerste van bogenoemde drie uitsonderings was die geval van Anna Sauer. Sy is nie net beskuldig van hoerery nie, maar ook van kindermoord. Die Raad van Justisie het haar op die klag van kindermoord skuldig bevind, terwyl die Appêlhof die skuldigbevinding ter syde gestel het. Die kerkraad het haar egter summier uit die kerk geban. Die tweede was Magdalena Cornelius wat op 6 Julie 1819 summier uit die kerk geban is op grond van openlike hoereerdery. Die laaste van die uitsonderings was Elizabeth Katryn van de Kaap - ook bekend as Betje Wiese - wat sedert 1809 weens haar onkuise gedrag onder sensuur geplaas is, maar geen berou getoon het nie en gevolglik op 9 Julie 1822 uit die kerk geban is.

Die tugstappe teen agt van die ander 21 persone wat die Nagmaal ontsê is, is by 'n tweede geleentheid deur die kerkraad bespreek. Vyf van bogenoemde agt persone het berou getoon en die sensuur is gevolglik opgehef. Drie persone het egter in die sonde volhard en is uit die gemeente geban. Hulle was: Jan du Plessis wat saam met Elizabeth Katryn van de Kaap (Betje Wiese) op grond van hoerery reeds in 1810 aangespreek is; Cornelis Swanepoel - op grond van bloedskanie en die gevolglieke dood van sy suster; en Dawid Jacobs - ook as gevolg van bloedskanie en onberouvolle gedrag. Die kerklike ban is by die voorbereidingsdiens tot die Nagmaal aan die gemeente bekend gemaak.³³

---

³³ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 6/4/1819, 6/7/1819, 5/10/1819, 5/7/1820, 8/1/1821, 24/4/1821, 3/7/1821, 9/10/1821, 9/7/1822, 7/10/1822, pp. 86-87, 88, 89, 91, 92-93, 94, 96, 100, 102, 106, 109, 117-118, 121.

Die kerkraad het egter ook met groot deernis opgetree soos blyk uit die geval van Grietjie Toren. Sy was verloof aan ene Jan Coetzee. Uit die voorhuwelikse verhouding is 'n kindjie gebore. Op grond van haar opregte berou, het die kerkraad haar die Nagmaal ontsê, maar wel bepaal dat die kindjie gedoop mag word.³⁴

Die kerkraad het ook ten opsigte van die voorstelling en aanneming van lidmate ordereelings getref. So byvoorbeeld het hulle in Oktober 1819 besluit om geen seun jonger as 16 jaar en geen dogter jonger as 15 jaar as belydende lidmaat aan te neem nie.³⁵

8.5 Hantering van verhoudingskwessies

Dit het ook van tyd tot tyd op die weg van die kerkraad gekom om geskille wat op kerklike terrein tussen mense ontstaan het, te besleg. Een so 'n geskil het tussen die lidmate Pienaar en Louw ontstaan. Louw was die natuurlike vader van 'n negejarige kind, terwyl Pienaar die peetouer was. Volgens Pienaar het Louw nie die nodige opvoeding aan die kind gegee nie en gevolglik het hy by die kerkraad aangeklop met die oog daarop om die kind in sy sorg geplaas te kry. Louw is gedaag om voor die kerkraad te verskyn, waaraan hy nie gehoor gegee het nie. Hoewel die kerkraad slegs Pienaar se weergawe van die omstandighede aangehoor het, het die kerkraad Louw skriftelik versoek om die kind in die sorg van Pienaar te laat. Pienaar sou die brief persoonlik aan Louw oorhandig het. Pienaar het beloof om 'n verslag van die ontmoeting tussen hom en Louw aan die kerkraad te gee.³⁶ Dit kon egter nie opgespoor word nie en gevolglik is dit nie duidelik wat die uiteinde daarvan was nie.

---

³⁴ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 9/7/1822, p. 118.

³⁵ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 5/10/1819, p. 92.

³⁶ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 6/4/1819, 6/7/1819, pp. 85, 89-90.

Na aanleiding van bogenoemde geval, het die kerkraad besluit dat doopouers bewyse sou moes voorlê dat die doopgetuies daarvan bewus was dat hulle in hierdie hoedanigheid benoem is. Hul name sou ook vir drie agtereenvolgende Sondae afgelees word.³⁷

'n Baie ernstige geval van onmin het egter in 'n stadium tussen die sekretaris van die distrik T.W. Muller en sy skoonseun, C.H. Rothman, geheers. In Januarie 1822 het Rothman allerlei aantygings teen Muller gemaak. Onder andere het hy beweer dat Muller teen die landdros in opstand was en dat ds. Faure hom in sy opstand gesteun het. Voorts sou hulle volgens Rothman, van landdros Stockenstrom ontslae wou raak.³⁸

Ds. Faure het onmiddellik sy posisie in die aangeleentheid onder die aandag van die owerheid gebring. Hy het heftig ontken dat hy teen landdros Stockenstrom gekant was, maar dat hulle intendeel 'n baie goeie en vertroulike verhouding met mekaar gehandhaaf het. Hy het onder andere elke Sondag vir die owerheid en die amptenare gebid. Hy het die owerheid ook daarop gewys dat toe landdros Stockenstrom in 1819 gedreig het om te bedank, dit juis hy was wat dit baie sterk teengestaan het.³⁹ Wat hom betref, was die aantygings van Rothman waarby hy geïmpliseer was, vals. Die goewerneur het met tevredenheid en dankbaarheid kennis geneem van ds. Faure se posisie in die onaangename situasie.⁴⁰

Die uiteinde van die saak was dat Rothman 'n formele kriminele klag teen sy skoonvader aanhangig gemaak het.⁴¹

---

³⁷ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 6/4/1819, p. 86.

³⁸ 1/G.R. 16/11 Letters Despatched by Landdrost and Secretary: No. 2090, Stockenstrom - Bird, 31/1/1822, n.p.

³⁹ C.O. 163 Letters Received from Churches ...: No. 13, Faure - Bird, 8/2/1822, n.p.; C.O. 102 Letters Received from Churches ...: No. 4, Kerkraad van Graaff-Reinet - Somerset, 15/1/1819, n.p.

⁴⁰ C.O.4846 Letters Despatched, General: Bird - Faure, 21/2/1822, p. 150.

⁴¹ 1/G.R. 8/10 Letters from Colonial Office: No. 350, Bird - Stockenstrom, 13/2/1822, n.p.

Ten einde die aangeleentheid reg te stel, het ds. Faure die saak by die kerkraadsvergadering van April 1822 geopper. Rothman het onder andere beweer dat Muller van oordeel was dat die Bybel 'n fabel was. Die kerkraad het heftig die kant van Muller gekies met die argument dat almal hom goed geken het en dat dit ondenkbaar was dat hy so iets sou kwytraak. Hulle het dus Rothman se vendetta teen sy skoonvader gesien as 'n aksie wat uit haat en nyd gebore is.

Gevolglik is Rothman gedaag om by die daaropvolgende vergadering van die kerkraad voor hulle te verskyn sodat die kerkraad hul misnoë oor sy optrede kon uitspreek en hom onder sensuur kon plaas.⁴²

Rothman het die volgende vergadering bygewoon, maar van die teregwyding het nie veel tereggekom nie, want die saak het oorgestaan na die daaropvolgende vergadering, waar dit nie weer te berde gebring is nie.⁴³

Die afplatting in die driftige reaksie van die kerkraad op Rothman se aantygings bestaan moontlik daarin dat Muller wel gesê het dat die Bybel 'n fabel is, want die standpunt was tipies van die tydsgees.⁴⁴

Die kerkraad het telkens baie korrek opgetree in omstandighede wat wrywing tussen gemeentes kon laat ontstaan. Een van die omstandighede het in die geval van David Jacobs - wat uit die kerk geban is - ontstaan. Hy het in bloedskaande 'n kind verwek en die kerkraad van Graaff-Reinet sou nie die doop aan die kind bedien het nie. Gevolglik het hy probeer om die kind in 'n ander gemeente te laat doop. Ten einde dié poging van Jacobs te kortwiek, is al die gemeentes van sy voorneme in

---

⁴² NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 22/4/1822, pp. 114-115.

⁴³ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 9/7/1822, 7/10/1822, pp. 117, 121.

⁴⁴ T.N. Hanekom: **Die Liberale rigting in Suid-Afrika**, pp. 168-169.

kennis gestel met die versoek dat die kind nie gedoop moet word nie.⁴⁵ Die versoek is net betyds in die Kaap ontvang om te verhoed dat die kind wel daar gedoop word.⁴⁶

'n Soortgelyke ongemaklike situasie het tussen Graaff-Reinet en Uitenhage ontwikkel rondom 'n paar dooplidmate uit die gemeente van Graaff-Reinet wat hulle vir die aflegging van die belydenis van die geloof in Uitenhage aangemeld het en daar aangeneem is. Die kerkraad van Graaff-Reinet het dit as 'n beginselsaak beskou en het niks teen die kinders as sodanig gehad nie. Ds. Mol se optrede is aan onkunde gewyt. Van sy kant het ds. Mol die saak in die reïne probeer bring en die hele aangeleentheid is baie gemoedelik geskik.⁴⁷

Die kerkraad van Kaapstad en dié van Graaff-Reinet het op goeie voet met mekaar verkeer. Daarom het die kerkraad van Kaapstad die vrymoedigheid geneem om die gemeente van Graaff-Reinet om 'n bydrae te vra in verband met bouwerk aan die kerkgebou wat hul wou aanpak. Die gemeentelêde van Graaff-Reinet het 821 riksdalders vir die doel bygedra.⁴⁸ By 'n ander geleentheid het die kerkraad van Kaapstad dié van Graaff-Reinet versoek om Pieter van Daalen aan te neem indien hul hom bekwaam sou vind.⁴⁹

'n Interessante situasie het met die aanwysing van die eerste kerkraadslede van Beaufort ontstaan. Baie kort na die stigting van die distrik Beaufort moes landdros Stockenstrom ooreenkomstig die kerkorde en op versoek van die goewerneur geskikte persone vir die kerkraad aldaar nomineer. Landdros Stockenstrom, wat bekend was met die algemene omstandighede en lewenspeil van die

---

⁴⁵ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 6/4/1819, pp. 75-87; NGKA. G.7 3/1 Inkomende Briewe: Faure - Kerkraad van Swellendam, 19/4/1819, g.p.; NGKA. G.2 2/7 Inkomende Briewe: Faure - Kerkraad van Stellenbosch, 19/4/1819, g.p.

⁴⁶ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 6/7/1819, p. 88.

⁴⁷ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 8/1/1822, 9/4/1822, pp. 110-111, 114.

⁴⁸ 1/G.R. 16/8 Letters Despatched by Landdrost and Secretary: No. 1151, Stockenstrom - Kaufman, 18/2/1819, n.p.

⁴⁹ NGKA. G.1 1/10 Notule van die Kerkraad, 10/4/1820, p. 218.

inwoners van die distrik, het voorgestel dat aanvanklik slegs twee diakens benoem word. Hulle kon terselfdertyd ook as heemrade en kommissaris in die huwelikshof optree.

Op versoek van landdros Stockenstrom het die adjunk-landdros van Beaufort Abraham de Clerq en Willem du Plooy genomineer.⁵⁰ Nadat die persone reeds deur die goewerneur as diakens aangewys is, het ouderling Van Heerden van Graaff-Reinet landdros Stockenstrom skriftelik oor die omstandighede van Willem du Plooy ingelig. Die inligting was van sodanige aard dat Stockenstrom adjunk-landdros Baird versoek het om die bekendmaking van die aanstelling terug te hou.⁵¹

Landdros Stockenstrom was dus in 'n baie moeilike situasie. Aan die een kant het die goewerneur, op sy voorstel, reeds 'n persoon aangewys. Dit het egter geblyk dat dit nie 'n goeie aanstelling was nie. Gevolglik moes hy die naam van 'n ander persoon aan die goewerneur voorgelê het. Ouderling Van Heerden het Marthinus Jacobus van Straten as diaken voorgestel. Dit het landdros Stockenstrom weer voor 'n moeilike situasie te staan gebring, aangesien hy die persoon nie geken het nie! Gevolglik het hy die kerkraad om 'n opinie genader.⁵²

Ds. Faure het onmiddellik namens die kerkraad op die versoek gereageer deur die landdros daarop te wys dat hy geeneen van die betrokke persone ken nie en hulle dus nie kon aanbeveel nie. Hy het aanbeveel dat die aangeleentheid in die hande van die predikant en adjunk-landdros van Beaufort gelaat moes word om die eerste kerkraad te benoem.⁵³

---

⁵⁰ 1/G.R. 16/8 Letters Despatched by Landdrost and Secretary: No. 1191, Stockenstrom - Bird, 12/3/1819, n.p.; 1/G.R. 16/8 Letters Despatched by Landdrost and Secretary: No. 1231, Stockenstrom - Kerkraad van Graaff-Reinet, 16/4/1819, n.p.; A. Dreyer: **Boustowwe vir die Geskiedenis van die Nederduits-Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika** III (Die Kerkorde, 25/7/1804), p. 13.

⁵¹ 1/G.R. 16/8 Letters Despatched by Landdrost and Secretary: No. 1217, Stockenstrom - Baird, 9/4/1819, n.p.

⁵² 1/G.R. 16/8 Letters Despatched by Landdrost and Secretary: No. 1231, Stockenstrom - Kerkraad van Graaff-Reinet, 16/4/1819, n.p.

⁵³ 1/G.R. 14/120 Miscellaneous Documents, Churches ...: Faure - Stockenstrom, 16/4/1814, n.p.

Dit was egter landdros Stockenstrom se verantwoordelikheid om die eerste kerkraad te nomineer. Hy het dus sy eerste nominasie gehandhaaf en op die ou einde het A. de Clerq en W. du Plooy as diakens op Beaufort diens gedoen en ook in die hoedanigheid as heemrade gefunksioneer, veral met die oog op die huwelikshof.⁵⁴ Die eerste amptelike kerkraad van Beaufort is 'n bietjie meer as 'n jaar later, op 16 Mei 1820, aangestel.⁵⁵

Ook in sy verhouding met die gemeente van Cradock het die kerkraad baie korrek opgetree. In 1819 het die kerkraad van Graaff-Reinet Magdalena Cornelius uit die gemeente geban, waarna sy in die gemeente van Cradock gaan woon het. Daar het sy versoek om as lidmaat herstel te word. Op hul beurt het die kerkraad van Cradock die kerkraad van Graaff-Reinet om hul opinie genader. Die standpunt van die kerkraad van Graaff-Reinet was dat die kerkraad van Cradock volledig self oor die aansoek moes oordeel.⁵⁶

8.6 Instandhouding en verbetering van kerkeiendom

Die kerkraad het ook na die eiendom van die gemeente omgesien. Aan die relatief nuwe pastorie was daar nie veel wat gedoen moes word nie. Binne die gebou is slegs aan die vloer en die inbou van 'n brandsolder, aandag gegee. Aan die buitekant het die agterste stoep (oostelike stoep) aandag geniet. Die oorspronklike stoep was teen 1820 in 'n redelik gehawende toestand en gevolglik is die huidige stoep met die spiraaltrap opgerig.

In die suidoostelike hoek van die tuin is 'n muur van roubakstene opgerig. Die verskaffing van leiwater aan die pastorie het ook die aandag van die kerkraad en landdros en heemrade geniet.⁵⁷

---

⁵⁴ 1/G.R. 11/2 Letters from ... Beaufort: No. 48, Baird - Stockenstrom, 3/5/1819, n.p. and no. 96, Baird - Stockenstrom, 6/11/1819, n.p.; 1/G.R. 16/8 Letters Despatched by Landdrost and Secretary: No. 1288, Stockenstrom - Baird, 18/6/1819, n.p.

⁵⁵ C.O. 4843 Letters Despatched, General: Bird - Stockenstrom, 16/5/1820, p. 283.

⁵⁶ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 3/10/1820, pp. 97-98.

⁵⁷ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 5/1/1819, 6/4/1819, 5/7/1820, pp. 82, 86, 95; 1/G.R. 1/4 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 8/1/1821, pp. 483-484.

Die kerkraad het ook aan die kerkgebou aandag gegee. Op voorstel van ds. Faure het die kerkraad, ooreenkomstig die Europese gebruik, by ene Kock 'n bord laat maak, waarop die name van kerkraadslede wat al in die kerkraad gedien het, aangebring kon word. Dit sou in die konsistorie gehang word. Kock het hom egter die gramskap van die kerkraad op die hals gehaal toe hy die buitensporige prys van 57 riksdaalders vir die werk gevra het. Die kerkraad het gevolglik aanvanklik geweier om hom te betaal.⁵⁸

Omdat die kerkgebou na bykans 20 jaar nie meer die sieraad van die gemeente en kerkraad was nie, het hulle op 5 Julie 1820 besluit om 'n kerkgebou daar te stel wat 'n bydrae tot die aansien van die dorp kon maak.⁵⁹ Die koste verbonde aan die verandering en verbeteringe wat aan die bestaande gebou aangebring moes word, ten einde dié doel te bereik, is op tussen 12 000 en 15 000 riksdaalders beraam. Op sy beurt het die goewerneur die plan goedgekeur en verlof gegee dat - indien nodig - 'n lening vir die doel van die projek aangegaan mag word.⁶⁰ Aangesien die kerkraad nie so 'n groot som geld geredelik beskikbaar gehad het nie, het hulle by die kerkraad van Kaapstad om 'n lening aangeklop. Die Kaapse kerkraad kon egter nie aan die versoek voldoen nie, aangesien hulle ook nie so 'n bedrag geld beskikbaar gehad het nie. Hulle het darem die belofte gemaak dat, indien hulle in die toekoms oor die bedrag geld beskik, hulle dit tot die beskikking van die gemeente van Graaff-Reinet sou stel.⁶¹ Intussen is kleiner herstelwerk, soos byvoorbeeld dié van die timmerman Ritche aan die preekstoel, onderneem.⁶²

---

⁵⁸ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 5/1/1819, 3/10/1820, pp. 82-83, 98.

⁵⁹ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 5/6/1820, p. 95.

⁶⁰ 1/G.R. 16/9 Letters Despatched by Landdrost and Secretary: No. 1457, Stockenstrom - Bird, 11/7/1820, n.p.; C.O. 4843 Letters Despatched, General: No. 212, Ellis - Stockenstrom, 26/7/1820, n.p.

⁶¹ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 5/7/1820, p. 95; NGKA. G.1 5/5 Inkomende Briewe, Binnelandse en Buitelandse Hervormde Kerke: No. 11, Faure - Kerkraad van Kaapstad, 14/7/1820, g.p.; NGKA. G.1 1/10 Notule van die Kerkraad, 7/8/1820, p. 237.

⁶² NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 8/1/1821, p. 101.

Die kerkraad het egter voortgegaan met sy pogings om die nodige kapitaal te bekom en twee lenings is bekom. Duisend riksdaalders is in 1821 van Piet du Toit geleen, maar na sy dood is dit reeds in 1822 aan die boedel terugbetaal. Die tweede is in 1822 van W.J. van Heerden bekom en het 3 300 riksdaalders bedra.⁶³

Die kerkraad het selfs so ver gegaan om die kollekte- en beloftelyste wat vir die doel van die bou van die pastorie in 1807 opgestel is, na te gaan. Daaruit het dit geblyk dat sekere lidmate steeds in gebreke gebly het om hul beloftes na te kom. Gevolglik is die diaken-kassier opdrag gegee om 'n poging aan te wend om die uitstaande beloftes in te vorder.⁶⁴ Die probleem om genoeg fondse vir die beoogde verbeteringe aan die kerkgebou te bekom, kan tot 'n hoë mate gewyt word aan die feit dat die Graaff-Reinetse Sendinggenootskap gedurende 1821 en 1822 'n nuwe oefeninghuis in die dorp opgerig het.⁶⁵ Die gemeente van Graaff-Reinet was klaarblyklik nie finansiëel daartoe in staat om twee sulke groot projekte byna gelyktydig te dra nie.

Ten spyte van die finansiële vraagstukke het die kerkraad die planne vir die verbetering aan die kerkgebou wat die bouer - Curry - aan hulle voorgelê het, op 9 April 1822 aanvaar. Die beraamde koste vir die projek is op 20 000 riksdaalders gestel. Ongelukkig kon die kerkraad, weens 'n gebrek aan kapitaal, nie in daardie stadium sy goedkeuring verleen dat met die werk voortgegaan kon word nie.⁶⁶

Hoewel die oorspronklike planne vir die verbetering van die kerkgebou nie gevind kon word nie, kan van die foto wat van dié verbeterde kerkgebou bestaan en uit dit wat reeds in verband met die bou van die oorspronklike kerkgebou genoem is, die afleiding gemaak word dat sekere dele van die kerkgebou, soos wat dit oorspronklik was, behou is. 'n Gedeelte - parallel aan die ou "vleuels" van

---

⁶³ NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Uitgaaf aan Aflossing en Rente van opgenomen gelden, 1821-1823, g.p.

⁶⁴ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 24/4/1821, 3/7/1821, pp. 104-105, 106-107.

⁶⁵ NGKA. G.6 21/1 Notule van die Direksie: Kennisgewing, 20/4/1822, g.p.

⁶⁶ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 9/4/1822, 9/7/1822, pp. 116, 119-120.

die kerkgebou - is aangebring sodat die eertydse kruisvorm van die kerkgebou in 'n vierkantvorm verander het. Na voltooiing van dié werk het die gebou sitplek vir ruim 1 400 kerkgangers gebied.⁶⁷

In 'n byna desperate poging om die nodige fondse te bekom, het die kerkraad in Julie 1822 beluit om goedkeuring te probeer bekom vir die uitreiking van wisselbriewe. Dit sou daarop neerkom dat die kerkraadslede persoonlik sou borg staan vir die bedrag geld wat op die wissel voorkom. Op die wyse sou rentelose lenings vir die kerk bekom kon word.⁶⁸ Skynbaar het landdros Stockenstrom die plan gesteun.

Curry is - waarskynlik in die goeie geloof - opdrag gegee om met die bouwerk voort te gaan en teen September 1822 het die werk reeds 'n aanvang geneem.⁶⁹ Ds. Faure was gelukkig om op 7 Oktober 1822, die dag waarop hy uit Graaff-Reinet vertrek het, die hoeksteen vir die kerkgebou te kon lê.⁷⁰ Hy het dit aan sy opvolger, ds. Murray, oorgelaat om die kerkgebou te voltooi.

Terwyl die kerkbouery aan die gang was, is die eredienste in die nuwe oefeninghuis gehou.⁷¹

8.7 Ds. Faure en sy gemeentelike bearbeiding

Net soos in die geval van ds. Kicherer het die onvoldoende salaris van ds. Faure ook ter sprake gekom. Hy het vanaf sy aanstelling op Graaff-Reinet 1 500 riksdalders per jaar verdien. Teen 1822 het die leraars van Kaapstad ook oor hul karige salaris gekla.⁷² Die kerkraad van Graaff-Reinet het gevolglik landdros Stockenstrom versoek om ondersoek in te stel na die moontlikheid dat ds. Faure

⁶⁷ C.O. 2658 Letters Received from Drostdy Graaff-Reinet: No. 26, Stockenstrom - Bird, 19/2/1824, n.p.

⁶⁸ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 9/4/1822, 9/7/1822, pp. 116, 119-120.

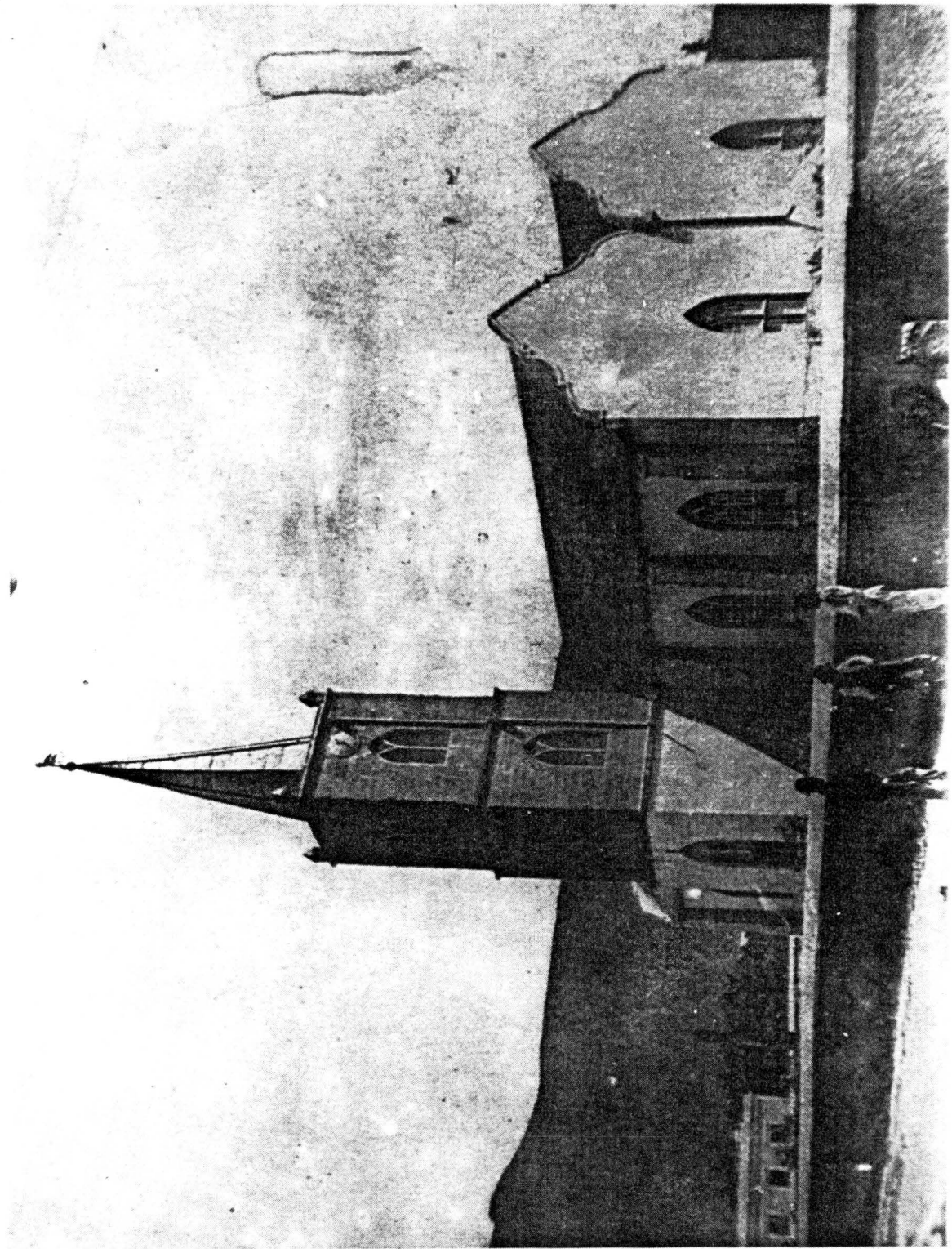
⁶⁹ 1/G.R. 7/7 Journal, 8/9/1822, g.p.

⁷⁰ NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Ontvangst, Collecten, 7/10/1822, n.p.

⁷¹ NGKA. G.6 21/1 Notule van die Direksie, 1/7/1822, g.p.

⁷² G.M. Theal: **Records of the Cape Colony XIV** (Consistory of Dutch Reformed Church - Colonial Secretary, 22/7/1822), p. 467.

Die tweede kerkgebou te Graaff-Reinet.
Foto: Staatsargiefbewaarplek, A.G.10742.

se salaris verhoog kon word. Landdros Stockenstrom het egter op sy beurt voorgestel dat ds. Faure as superintendent van die skole en onderwysers in die distrik aangestel word. Hy was van oordeel dat ds. Faure oor die nodige bekwaamheid beskik het om die taak te kon hanteer. Hy sou terselfdertyd ook as sekretaris en tesourier van die skoolkommissie van Graaff-Reinet kon optree. Die salaris verbonde aan die pos het 1 500 riksdaalders per jaar bedra en was uit die distrikskas betaalbaar. Ds. Faure was ook geneë om die pos te aanvaar.⁷³ Volgens die plan sou ds. Faure dus twee poste beklee en die salaris van beide ontvang het. Die goewerneur het egter nie die voorstel goedgekeur nie⁷⁴ en dit het die vraagstuk rondom die karige salaris dus onopgelos gelaat.

Ds. Faure het hom met groot ywer aan sy lewenstaak, naamlik die verkondiging van Gods Woord, gewy. Hy was 'n ernstige en vermanende prediker, wat groot vrees en ontsag vir die regmatige straf oor die sonde by sy toehoorders ingeboesem het.⁷⁵

Gedurende sy ampsbedieningsperiode op Graaff-Reinet is die eredienste gereeld Sondae in die oggend en die middag gehou. Nagmaal is behalwe vir een uitsondering gereeld tydens die eerste naweek van April, Julie, Oktober en rondom Kersfees gehou. Die uitsondering was dat geen Nagmaal gedurende Desember 1819 gehou is nie.⁷⁶

Ds. Faure het ook van ander godsdienstige byeenkomste gebruik gemaak om die Woord te verkondig. So byvoorbeeld het eerw. Campbell berig dat ds. Faure by 'n geleentheid waarby hy ook teenwoordig was, die diens van die Sondagoggend met jongmense bespreek het.⁷⁷

---

⁷³ C.O. 2633 Letters Received from Drostdy Graaff-Reinet: No. 13, Stockenstrom - Bird, 7/2/1821, n.p.

⁷⁴ C.O. 4844 Letters Despatched, General: No. 262, Ellis - Stockenstrom, 1/3/1821, n.p.

⁷⁵ H.A. Heyns: Die Kerklike werksaamhede van Abraham Faure (**Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis**, 1950, I, p. 49).

⁷⁶ NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Ontvangst, Collecten, 1818-1822, g.p.

⁷⁷ J. Campbell: **Travels in South Africa ... second journey II**, pp. 326-327.

Ds. Faure het baie gereeld wyks- en huisbesoeke onderneem. Gedurende 1819 het hy huisbesoek aan die dorp, Kamdeboo-, Melkrivier- en Sneeu-berg-veldkornetskappe gebring. Die Winterveld en Sneeu-berge is gedurende 1820 en Buffelshoek, Sneeu-berg en die dorp is gedurende 1821 besoek. Gedurende 1822 het hy die Kamdeboo en nog 'n ander veldkornetskap besoek.⁷⁸ Dat hy ook ander veldkornetskappe behalwe bogenoemde in die betrokke jare besoek het, is nie uitgesluit nie, alhoewel die dokumente dit nie meld nie.

Hy is klaarblyklik tydens sy huisbesoek altyd deur 'n kerkraadslid vergesel.⁷⁹ Dit kan vrywel aanvaar word dat die huisbesoeke dieselfde patroon as dié van ds. Kicherer aangeneem het. Eredienste is op Sondag gehou en huisbesoeke is by gesinne afgelê. Die kollekte wat by die eredienste opgeneem is, is later by die kerkkas inbetaal.⁸⁰

Die mondelinge woordverkondiging het vir ds. Faure nie sonder probleme verbygegaan nie. Die keelkwaal wat hom veral later in sy lewe sou kortwiek, het reeds in hierdie vroeë stadium van sy lewe sy verskyning gemaak.⁸¹ So berig hy byvoorbeeld in Mei 1822 dat hy vir 'n paar dae Graaff-Reinet moes verlaat, ten einde sy stem die nodige rus te gee.⁸² Hoe dikwels hy verplig was om sy stem te laat rus, is onbekend.

Ds. Faure het egter baie groot waarde geheg aan die stigting en leiding wat vanuit die geskrewe woord na die leser toe uitgegaan het. Hierdie opvatting het hy van sy leermeester, dr. Borque,

---

⁷⁸ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 6/4/1819, 6/7/1819, 24/4/1821, 3/7/1821, 9/10/1821, pp. 85, 89, 103, 107, 108; NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Ontvangst, Collecten, 1819-1822, g.p.

⁷⁹ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 3/7/1821, 9/10/1821, pp. 107, 108.

⁸⁰ NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Ontvangst, Collecten, 1818-1822, g.p.

⁸¹ Dr. Robertson: Abraham Faure (*De Gereformeerde Kerkbode*, 3/4/1875, p. 102).

⁸² ZL. 1/3/8 Letters Received, South Africa, 8/4/C: Faure - Philip, 3/5/1822, n.p.

oorgeneem.⁸³ Hy het gevolglik alles in sy vermoë gedoen om die geskrewe woord tot die beskikking van die Graaff-Reinnetters te stel.

Om dié rede het hy reeds tydens die eerste gewone kerkraadsvergadering waarop hy teenwoordig was, 'n plan aan die hand gedoen om vir die gemeente 'n biblioteek in die konsistorie van die kerkgebou tot stand te bring. Die kerkraad het die voorstel eenparig aanvaar. Die diaken-kassier is aangesê om die reëls vir die uitneem van die boeke op te stel.⁸⁴ Waarskynlik het ds. Faure aanvanklik sy eie boekery op die wyse tot die beskikking van die lidmate gestel. Ds. Faure het groot steun van landdros Stockenstrom vir die projek ontvang. Laasgenoemde het ook bykans sy hele boekery tot die inwoners se beskikking gestel.⁸⁵

Naas die biblioteek het ds. Faure die ideaal vertroetel om 'n godsdienstige tydskrif die lig te laat sien.⁸⁶ Ook hierdie ideaal het landdros Stockenstrom met hom gedeel en teen die middel van 1821 het Stockenstrom 'n drukpers van die owerheid vir die distrik bekom. Teen November 1821 was dit by die drosdy geïnstalleer. P.C. Wahlstand is as eerste drukker van die distrik aangestel en teen die einde van Februarie 1822 het hy klaarblyklik reeds sy werksaamhede op Graaff-Reinet begin.⁸⁷

Hierdie drukpers het gevolglik aan ds. Faure die geleentheid gebied waarna hy uitgesien het. Met behulp van die pers wou hy al om die tweede maand 'n stigtelike tydskrif uit te gee. Hy het gevisualiseer dat die inhoud daarvan uit 'n preek en twee of drie opstelle oor een of ander

---

⁸³ R.F.M. Immelman: Dr. Abraham Faure, Book prouder and library pioneer (**Suid-Afrikaanse Biblioteek**, Julie 1961, p. 4).

⁸⁴ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 5/1/1819, p. 82.

⁸⁵ C. Warren: **On the Veldt in the seventies**, p. 235.

⁸⁶ H.A. Heyns: Die Kerklike werksaamhede van Abraham Faure (**Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis**, 1950, I, p. 97).

⁸⁷ 1/G.R. 1/4 Minutes of Meetings of the Landdrost and Heemrade, 3/9/1821, p. 50; 1/G.R. 16/10 Letters Despatched by Landdrost and Secretary: No. 1980, Stockenstrom - Somerset, 16/11/1821, n.p.; C.O. 4845 Letters Despatched, General: Bird - Stockenstrom, 28/11/1821, p. 210; 1/G.R. 10/2 Miscellaneous Letters Received: No. 94, Wahlstrand - Stockenstrom, 1/2/1822, n.p.

onderwerp sou bestaan. Hy was van mening dat hy die godsdiens by die mense sou kon bring wat as gevolg van die groot afstande nie altyd in die geleentheid was om die eredienste by te woon nie.

Hy het destyds beoog om die eerste uitgawe van die tydskrif teen die einde van Mei 1822 die lig te laat sien. Onder andere het hy vir dr. John Philip genader om 'n artikel vir die tydskrif te skryf, wat hy onderneem het om in Nederlands te vertaal.

Goeie papier waarop die drukwerk gedoen kon word, was maar 'n skaars artikel. Gevolglik het ds. Faure dr. Philip om 20 riem goeie papier genader.⁸⁸ Die Londense Sendinggenootskap het vanaf Londen die papier vir hom aangestuur.⁸⁹ Hy het dit egter nie op Graaff-Reinet ontvang nie, aangesien hy reeds in Kaapstad was toe die papier in die Kaap afgelaai is. Die ideaal om 'n kerklike tydskrif uit te gee sou hy, nadat hy Graaff-Reinet verlaat het, met groot ywer en doelgerigtheid in die Kaap najaag. Die publikasies van die "Zuid-Afrikaansche Tijdschrift", die "Honingbij" en "Die Kerkbode" is bewyse daarvan.⁹⁰

Ds. Faure het as persoon baie korrek en noulettend opgetree. Hy het gevolglik nie geskroom om dit wat verkeerd was reg te stel nie. So byvoorbeeld het dit by geleentheid gebeur dat die huwelikshof van Beaufort 'n huwelikslisensie uitgereik het, sonder dat die betrokke persoon gedoop was. Ds. Faure het die geval nagespeur en dadelik landdros Stockenstrom se aandag op die fout gevestig.⁹¹

By 'n ander geleentheid het hy daarvan kennis geneem dat 'n dansparty vir 'n sekere Sondag beplan was. Hy het landdros Stockenstrom versoek om dit te belet op grond van die Woord van God asook 'n proklamasie van Koning George IV van 12 Februarie 1820.⁹²

---

⁸⁸ ZL. 1/3/8 Letters Received, South Africa, 8/4/C: Faure - Philip, 3/5/1822, n.p.

⁸⁹ **Evangelical Magazine**, 1822 (Missionary Chronicle South Africa - Graaff-Reinet), p. 456.

⁹⁰ Dr. Robertson: Abraham Faure (**De Gereformeerde Kerkbode**, 3/4/1875, p. 103).

⁹¹ 1/G.R. 16/8 Letters Despatched by Landdrost and Secretary: No. 1300, and 1324, Stockenstrom - Baird, 16/7/1819, 29/10/1819, n.p.

⁹² 1/G.R. 10/2 Miscellaneous Letters Received: No. 65, Faure - Stockenstrom, 8/4/1821, n.p.

8.8 Ds. Faure na Kaapstad beroep

Ds. Faure was 'n persoon wat sy ideale probeer verwesenlik het. Die projek rondom die geestelike tydskrif getuig hiervan. So ook het die visie van 'n kollege binne die kolonie waar predikante vir die kolonie opgelei kon word en wat hy reeds in 1817 onder die aandag van die Britse regering gebring het,⁹³ in 1859 met die stigting van die Teologiese Seminarie te Stellenbosch gestalte gekry.⁹⁴ Vir 'n persoon wat in nederigheid sulke ideale nagejaag het, het die gemeentelike werk en omgewing van Graaff-Reinet gou te klein geword.

Soos bykans al die predikante wat in die platteland aangestel is, het ds. Faure ook met sy aanvaarding van die aanstelling op Graaff-Reinet die goewerneur versoek om hom in 'n gemeente nader aan die Kaap aan te stel sodra die geleentheid hom voordoen.⁹⁵ Die eerste geleentheid het in Oktober 1820 met die dood van ds. Fleck, een van die drie leraars van die gemeente van Kaapstad ontstaan.⁹⁶

Uit die gegewens blyk dit dat ds. Faure baie graag in hierdie pos aangestel wou wees. Dit was juis kort daarna, in November 1820, dat ds. Faure volgens sy eie verklaring dit baie sterk oorweeg het om as leraar van Graaff-Reinet te bedank. Vriende het hom egter omgepraat om nie sy bedanking by die owerheid in te dien nie. Sewe maande later kon sy vriende hom nie weer van sy voorneme om te bedank laat afsien nie en op 6 Junie 1821 het hy sy bedanking as leraar van Graaff-Reinet by die goewerneur ingedien. Ds. Faure het verskeie redes vir sy bedanking aangevoer. Eerstens was die klimaat van Graaff-Reinet nadelig vir sy eie en sy familie se gesondheid. Verder het hy oor die afgesonderdheid van die gemeente beswaard gevoel. As laaste en deurslaggewende rede vir sy

---

⁹³ G.M. Theal: **Records of the Cape Colony** XII (Faure - Bathurst, 17/4/1817), p. 285.

⁹⁴ Juvenis: Abraham Faure (**De Gereformeerde Kerkbode**, 17/4/1875, p. 119).

⁹⁵ C.O. 90 Letters Received from Consistories: No. 114, Faure - Somerset, 20/7/1818, n.p.

⁹⁶ H.A. Heyns: Die Kerklike werksaamhede van Abraham Faure (**Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis**, 1950, I, p. 40).

bedanking, het hy sy begeerte aangevoer om in 'n gemeente aangestel te wees, waar hy baie meer tot almal se voordeel beskikbaar sou kon wees, as wat dit op Graaff-Reinet die geval was.⁹⁷

Die owerheid het egter nie op sy bedanking gereageer nie en ds. Fleck se pos het steeds vakant gebly terwyl ds. Faure met sy werk op Graaff-Reinet voortgegaan het. In Mei 1822 is ds. Faure by monde van landdros Rivers van Grahamstad, daarheen beroep.⁹⁸ Die kerkraad van Graaff-Reinet het daarop gereageer en ernstige vertoë tot die owerheid in die Kaap gerig om ds. Faure nie te verplaas nie. Maar aangesien die beroep nie deur die Kaapse owerheid tot ds. Faure gerig was nie, het hulle ook nie op hierdie vertoë van die kerkraad gereageer nie.⁹⁹ Ds. Faure het die beroep egter self van die hand gewys.

Groot was die verrassing toe sy lang gekoesterde ideaal deur 'n aankondiging in die **Government Gazette** van 6 Julie 1822 verwesenlik is. Daarin het hy verneem dat hy op 5 Julie 1822 as derde leraar van die Kaap aangestel is. In dieselfde aankondiging is die Skot, ds. Andrew Murray, as sy opvolger in Graaff-Reinet benoem.¹⁰⁰ Goewerneur Somerset was tevrede met die aanstelling van ds. Faure, aangesien hy van oordeel was dat ds. Faure 'n talentvolle man was en dat hy'n goeie aanstelling vir die Kaapse gemeente gemaak het.¹⁰¹

Die goewerneur het klaarblyklik die aanstelling van 'n opvolger vir ds. Fleck uitgestel, tot tyd en wyl hy 'n plaasvervanger kon vind vir die plattelandse gemeente wie se leraar hy na die Kaap sou

---

⁹⁷ C.O. 142 Letters Received from Churches: No. 38, Faure - Donkin, 6/6/1821, n.p.

⁹⁸ ZL. 1/3/8 Letters Received, South Africa, 8/4/C: Faure - Philip, 3/5/1822, n.p.

⁹⁹ C.O. 163 Letters Received from Churches ...: No. 36, Kerkraad van Graaff-Reinet - Somerset, n.d., n.p.

¹⁰⁰ C.O. 5823 Government Proclamations, Notices, Ordinances, Circulars and Statistical Register: Advertisement 5/7/1822, n.p.; G.M. Theal: **Records of the Cape Colony** XIV (Consistory of the Dutch Reformed Church - Colonial Secretary, 23/7/1822), p. 467; H.A. Heyns: Die Kerklike werksaamhede van Abraham Faure (**Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis**, 1950, I, pp. 40-41).

¹⁰¹ G.M. Theal: **Records of the Cape Colony** XV (Somerset - Wilmot, 14/2/1823), p. 267.

beroep. Nadat hy dus in Julie 1821 daarvan verneem het dat ds. Andrew Murray na die Kaapkolonie op pad was, kon hy dus dié pos van die derde leraar in Kaapstad vul.¹⁰²

Op 17 Julie 1822 het ds. Faure sy benoeming in die Kaap op 'n hartlike wyse aanvaar.¹⁰³ Soos versoek, is die opdrag waarmee hy trekdiere by burgers kon opkommandeer ten einde sy trek in die Kaap te kry op 'n later stadium aan hom verskaf.¹⁰⁴

Gedurende die volgende paar maande het hy homself en die gemeente op sy vertrek voorberei. Ten einde sy trek kleiner in omvang te maak, is die gebruikelike vendusie vroeg in September gehou, by welke geleentheid 176 boeke asook sy ryperd verkoop is. Die netto inkomste uit die vendusie het iets meer as 4 932½ riksdaalders beloop.¹⁰⁵ Verder het hy ook gedurende dieselfde maand 'n laaste uitgebreide huisbesoekreis deur die Sneeu-berg-veldkornetskap onderneem.

Die afskeid van die gemeente het tydens die nagmaal in Oktober plaasgevind. Die gemeente was egter gelukkig om sy opvolger - ds. Andrew Murray - by dieselfde geleentheid, as die sesde leraar van die gemeente te verwelkom. Op Maandag 7 Oktober 1822, na die dankseggingsdiens, het hy die voorsitterstoel van die kerkraad aan sy opvolger oorhandig en Graaff-Reinet verlaat.¹⁰⁶

Volgens sy eie verklaring het ds. Faure die gemeente nie maklik verlaat nie. Hy was van oordeel dat hy met groot seën in die gemeente gearbei het; dat die gemeente alles in hulle vermoë gedoen het om hom tevrede te stel en dat sy verplasing na die Kaap teen hulle sin was.¹⁰⁷ Daar bestaan

---

¹⁰² C.O. 4844 Letters Despatched, General: Bird - Pringle, 28/6/1821, p. 456.

¹⁰³ C.O. 163 Letters Received from Churches....: No. 51, Faure - Bird, 19/7/1822, n.p.

¹⁰⁴ C.O. 4847 Letters Despatched, General: Bird - Faure, 15/8/1822, p. 75.

¹⁰⁵ 1/G.R. 14/137 Miscellaneous Documents, Vendu Rolls: Vendutie vir rekening van Abraham Faure, 6 and 7/9/1822, n.p.

¹⁰⁶ NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Ontvangst, Collecten, 1822, g.p.; NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 7/10/1822, p. 121; 1/G.R. 10/2 Miscellaneous Letters Received: No. 122, Murray - Stockenstrom, 30/8/1822, n.p.

¹⁰⁷ C.O. 163 Letters Received from Churches ....: No. 51, Faure - Bird, 19/7/1822, n.p.

geen twyfel dat ds. Faure 'n baie groot vriend en gewaardeerde samewerker in die persoon van landdros Stockenstrom gehad het nie.¹⁰⁸

Op Sondag 17 November 1822 het hy te Kaapstad sy intreepreek gelewer en was dit die aanvang van 'n verbondenheid van 45 jaar aan die gemeente. In 1867 het hy sy emiritaat aanvaar en in die ouderdom van 80 jaar is hy in 1875 oorlede.¹⁰⁹

---

¹⁰⁸ C.O. 2633 Letters Received from Drostdy Graaff-Reinet: No. 13, Stockenstrom - Bird, 7/2/1821, n.p.

¹⁰⁹ Dr. Robertson: Abraham Faure (**De Gereformeerde Kerkbode**, 3/4/1875, pp. 102, 103).

HOOFSTUK 9

SENDINGWERK ONDER DIE GEKLEURDES BINNE DIE GEMEENTE

9.1 Sendingaksies voor 1806

Soos reeds vermeld het die gemeente van Graaff-Reinet gedurende die jare 1799 en 1801 met die sendelinge van die Londense- en Rotterdamse Sendinggenootskappe in aanraking gekom. Die ervaring wat hulle van veral dr. Van der Kemp en eerw. Read gehad het, was nie altyd aangenaam nie en hulle optrede was vir die inwoners onaanvaarbaar.

'n Groot deel van die burgery het 'n ou-testamentiese siening van sendingwerk gehad en was in die algemeen daarteen gekant.¹ Desnieteenstaande hierdie siening was daar 'n klein groepie koloniste vir wie sendingwerk 'n saak van erns was. In April 1801 is Paul Maré, die latere kerkraadslid en heemraad, op eie versoek as medewerkende lid en korrespondent van die Suid-Afrikaanse Sendinggenootskap op Graaff-Reinet aangestel, waarna skryfbehoeftes tot sy beskikking gestel is. Hy het gevolglik met die Genootskap gekorrespondeer en geldelike bydraes aan hul gestuur. So byvoorbeeld het hy 17 riksdaalders wat deur ds. Vos gekollekteer is, 50 riksdaalders wat anoniem ontvang is - asook 'n verdere 70 riksdaalders - in 'n latere stadium aan die Genootskap versend.

Hoeveel lede hy in totaal gewerf het, is onbekend, maar teen die einde van 1801 het Willem Reijnts en Barend Johannes Vorster as lede aangesluit. Teen 1806 het hy egter nie meer met die Genootskap gekorrespondeer nie.² In die Agter-Sneeuberge was daar teen 1806 agt en twintig lede van die Suid-Afrikaanse Sendinggenootskap. In Augustus 1802 was ene P.L. de Burgin die

---

¹ NGKA. V.1 2/3 Inkomende Briewe: Van der Lingen - Direkteure, 5/2/1802, p. 222.

² NGKA. V.1 1/1 Notule van die Direksievergadering, 8/4/1801, 6/10/1801, 3/2/1802, pp. 79, 99, 111, 129; NGKA. V.1 1/2 Notule van die Direksievergadering, 9/5/1806, p. 225; NGKA. V.1 2/5 Inkomende Briewe: Maré - Direksie, 23/12/1801, g.p.

korrespondent. In sy verslag van bogenoemde datum het hy vordering op die sendingterrein gerapporteer.³ Aan die voet van die Sneeuberge het Cornelius van Nieuwkerk, die latere kerkraadslid, onder die Christene sowel as heidene gewerk.⁴

9.2 Die sendingaksie onder leiding van ds. Kicherer

Met die koms van ds. Kicherer na die gemeente is daar met hernieude ywer na die bearbeiding van die heidene omgesien. Die arbeid was so geslaag dat die Rondgaande Hof van 1811 geweldig beïndruk was met die werk wat ds. Kicherer in die verband gelewer het. In die verslag van die regter word daarvan melding gemaak dat die eertydse vooroordeel tussen die Blankes aan die een kant en die gekleurdes en slawe aan die anderkant, in Graaff-Reinet verdwyn het.⁵

Hoewel ds. Kicherer in 1806 'n predikant in die Nederduitse Gereformeerde Kerk geword het, het hy nooit werklik sy bande met die sendinggenootskappe verbreek nie. Ten einde hom by die sending betrokke te hou, het die direksie van die Suid-Afrikaanse Sendinggenootskap hom in Maart 1806 as 'n direkteur benoem.⁶

Hy het verder deur middel van briefwisseling met en besoeke van en aan sendelinge kontak met die sendinggenootskappe behou.⁷ So het hy byvoorbeeld met sy besoek aan Kaapstad in die laaste kwartaal van 1812 met eerw. Campbell en dr. Thom kontak gemaak. Hy het vroeg in 1814 hoofsaaklik met die oog op die komende sendelingkonferensie weer eens eerw. Campbell in Kaapstad besoek. Hy is verder ook deur die Londense Sendinggenootskap genader om as

---

³ **Transactions of the Missionary Society** II, p. 70.

⁴ **Transactions of the Missionary Society** I, p. 479.

⁵ G.M. Theal: **Records of the Cape Colony** VIII (Reports of the Commission of Circuit, 1811), pp. 297-298, 301.

⁶ NGKA. V.1 1/2 Notule van die Direksievergaderings, 5/3/1806, 9/5/1806, pp. 209, 225-226.

⁷ **Evangelical Magazine**, 1807 (Extract of a letter from the Rev. Mr. Kicherer ... January 1807), pp. 469 - 470 and 1812 (Extract from a letter from Mr. Kicherer, 30/10/1811), pp. 278-280 and 1813 (Religious Intelligence, Arrival of the Rev. Messrs. Campbell and Thom at the Cape), p. 114; J. Campbell: **Travels in South Africa** ..., pp. 172 - 173.

toesighouer oor die Torenbergsendingstasie, waar Erasmus Smit gearbei het, op te tree. Hy was dan ook betrokke by die eerste konferensie van die Londense Sendinggenootskap wat van 10 tot 31 Augustus 1814 te Graaff-Reinet plaasgevind het.⁸

Hoewel die kerkraad geen formele besluite in verband met die sendingaksie geneem het nie, is die kollekte wat in die oefeninghuis - 'n plek waar die heidene onderrig is - opgeneem is, in die kerkkas gestort en tot nut van die hele gemeente aangewend.⁹ Dit moet dus aanvaar word dat ds. Kicherer die bearbeiding van die heidene as 'n integrale deel van sy leraarsamp gesien het. Ten einde die ongelowiges te bereik, het hy die gelowiges wat 'n belangstelling in sendingwerk getoon het vir die doel aangewend.¹⁰ Onder andere het J.P. Patinger en C.F.N. Heenop met die onderrig van die heidene in die oefeninghuis gehelp. So ook is Maria Maritz, moeder van die latere Voortrekkerleier Gerrit Maritz, se dienste gebruik¹¹ en, voor sy vertrek na Tulbagh, het voorleser Arie Vos ook met die onderrig van die gekleurdes gehelp.¹²

Gedurende 1811 het ds. Kicherer 'n besondere weeklikse roetine ten opsigte van die gekleurdes volgehou. Sondagaande het hy meer spesifiek 'n diens vir die gekleurdes in die oefeninghuis gelei en tussen 150 en 200 persone het dit bygewoon. By dié geleentheid het hy afwisselend oor 'n onderwerp uit die Bybel en uit die kategismus gepreek.

Dinsdag- en Donderdagaande is sangbyeenkomste by Salomon en Maria Maritz gehou. Nadat met gebed geopen is, het die aanwesiges Engelse liederes gesing wat Maria Maritz by die sendingstasie

---

⁸ P.S. de Jongh: **Die lewe van Erasmus Smit**, pp. 54, 58.

⁹ NGKA. G.6 10/2 Kasboek: Ontvangst, Collecten, 1806-1809, g.p.; NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Ontvangst, Collecten, 1810-1815, g.p.

¹⁰ J. Campbell: **Travels in South Africa** ..., p. 192.

¹¹ 1/G.R. 7/3 Journal, 20/6/1814, p. 50; P.S. de Jongh: **Die lewe van Erasmus Smit**, pp. 50-51.

¹² ZL. 1/3/4 Letters Received, South Africa, 4/5/B: Vos - Netherland Missionary Society, 10/10/1811, n.p.

te Bethelsdorp geleer het. Die byeenkoms is weer met gebed afgesluit. Die "leesgeselskap" van Woensdagaande was vir Blankes sowel as gekleurdes toeganklik.¹³

Die totstandkoming van die aandskooltjie wat daarop gemik was om onderrig aan die gekleurdes te verskaf, het ook goeie vordering getoon. In die skooltjie het mev. Patinger, Heenop en Arie Vos onder andere as onderwysers opgetree.¹⁴

Ten tye van die konferensie van die sendelinge van die Londense Sendinggenootskap wat vanaf 10 tot 31 Augustus 1814 op Graaff-Reinet gehou is, het die konferensiegangers besluit dat 'n hulpgenootskap van die Londense Sendinggenootskap op Graaff-Reinet gestig moes word. Die doel van sodanige hulpgenootskap sou wees om die moedergenootskap in Londen finansiëel te steun. Die konferensie het gevolglik tien persone as direkteure van die hulpgenootskap voorgestel, naamlik Jacob Maree, Jakobus P. Patinger, H.A.M. van den Bergh, Albert van Lingen, Friedrich Heunis, Zagarias de Beer, J.S. Rabie, Cornelius van Nieuwkerk, J.S. van Heerden (Kootjie) en W.S. Pretorius. Teen die einde van die konferensie het vyf van bogenoemde persone reeds aangedui dat hulle hul die benoeming laat welgeval het. Die mooi bedrag van 342 riksdaalders is, nog voordat die konferensie afgesluit het, van 13 persone as 'n bydrae tot die Londense Sendinggenootskap, ontvang.¹⁵ Die sendelinge wat die konferensie bygewoon het, was baie beïndruk met die sendingwerk wat op Graaff-Reinet gedoen is.

Dit is sterk te betwyfel of die stigting van die hulpgenootskap enige verandering in die dienspatroon van die persone wat by die sending betrokke was, sou gehad het. Met ds. Kicherer se vertrek uit die gemeente het die sendingywer wat hy onder die gemeentelede gaande gemaak het, egter nie verdwyn nie.

---

¹³ **Evangelical Magazine**, 1812 (Extract of a letter from Mr Kicherer, 30/30/1811), pp. 279-280.

¹⁴ Minutes of the first conference held by the African Missionaries at Graaff-Reinet in August 1814 (**Hertzog Annale III**, Desember 1956, p. 115).

¹⁵ Minutes of the first conference held by the African Missionaries at Graaff-Reinet in August 1814. (**Hertzog Annale III**, Desember 1956, p. 116).

9.3 Die skepping van 'n onafhanklike genootskap

Die sendingywerers het egter in 1817 besluit om nie meer die fondse wat hul byeengebring het, aan die Londense Sendinggenootskap te versend nie. Hulle was van mening dat hulle self 'n sendeling vir die distrik moes bekom en dat die fondse vir die onderhoud van dié persoon aangewend moes word.¹⁶

Met die oog op bogenoemde ideaal het J.S. Olivier, Albert van Lingen, P.J. Naude, D. Naude, Cornelius van Nieuwkerk, J.W. Brummer, J.P. Maree, Z.J. de Beer en S. Naude in Julie 1817 by die goewerneur verlot gevra om 'n sendinggenootskap onafhanklik van die kerk te stig.

Die goewerneur het die idee gesteun, maar met groot wysheid twee voorbehoude gestel. In die eerste instansie moes die te stigte genootskap onafhanklik van die kerkfondse wees, maar in die tweede instansie moes die sendinggenootskap onder toesig van die leraar van Graaff-Reinet staan, aangesien laasgenoemde oor die suiwerheid van die leerstellings wat deur die sendeling en onderwyser aan die gekleurdes verkondig is, moes waak. Goewerneur Somerset het dus geoordeel dat die sendinggenootskap en die kerk nie ten volle onafhanklik van mekaar moes optree nie, maar mekaar eerder moes aanvul.¹⁷

Ten spyte van gebrekkige fondse het die genootskap Erasmus Smit bekom om as onderwyser in die sendingskool op te tree. Hy is in 1778 in Buiksloot in Nederland gebore en het in Oktober 1804 as sendeling van die Nederlandse Sendinggenootskap in die kolonie aangekom waar hy uiteindelik vir dr. Van der Kemp te Bethelsdorp as hulp opgetree het. Gedurende 1807 het hy op Graaff-Reinet aan die slawe en gekleurdes onderrig gegee. Aangesien dié aksie nie suksesvol was nie, het hy na Bethelsdorp teruggekeer. Op 26 Junie 1813 is hy deur ds. Kicherer met die 14-jarige Susanna Maritz - suster van die latere bekende Gerrit Maritz - in die huwelik bevestig. Nadat die owerheid

---

¹⁶ NGKA. G.6 21/1 Notule van die Direksie: Jaarverslag 1820, pp. 13-14.

¹⁷ 1/G.R. 8/7 Letters from Colonial Office: No. 67, Bird - Stockenstrom, 19/8/1817, n.p.

verlof tot die oprigting van 'n sendingstasie te Torenberg - die latere Colesberg - gegee het, het hy Graaff-Reinet in September 1814 verlaat ten einde die stasie te gaan vestig. As gevolg van verskeie faktore was hy in Maart 1818 verplig om die sendingstasie by Torenberg te sluit en om na die kolonie terug te keer en het voorlopig in Graaff-Reinet gebly.¹⁸

Gedurende die periode wat Erasmus Smit op Torenberg arbeidsaam was, het hy die steun en ondersteuning van die lede van die hulpgenootskap gehad. In dié verband kan veral die sendingywerers J.S. Olivier en J.P. Patinger se name genoem word.

Teen die einde van Maart 1818 was hy terug op Graaff-Reinet en het hy sy intrek by sy skoonouers, die Maritze geneem. Totdat hy Graaff-Reinet iets meer as 'n jaar later - gedurende Junie 1819 verlaat het - was hy tydelik in diens van die Graaff-Reinetse Sendinggenootskap. Sy taak was om die slawekinders en die gekleurdes te leer lees en skryf. Verder moes hy hulle in die basiese beginsels van die Christelike godsdiens onderrig. Sowat 30 kinders het die skool bygewoon. Geen bepaalde salaris was aan die diens gekoppel nie.¹⁹

9.4 Die invloed van ds. Faure

Intussen het die gemeente in 1818, in ds Faure, as hul nuwe leraar, 'n baie groot sendingvriend gevind. Ds. Faure wou aanvanklik self 'n sendeling geword het. Vandaar sy studie aan die instituut van die Londense Sendinggenootskap te Gosport.²⁰ Hieruit kan afgelei word dat die sendingaksie vir hom baie na aan die hart gelê het, en hy het gevolglik ook sy bande met die Londense Sendinggenootskap behou.

---

¹⁸ P.S. de Jongh: **Die lewe van Erasmus Smit**, pp. 71-75.

¹⁹ E. Smit: Dagverhaal (1815) (red. F.A. Steytler) (**Hertzog Annale** III, Desember 1956, pp. 74, 75, 76).

²⁰ Dr. Robertson: Abraham Faure (**De Gereformeerde Kerkbode**, 3/4/1875, p. 103).

Ds. Faure was 'n bestuurslid van die Londense - sowel as Nederlandse Sendinggenootskappe²¹ en in die hoedanigheid het hy 'n noue kontak met veral die Londense Sendinggenootskap gehandhaaf. So het hy byvoorbeeld na die sendeling Samuel Broadbent, wat vir 'n periode van 4 maande in die pastorie siek gelê het, omgesien. Vir hierdie barmhartigheidsgebaar wou die Londense Sendinggenootskap ds. Faure met iets minder as £40 vergoed. Nadat hy dit aanvanklik geweier het, het hy dit uiteindelik wel in ontvangs geneem, maar dit onmiddellik as 'n skenking aan die Londense Sendinggenootskap teruggegee.²²

Tussen ds. Faure en die destydse superintendent van die Londense Sendinggenootskap, dr. John Philip, het 'n besondere band bestaan. Ds. Faure het gedurende 1820 en 1822 saam met landdros Stockenstrom die sendingstasie te Lattakoo besoek, iets waarvoor dr. John Philip groot waardering getoon het.²³ Ds. Faure het onder andere ook die omgewing van die huidige Philippolis as sendingstasie vir die Boesmans aangedui en voorgestel dat die sendingstasie na dr. John Philip vernoem word.²⁴ Die feit dat ds. Faure 'n artikel vir sy tydskrif van dr. Philip gevra het, is 'n verdere bewys van ds. Faure se agting en toegeneentheid teenoor dr. Philip.²⁵

Op sy beurt het dr. John Philip byvoorbeeld die volgende van ds. Faure gesê: "The high esteem in which this gentleman is universally held, shows that a minister may be respected by the colonists, and be at the same time, a friend to the natives."²⁶

Die sendingywerars van die Graaff-Reinetse gemeente het egter steeds binne die raamwerk van 'n hulpgenootskap van die Londense Sendinggenootskap opgetree. So byvoorbeeld het hulle die biduur

---

²¹ NGKA. G.6 21/1 Notule van die Direksie: Jaarverslag 1820, p. 19.

²² S. Broadbent: **A Narrative of the first Introduction of Christianity, amongst the Barolong tribe of Bechuana's, South Africa**, pp. 7-11.

²³ **Evangelical Magazine**, 1822 (Missionary Chronicle, South Africa - Graaff-Reinet), p. 456.

²⁴ J. Philip: **Researches in South Africa II**, pp. 89-90.

²⁵ ZL. 1/3/8 Letters Received, South Africa, 8/4/C: Faure - Philip, 3/5/1823, n.p.

²⁶ J. Philip: **Researches in South Africa II**, p. 10.

op die eerste Maandag van die maand gehandhaaf.²⁷ Die feit dat hulle egter afstand gedoen het van hul hulpgenootskapstatus, self hul fondse bestuur het en 'n persoon in diens geneem het, moes die behoefte laat ontwikkel het om organisatories behoorlik georden te wees. Vir die doel is op 1 Augustus 1819 'n behoorlike grondwet vir die Graaff-Reinetsche Zendelings Genootschap aanvaar.

Doel: Die uitbreiding van die koninkryk van Christus onder die gekleurdes - slawe en gekleurdes - van die distrik Graaff-Reinet.

Lede: Persone wat jaarliks 5 riksdaalders of meer aan die genootskap geskenk het of 'n persoon wat 25 riksdaalders of meer van ander persone gekollekteer het.

Vergadering: Elke eerste Maandag van die maand sou 'n vergadering - byeenkoms - gehou word. 'n Algemene vergadering sou rondom 23 Desember van elke jaar gehou word.

Bestuur: Dit sou uit 12 direkteure, wat jaarliks uit die lede verkies word, asook die beskermheer, voorsitter, tesourier en sekretaris bestaan. Laasgenoemde vier persone sou 'n klein dagbestuur vorm.

Alle geldsake sou deur die tesourier hanteer word.²⁸

Hoewel die voorstel van lord Charles Somerset in verband met die verhouding tussen die sendinggenootskap en die gemeente nie in die grondwet neerslag gevind het nie, is dit wel in 'n besluit van die kerkraad opgeneem en het gevolglik 'n direkte opdrag aan die Graaff-Reinetsche Sendinggenootskap geword, naamlik dat 'n persoon wat in diens van die genootskap sou staan, altyd onder oppertoesig van die leraar en die kerkraad van Graaff-Reinet sou wees.²⁹

---

²⁷ NGKA. G.6 21/1 Notule van die Direksie: Jaarverslag 1820, pp. 14-15.

²⁸ NGKA. G.6 21/1 Notule van die Direksie, 1/8/1819, p. 1.

²⁹ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 5/7/1820, pp. 95-96.

Op die stigtingsvergadering van die Sendinggenootskap is landdros A. Stockenstrom tot beskermheer, ds. A. Faure tot voorsitter, Jacob Maree tot tesourier en Albert van Lingen tot sekretaris verkies. Die volgende persone is as direkteure verkies: Cornelius van Nieuwkerk, Schalk Willem Burger, Petrus Retief, Guillaume Schoombee, Jan Bastiaan Rabie, Jacobus Stephanus van Heerden, Dawid Naude, J.P. Patinger, Hendrik Adriaan Meintjies van den Berg (jnr.), Stephanus Naude, J.P. Brummer en W.S. Pretorius.³⁰ Slegs laasgenoemde drie het in daardie stadium of voor 1823 nog nie in die kerkraad gedien nie. Dit dui dus op 'n baie nou verband tussen die kerkraad en die genootskap, soos landdros Stockenstrom ook later opgemerk het.³¹

Die moontlikheid bestaan egter dat die direkteure van die genootskap meer dikwels vergader het as wat dit uit die notules blyk. So byvoorbeeld is in die bestek van 'n jaar, toe die oefeninghuis opgerig is, geen notules van vergaderings aangeteken nie. Gedurende die periode wat vanaf 1 Augustus tot 8 Julie 1822 gestrek het, is tien vergaderings op ongereelde tye gehou. Twee daarvan is aan huis van J.P. Patinger gehou, twee in die konsistorie en ses, wat die stigtingsvergadering insluit, het aan huis van ds. Faure plaasgevind.³²

Nadat Erasmus Smit Graaff-Reinet in Junie 1819 verlaat het, het die genootskap besluit dat sy eie lede, om die beurt, die gekleurdes sou onderrig. Ten einde groter orde in die sendingaksie te verkry, is op 1 November 1819 besluit dat een van die direkteure, Stephanus Naude, teen 'n vergoeding van 200 riksdaalders per jaar as sendeling op die dorp sal werk. Hierdie taak het hy tot Desember 1822 uitgevoer. Die ander direkteure sou hom van tyd tot tyd in sy taak behulpsaam wees.³³

Die taak van die sendeling was, onder andere, om 'n skool vir die slawe en die vrye gekleurdes te hanteer. Die leerlingtal het vanaf 30 in Junie 1819 tot 142 in Desember 1820 gegroei. Teen

---

³⁰ NGKA. G.6 21/1 Notule van die Direksie, 1/8/1819, g.p.

³¹ C.O. 2649 Letters Received from Drostdy Graaff-Reinet: No. 96, Stockenstrom - Bird, 30/4/1823, n.p.

³² NGKA. G.6 21/1 Notule van die Direksie, 1/8/1819 - 8/7/1822, g.p.

³³ NGKA. G.6 21/1 Notule van die Direksie, 1/11/1819, 7/8/1820, 25/12/1822, g.p.

laasgenoemde datum was 52 van dié leerlinge slawe en 90 gekleurdes. Vier-en-vyftig van laasgenoemde getal leerlinge was besig om die alfabet te leer, 75 het onderrig in spelling ontvang en dertien was so gevorderd dat hulle met leeswerk besig was. In Desember 1820 het ds. Faure berig dat die onderrig elke aand van die week plaasgevind het, terwyl die godsdiensonderrig Sondagmiddae, klaarblyklik voor die middagdiens, plaasgevind het.³⁴ In April 1823 het landdros Stockenstrom berig dat die skoolonderrig op Maandag-, Dinsdag-, Donderdag- en Vrydagaande plaasgevind het. Godsdiensonderrig is op Woensdag- en Saterdagaaande en Sondagmiddae gegee.³⁵

In Desember 1820 het ds. Faure verder berig dat - met die oog op die tug - ook na die gedrag van die leerlinge buite die skool gelet word. Derhalwe is hulle ook in die sedelike leer onderrig, maar hul gedrag in die verband het egter veel te wense oorgelaat.³⁶

Dit was die uitgesproke ideaal van die genootskap om 'n sendeling uit Europa te beroep. Hulle was van oordeel dat hy van veldkornetskap tot veldkornetskap moes reis en die Evangelie verkondig. Hierdie idee is reeds in 1815 deur landdros Stockenstrom uitgespreek en het in daardie stadium op Erasmus Smit betrekking gehad.³⁷ Die gebrek aan fondse het die implementering van die plan in daardie stadium onuitvoerbaar gemaak. Met die aanstelling van Pieter Kolbe in Maart 1823 is die ideaal egter ook verwesenlik.³⁸

---

³⁴ NGKA. G.6 21/1 Notule van die Direksie: Jaarverslag 1820, pp. 15-16; NGKA. G.6 21/1 Notule van die Direksie, 1/11/1819, g.p.

³⁵ C.O. 2649 Letters Received from Drostdy Graaff-Reinet: No. 96, Stockenstrom - Bird, 30/4/1823, n.p.

³⁶ NGKA. G.6 21/1 Notule van die Direksie: Jaarverslag 1820, p. 16.

³⁷ 1/G.R. 8/7 Letters Received from Colonial Office: No. 4, Bird - Stockenstrom, 8/6/1815, n.p.

³⁸ NGKA. G.6 21/1 Inkomende Briewe: Murray - mede-Christene, 10/3/1823, g.p.

Ooreenkomstig ds. Faure se jaarverslag van 1820, het die genootskap finansieel gesproke nie sterk gestaan nie³⁹ en was dit grootliks afhanklik van die oop hand en beursie van die lede van die bestuur.

Aanvanklik is gelde wat van tyd tot tyd by die oefeninghuis ingesamel is aan die kerkkas oorbetaal.⁴⁰ Die kerkraad was op sy beurt verantwoordelik vir die onderhoud van die gebou. Op 3 Junie 1820 het die genootskap egter besluit om die kerkraad te versoek dat die fondse wat by die oefeninghuis ingesamel word, vir hulle eie rekening geneem kon word, terwyl hulle self na die instandhouding van die gebou sou omsien.⁴¹ 'n Maand later het die kerkraad die versoek aanvaar, met die voorbehoud dat die banke ongeskonde gehou moes word en dat diegene wat die kerklike leerstellings verkondig onder die toesig van die leraar en kerkraad sou staan.⁴² Die genootskap het dus gaandeweg in 'n volwaardige organisasie ontwikkel. Geleidelik het dit dan ook 'n behoefte by die genootskap geword om sy eie oefeninghuis daar te stel. Die besluit dat die fondse uit die oefeninghuis in die genootskap se kas behou kon word, het juis saamgeval met 'n poging om fondse te bekom om 'n erf en woonhuis wat die genootskap gekoop het, te betaal.⁴³ Voordat hierdie eiendom bekom is, het die genootskap verskeie moontlikhede oorweeg en van verskeie "oefeninghuise" gebruik gemaak. So byvoorbeeld het Erasmus Smit na alle waarskynlikheid sy skooltjie in die huis van sy skoonouers, die Maritze van Kerkstraat 18, gehad. Na sy vertrek vanaf Graaff-Reinet is die skool na die pastorie verskuif. Hierdie plan was egter 'n tydelike oplossing vir die huisvestigingsprobleem. Gevolglik het die genootskap die huis van weduwee Isak van der Merwe wat net langsaan dié van die Maritze geleë was, klaarblyklik gratis bekom en dit as 'n tydelik oefeninghuis gebruik. Die genootskap het ook die moontlikheid oorweeg om dié eiendom aan te koop, maar die hoë prys daarvoor het die plan laat skipbreuk ly.

---

³⁹ NGKA. G.6 21/1 Notule van die Direksie: Jaarverslag 1820, p. 16.

⁴⁰ NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 6/4/1819, p. 87.

⁴¹ NGKA. G.6 21/1 Notule van die Direksie: 3/6/1820, g.p. en Jaarverslag 1820, p. 17.

⁴² NGKA. G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 5/7/1820, pp. 95-96.

⁴³ NGKA. G.6 21/1 Notule van die Direksie, 3/6/1820, g.p.

Uiteindelik is op 5 Mei 1820 besluit om die eiendom van ene weduwee Greuningen aan te koop.⁴⁴ Die besluit is egter nooit uitgevoer nie, omdat Kerkstraat 18 in die mark gekom het toe die Maritze na Uitenhage verhuis het. Die genootskap het die geleentheid aangegryp om dié erf en woning, asook 'n erf in Bergstraat 9 - wat ook aan die Martize behoort het - op 16 Junie 1820 aan te koop. Die koopsom van 2 600 riksdaalders is vir die twee erwe betaal.⁴⁵ Fondse vir die doel is onder andere van J.S. Rabie bekom, wat 1 600 riksdaalders teen 5% rente per jaar aan die genootskap geleen het.⁴⁶

Die direksie het egter besluit om met die oog op 'n vaste inkomste, die huis in Kerkstraat 18 teen 20 riksdaalders per maand te verhuur.⁴⁷ Dit sou uiteindelik as woonhuis vir die sendeling benut word. Intussen het hulle voortgegaan om die eiendom van weduwee Isak van der Merwe as oefeninghuis te gebruik.⁴⁸

In Februarie 1821 het die genootskap 'n tree nader aan sy ideaal van 'n oefeninghuis gekom toe landdros Stockenstrom 'n stuk grond aan die oostekant van Kerkstraat reg teenoor die drosdy, asook 6 vensters vir dié doel, aan die genootskap geskenk het.⁴⁹

Dit het daartoe aanleiding gegee dat die genootskap besluit het om met die bouprojek voort te gaan. Klaarblyklik het dit onder leiding van Johan Wichard Brummer, een van die direkteure, gestaan.

---

⁴⁴ NGKA. G.6 21/1 Notule van die Direksie, 1/5/1820, 3/6/1820, g.p. en Jaarverslag 1820, pp. 17,23.

⁴⁵ 1/G.R. 14/15 Miscellaneous Documents, Land Records, Declarations of Purcher: S. Maritz, 29/7/1820, n.p.; 1/G.R. 14/120 Miscellaneous Documents, Churches ...: Koopkontrak tussen Salomon Maritz en J.P. Patinger en J.W. Brummer, 16/6/1820, n.p.

⁴⁶ NGKA. G.6 21/1 Notule van die Direksie, 3/6/1820, 7/8/1820, g.p.

⁴⁷ NGKA. G.6 21/1 Notule van die Direksie, 3/6/1820, g.p.

⁴⁸ NGKA. G.6 21/1 Notule van die Direksie: Jaarverslag 1820, pp. 18-19, 23.

⁴⁹ NGKA. G.6 21/1 Notule van die Direksie, 5/2/1821, g.p.

Hy was 'n messelaar van beroep en onder andere die bouer van die nuwe pastorie.⁵⁰ Hy was dus ook die argitek van die gebou.

Daar bestaan geen dokumentasie oor die wyse waarop die projek aangepak is en hoe dit gefinansier is nie. Dat die fondse egter uit die gemeenskap gekom het en klaarblyklik hoofsaaklik uit die sakke van die direkteure, staan vas.

Op 24 April 1821 is die hoeksteen van die gebou gelê⁵¹ welke geleentheid in alle waarskynlikheid deur ds. Faure waargeneem is net soos hy die ingebruikneming van die gebou op die tweede Pinkster, 27 Mei 1822, waargeneem het.⁵²

Hierdie eenvoudige dog ruim gebou waarin, volgens landdros Stockenstrom, sowat 500⁵³ mense kon vergader, kan vandag nog in Kerkstraat besigtig word. Dit dien as 'n bewys van die oop hart en hand wat die gemeente van Graaff-Reinet vir die sendingaksie gehad het.

Die sendelinge van die Londense Sendinggenootskap was in die algemeen baie beïndruk met die werk wat onder leiding van ds. Faure op die sendingakker gedoen is.⁵⁴ So berig William Shaw, wat in 1822 vanaf Grahamstad in die rigting van Graaff-Reinet gereis het met die oog op die vestiging van nuwe sendingstasies, dat dit definitief onnodig was om 'n sendingstasie op Graaff-Reinet te vestig of van tyd tot tyd deur 'n sendeling te laat besoek, aangesien ds. Faure en die Graaff-Reinsetse Sendinggenootskap baie goeie werk daar gelewer het.⁵⁵

---

⁵⁰ NGKA. G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal: Uitgaaf aan Timmerringen en Reparationen, 1/1/1812, Desember 1812, 3/12/1813, 1814, g.p.

⁵¹ NGKA. G.6 21/1 Notule van die Direksie, 8/4/1821, g.p.

⁵² NGKA. G.6 21/1 Notule van die Direksie: Kennisgewing, 20/4/1822, g.p.

⁵³ C.O. 2658 Letters Received from Drostdy Graaff-Reinet ...: No. 26, Stockenstrom - Bird, 19/2/1824, n.p.

⁵⁴ J. Campbell: *Travels in South Africa ... second journey II*, pp. 325-326.

⁵⁵ W. Shaw: *The story of my mission in South Eastern-Africa*, p. 117.

Uit bogenoemde is dit duidelik dat die gemeente van Graaff-Reinet, ongeag die organisatoriese strukture, onder leiding van di. Kicherer en Faure, die laaste opdrag van Christus uitgevoer het.

HOOFSTUK 10

SLOT

Gedurende die eerste helfte van die agtiende eeu het die ooswaartsbewegende trekboere die Karoo oorgesteek om hulle oos van dié dorre en onherbergsame streek in die omgewing van die Kamdeboo en Sneeuberg te vestig. Naas die ongunstige klimaatsomstandighede wat hulle boerdery-bedrywighede bemoeilik het, het die Boesman en later die Xhosa 'n vyand geword waarmee rekening gehou moes word.

Tot 1786, toe die distrik Graaff-Reinet gestig is, het hierdie trekboere onder die jurisdiksie van die landdros van Stellenbosch geressorteer, terwyl die naaste kerke etlike honderde kilometer na die weste by Roodezand (Tulbagh) en Swellendam geleë was.¹ Omdat hulle so ver van die setel van die landdros en die kerkentrums verwyder was, het die behoefte aan die stabiliteit, sekuriteit en die geestelike versorging wat met die twee instellings geassosieer is, al hoe dringender geword. Die vroegste versoekskrifte in hierdie verband getuig hiervan.

Gedurende die eerste ses jaar na die stigting van die distrik, was dit veral die landdros en heemrade wat baie gedoen het om 'n gemeente in Graaff-Reinet tot stand te bring. Hulle het met onvermoeide ywer pogings in die werk gestel om 'n kerkgebou daar te stel en het die hulp van die kerkraad van Kaapstad ingeroep in hul poging om 'n leraar vir die gemeente te bekom. Ook die veldkornette is tydens fondsinsamelingsprojekte in diens van die gemeente ingespan.

In latere jare het die landdros as kommissaris-politiek steeds 'n baie belangrike en klaarblyklik 'n baie gewaardeerde rol binne die kerkraad en gemeente gespeel. Dit is ook duidelik dat landdros Andries Stockenstrom (jr.) as kommissaris-politiek, 'n stabiliserende funksie binne die kerkraad

---

¹ J.S. Bergh and J.C. Visagie: **Die Eastern Cape Frontier Zone 1660-1980**, p. 7 (Map 1.3).

vervul het, veral tydens die periode nadat ds. Kicherer Graaff-Reinet verlaat het en vóór die koms van ds. A. Faure.

Die Franse Revolusie en die ongestadige tye wat vir Europa daaruit voortgespruit het, het ook sy merk op die Kaapkolonie gelaat. Naas die verwisseling van regerings in 1795, 1803 en weer in 1806, het die koloniste aan die Kaap ook onder die invloed van die liberalisme wat met die Franse Revolusie geassosieer is, gekom. Die opstande van die koloniste van Graaff-Reinet en Swellendam getuig hiervan. Te midde van die opstandigheid en onrus onder die inwoners het die leraars van Graaff-Reinet, te wete di. Manger en later Ballot asook die besoeker, ds. Vos, alles in hulle vermoë gedoen om die koloniste tot wetsgehoorsaamheid aan te moedig, hoewel nie altyd met dieselfde mate van sukses nie.

Die opstand in Graaff-Reinet het die gemeente ten diepste geraak. Dit het direk daartoe gelei dat ds. Manger die gemeente verlaat het en saam met ander omstandighede, het dit daartoe gelei dat hy geweier het om weer daarheen terug te keer. Dit het dan tot gevolg gehad dat die gemeente vir ietwat langer as drie jaar van 'n permanente leraar verstoke was en op die besoeke van ds. Vos aangewese was. Hierdie relatief lang periode toe die gemeente aan die einde van die agtiende eeu herderloos was, moes die gemeente noodwendig nadelig getref het. Die twee jaar dat ds. Ballot in die gemeente gearbei het, het uiteraard weer 'n rustigheid in die gemeente gebring. Die eerste kerkgebou is dan ook bykans voltooi. Nadat hy Graaff-Reinet verlaat het, was die gemeente weer eens bykans vyf jaar herderloos. Intussen het die gemeente die gruwel van die soldate in die kerkgebou beleef en vir hulle die onaanvaarbare optrede van dr. Van der Kemp ervaar. Die besoek van kommissaris-generaal J.A. de Mist het egter op organisatoriese gebied stabiliteit vir die gemeente meegebring.

Die revolusionêre oorloë in Europa het verder ook tot gevolg gehad dat dit vir die owerheid moeilik was om leraars vir die gemeentes van die kolonie te bekom. Die oorname van die Kaap deur die Engelse owerheid het ook meegebring dat dit gaandeweg moeiliker geword het om Nederlandse leraars vir die kolonie te verkry. Gelukkig het die hernude belangstelling in sendingwerk wat in

Europa ontstaan het, aanleiding gegee tot die koms van die eerste Londense en Rotterdamse sendelinge na die Kolonie. Uit hulle geledere het ds. Kicherer as steunpilaar vir die gemeente van Graaff-Reinet na vore getree.

Die jong gemeente is ook nadelig getref deur die strooptogte van die Boesmans en veral die botsings met die Xhosa. So byvoorbeeld het die Tweede Grensoorlog (1793) die grensboere verarmd gelaat, aangesien 'n groot aantal plaasopstalle afgebrand en duisende stuks vee in die Suurveld deur die Xhosa buitgemaak is. Hierdeur is die inkomste van die gemeente noodwendig verminder en was fondse vir die oprigting van die kerkgebou minder geredelik beskikbaar. So ook is die grensbewoners deur die Grensoorloë van 1799, 1811 en 1819 geraak. Laasgenoemde twee oorloë het hoofsaaklik in die distrik Uitenhage afgespeel. Dit moet aanvaar word dat hierdie oorloë die kerkbywoning met die Nagmaal en die bearbeiding van die gemeentelide in die gevaarsones gekortwiek het.

Daarteenoor het gebeure soos die Swarte Ommegang van 1812 en die Slagtersnekrebellie van 1815 oënskynlik geen invloed op die gemeentelike aktiwiteite gehad nie. Gedurende daardie jare het die Woordverkondiging voortgegaan, is die pastorie gebou en is die gewone sendingaksies in Graaff-Reinet sover vasgestel kon word, ongesteurd voortgesit. Die ontevredenheid van die grensboere was immers nie teen die kerk en sy leraars gemik nie, hulle is daarom nie deur die gebeure geraak nie.

Die uitgestrektheid van die gemeente van Graaff-Reinet het die taak van die leraar veral met die oog op huisbesoek baie bemoeilik en het die gereelde kerkgang van die gemeentelide gedwarsboom. Met die afstigting aan die nuwe distrikte en adjunk-landdrosdistrikte en gevolglike totstandkoming van nuwe gemeentes, is die taak van leraar van Graaff-Reinet aansienlik verlig, maar het ook die beter bearbeiding van die gemeentelide verseker.

Die gemeente is eers werklik bestendig nadat ds. Kicherer in 1806 leraar van die gemeente geword het. Groot projekte soos die bou van die pastorie en die herstel en verbetering van die kerkgebou is

onder sy leiding aangepak. Ook is op 'n vaste basis na die behoefte van die gemeentelêde en die kerklike orde in die gemeente omgesien - die barmhartigheidsdienste en die kerklike tug het dus die nodige aandag gekry. Vir 'n periode van nege jaar het die gemeente - volgens alle verklarings - geestelik gegroei en was daar harmonie binne die gemeente.

Gedurende die periode nadat ds. Kicherer die gemeente verlaat het en voor die koms van ds. Faure, het die gemeente 'n tydperk van stagnasie en selfs agteruitgang beleef. Alhoewel die gemeente tydens hierdie tydperk in die hande van die bekwame voorleser, Albert van Lingen, gelaat is, was hy nie 'n geordende leraar nie en kon hy nie die sakramente bedien nie. In ds. Schutz het die gemeente 'n liggeraakte, vitterige persoon met 'n swak persoonlikheid as leraar gehad. Hy het sake maar hul gang laat gaan en ten spyte van sy goedbedoelde pogings, het min ontwikkeling tydens sy ampsbedieningstydperk in die gemeente plaasgevind.

Die ambisieuse en energieke ds. Faure - met sy groot visie van 'n eie kweekskool vir die kolonie - het egter met nuwe dryf- en daadkrag die gemeente geïnspireer. Hy het ook die projek om die kerkgebou te verbeter aangepak, hoewel hy dit nie voltooi het nie. Een van die groot bydraes wat hy tot die gemeente gemaak het, was om die reeds goedgevestigde sendingaksie binne die gemeente verder uit te bou en te orden. Met die oog op die sendingwerk het hy ook gesorg vir die daarstelling van 'n ruim oefeningshuis deur die Graaff-Reinetse Sendinggenootskap.

Die ontwikkelingsgeskiedenis van die gemeente van Graaff-Reinet gedurende 1792 tot 1822, bevestig die besondere invloed wat 'n toegewyde en bekwame leraar op 'n gemeente, veral tydens 'n pionierstydperk, uitgeoefen het. Die teendeel is ook waar, naamlik dat in die tye dat die gemeente vakant was of in die sorg van 'n minder bekwame leraar, die gemeente gestagneer het.

Dit is feitlik onmoontlik om die geestelike groei van 'n gemeente te beoordeel, maar in die lig van wat tot stand gebring is, kan verklaar word dat die gemeente van Graaff-Reinet teen 1822 stewig gevestig was. Op hierdie stewige basis wat sy voorgangers gelê het, kon ds. Andrew Murray die volgende bykans 45 jaar as leraar van Graaff-Reinet, voortbou.

BRONNE

1. Literatuur

- Beyers, C.: **Die Kaapse Patriotte gedurende die laaste kwart van die agtiende eeu en die voortlewing van hul denkbeelde.** Pretoria, 1967.
- Bergh, J.S. and J.C. Visagie: **The Eastern Cape Frontier Zone 1660-1980: A Cartographic Guide for Historical Research.** Durban, 1985.
- Booyens, B.: **Kerk en Staat 1795-1843 (Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis, 1965, II).** Kaapstad, 1965.
- Calitz, P.H.M.: **Die Stigting en vroeë Geskiedenis van die Distrik Uitenhage (1804-1814) (Ongepubliseerde MA-verhandeling, U.S., 1959).**
- Claasen, J.P.: **Die Sieketroosters in Suid-Afrika 1652-1866.** Pretoria, 1977.
- Cory, G.E.: **The Rise of South Africa I.** London, 1910.
- De Jongh, P.S.: **Sendingwerk in die Landdrostdistrikte Stellenbosch en Tulbagh (sedert 1822 Worcester) 1799-1830. (Ongepubliseerde MA-verhandeling, U.S., 1968).**
- De Jongh, P.S.: **Die lewe van Erasmus Smit.** Kaapstad, 1977.
- De Villiers, J.: **Hottentot-Regimente aan die Kaap 1781-1806. (Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis, 1970, II).** Pretoria, 1977.
- De Villiers, J.I.: **Adriaan van Jaarsveld: Veldkommandant en leier van Rebelle (1770-1800). (Ongepubliseerde MA-verhandeling, U.K., 1942).**
- De Kock, W.J. (hoofred.): **Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek I.** Kaapstad, 1968.
- De Kock, W.J. en D.W. Kruger (hoofreds.): **Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek II.** Kaapstad, 1972.
- Dreyer, A.: **Boustowwe vir die Geskiedenis van die Nederduitse Gereformeerde Kerke in Suid-Afrika III.** Kaapstad, 1936.
- Du Toit, P.S.: **Onderwys aan die Kaap onder die Betaafse Republiek 1803-1806.** Pretoria, 1944.

- Engelbrecht, S.P.: **Die Kaapse predikante van die Sewentiende en Agtiende eeu**. Kaapstad, 1952.
- Fourie, O.J.: Die bediening van ds J.H. von Manger te Graaff-Reinet 1792-1796: 'n Kerkhistoriese evaluering. (Skripsie ter verkryging van lisensiaat in die Teologie, U.S., 1977).
- Gerdener, G.B.A.: **Bouers van Weleer**. Kaapstad, 1951.
- Giliomee, H.B.: Die Administrasietydperk van Lord Caledon 1807-1811. (**Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis**, 1966, II). Pretoria, 1966.
- Giliomee, H.B.: **Die Eerste Britse Besetting**. Kaapstad, 1975.
- Hanekom, T.N.: **Die Liberale rigting in Suid-Afrika**. Stellenbosch, 1951.
- Hanekom, T.N.: **Helperus Ritzima van Lier**. Kaapstad, 1959.
- Heyns, H.A.: Die kerklike werksaamhede van Abraham Faure. (**Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis**, 1950, I). Kaapstad, 1950.
- Hopkins, H.C.: **Die Ned. Geref. Kerk Cradock 1818-1968**. Observatory, 1968.
- Kitshoff, M.C.: **Gottlieb Wilhelm Antony van der Lingen**. Groningen, 1972.
- Malherbe, E.G.: **Education in South Africa 1652-1922**. Cape Town, 1925.
- Muller, C.F.J. (red.): **Vyfhonderd Jaar Suid-Afrikaanse Geskiedenis**. Kaapstad, 1969.
- Moorrees, A.: **Die Nederduitse Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika 1652-1873**. Kaapstad, 1937.
- Oberholster, J.J.: **Die Historiese Monumente van Suid-Afrika**. Kaapstad, 1972.
- Rossouw, H.J.: Adriaan van Jaarsveld (Ongepubliseerde MA-skripsie Unisa, 1935).
- Smit, A.P.: **Ligbaken aan die Swartkops**. Port Elizabeth, 1967.
- Spilhaus, M.W.: **South Africa in the Making**. Cape Town, 1966.
- Smith, K.W.: From Frontier to Midlands. A History of the Graaff Reinet District 1786-1910. (Unpublished D.Phil-dessertation, Rhodes Univ., 1974).
- Smithers, A.J.: **The Kaffir Wars**. London, 1973.

Theal, G.M.: **History of South Africa from 1795 to 1872 III-V**. London, 1915-1922 (Facsimile Reprint by C. Struik, Cape Town, 1964).

Van der Merwe, P.J.: **Die Noordwaartse beweging van die boere voor die Groot Trek**. Den Haag, 1937.

Van der Merwe, P.J.: **Die Trekboer in die Geskiedenis van die Kaapkolonie**. Kaapstad, 1938.

Van der Walt, A.J.H., J.A. Wiid en A.L. Geyer (reds.) verwerk en bygewerk deur D.W. Kruger: **Geskiedenis van Suid-Afrika**. Tweede uitgawe. Kaapstad, 1966.

Whitehouse, J.O.: **London Missionary Society: A Register of Missionaries, Deputations etc. from 1796-1896**. Third Edition. London, 1896.

Walton, J.: **Homesteads and Villages of South Africa**. Pretoria, 1952.

2. Letterkundige bronne

Broadbent, S.: **A Narrative of the first Introduction of Christianity amongst the Barolong tribe of Bechuanas, South Africa**. London, 1865.

Barrow, J.: **An Account of Travels into the Interior of Southern Africa, in the years 1797 and 1798**, two volumes, London, 1801.

Burchell, W.J.: **Travels in the interior of Southern Africa** (reprint from original edition of 1822-4 with some additional material and with an introduction by J. Schapera) II. London, 1953.

Campbell, J.: **Travels in South Africa undertaken at the request of the Missionary Society**. London, 1815.

Campbell, J.: **Travels in South Africa undertaken at the request of the Missionary Society being a narrative of a second journey**, two volumes. London, 1822.

Lichtenstein, Henry: **Travels in Southern Africa in the years 1803, 1804, 1805 and 1806**, two volumes. Cape Town, 1928, 1930. (The Van Riebeeck Society, vol. 10 and 11).

Paravicini de Capelli, W.B.E.: **Reize in de Binnen-landen van Zuid-Africa** (red. W.J. de Kock). Kaapstad, 1965. (Van Riebeeck-Vereniging, No. 46).

Philip, J.: **Researches in South Africa II**. London, 1828.

Shaw, W.: **The Story of my mission in South-Eastern Africa**. London, 1860.

Van Reenen, D.G.: **Joernaal, 1803** (red. W. Blommaert). Kaapstad, 1937. (Van Riebeeck-Vereniging, No. 18).

Van Bouchenroeder, B.F.: **Reize in de Binnenlanden van Zuid-Afrika gedaan in den jare 1803**. Amsterdam, 1806.

Vos, M.C.: **Merkwaardige verhaal aangaande het Leven en de lotgevallen van Michiel Christiaan Vos**. Nieuwe uitgawe. Kaapstad, 1911.

Warren, C.: **On the Veldt in the seventies**. London, 1902.

3. Periodieke publikasies

De Gereformeerde Kerkbode, 1849-1879.

De Heuningbyl, I, IV.

Evangelical Magazine, 1799-1825.

Het Nederduits Zuid-Afrikaansche Tijdschrift III. (Kopie in Kweekskool Biblioteek, U.S.)

Transactions of the Missionary Society I, II. Second Edition. London, 1804, 1806.

4. Tydskrifartikels

Corner, W.F.: Journal, Griekwastad 31-1-1816 (red. F.A. Steytler) (**Hertzog Annale** III, Desember 1956).

Dreyer, A.: Twee predikante Ballot: Vader en Seun, Die Vader (**Die Huisgenoot**, 15/2/1924).

Giliomee, H.B.: Die Kaapse Samelewing teen die einde van die Kompanjiesbewind (**Historia**, Maart 1973).

Hope, J.: 'n Paar aantekeninge oor die familie van Adam Tas (**Africana aantekeninge en nuus**, Junie 1947).

Immelman, R.F.M.: Dr Abraham Faure, Book prouder and library pioneer (**Suid-Afrikaanse Biblioteek**, Julie 1961).

Minutes of the first conference held by the African Missionaries at Graaff Reinet in August 1814
(**Hertzog Annale III**, Desember 1956).

Smit, E. Dagverhaal (1815) (red. F.A. Steytler) (**Hertzog Annale III**, Desember 1956).

5. Argivale bronne

5.1 Gepubliseer

Godee Molsbergen, G.E. (red.): **Reizen in Zuid-Afrika II**. Den Haag, 1916. (Linschoten vereniging, No. 12).

Kaapse Plakkaatboek IV, VI. Kaapstad, 1951.

Spoelstra, C.: **Bouwstoffen voor de Geschiedenis der Nederduitsche Gereformeerde Kerken in Zuid-Afrika I, II**. Amsterdam, 1906.

Theal, G.M.: **Belangrijke Historische Dokumenten over Zuid-Afrika II, III**. Kaapstad, 1896; London, 1911.

Theal, G.M.: **Records of the Cape Colony. I - VII**. London, 1897-1904.

5.2 Ongepubliseer

5.2.1 Staatsargiefbewaarplek, Kaapstad

5.2.1.1 Raad van Politiek, (C)

C.70,78-101 Resolutien, 1778-1795.

C.188-222 Bijlagen tot de Resolutien, 1787-1795.

C.280, 283-289 Requesten en Nominatien, 1783, 1787-1795.

C.311, 318-325 Memorien en Rapporten, 1786-1795.

C.470-479 Inkomende Brieven, 1786-1795.

5.2.1.2 First British Occupation, (B.O.)

B.O.68 Disturbances in the Interior of Colony, Oct. 1795-Oct. 1799.

B.O.70-74 Letters from Graaff-Reinet, July 1796 - Oct 1798.

B.O.76-79 Letters from Churches, Nov. 1795 - Aug. 1801.

B.O.81 Letters from Various Individuals, Sept. 1795 - Dec 1795.

B.O.97 Miscellaneous Documents, Church matters, missionaries and missionary stations, Oct 1795 - June 1802.

B.O.102, 103, 105-108 Miscellaneous Documents, Sept. 1795 - July, 1801.

B.O.116, 121, 122 Memorials, Jan-May 1800, Jan 1801 - Dec. 1801.

B.O.146 Letter Book, Graig to Dundar, Jun. 1795 - Aug. 1796.

B.O.147, 149-152, 154-159 Letter Book, Letters Despatched within the Colony, Feb. 1796 - Aug. 1802.

5.2.1.3 Bataafse Republiek (B.R.)

B.R.4, 13-17, 43, 61, 73, 96, 98 Resolusies, 1803-1805.

B.R.351, 368, 392, 397 Bylaes, 1805.

B.R.424, 426, 432-439, 441, 442, 445-447, 449, 451, 456 Notule van Verrigtinge van Kommissaris-generaal J.A. de Mist, 1802-1804.

B.R.480, 481 Uitgaande Stukke, Kommissaris-generaal J.A. de Mist, 1802-1804.

B.R.485, 488-491 Uitgaande Stukke, Goewerneur en Politieke Raad, 1802-1806.

B.R.498, 499 Instruksies, 1803-1805.

B.R.505 Proklamasies, Publikasies en Advertensies, 1804-1806.

B.R.510, 511 Finansiële Stukke, Uitgaweregister, 1804-1805.

B.R.536, 537 Register van aankoms en vertrek van skepe, Tafelbaai en Simonstad, 1803-1806.

5.2.1.4 Colonial Office (C.O.)

C.O.1, 5, 10, 14, 21, 28, 32, 102, 142, 163, 184 Letters Received from Churches ... 1806-1823.

C.O.37, 45, 67, 90 Letters Received from Consistories ..., 1806-1819.

C.O.65, 73, 79, 203 Letters Received from Bible and School Commission ..., 1814-1824.

C.O.45, 55 Letters Received from Orphan Chamber ..., 1813, 1814.

C.O.22, 33, 145 Letters Received from Private Individuals ..., 1809, 1811, 1821.

C.O.2567, 2571, 2575, 2580, 2586. 2591, 2598, 2603, 2606, 2612, 2618, 2625, 2633, 2641, 2649, 2658, 2667 Letters Received from Drostdy Graaff Reinet, 1806-1825.

C.O.3858, 3859, 3874, 3897, 3898, 3900, 3904, 3907, 3909, 3910, 3912, 3913, 3924, 3927, 3928, 3929 Memorials Received, 1806-1825.

C.O.4822, 4827-4829, 4831-4842, 4845-4847 Letters Despatched, General, 1806-1822.

C.O.5474 Miscellaneous Letter Book, Dutch Letter Book, 1806-1807.

C.O.5802, 5810-5812, 5814, 5816, 5817, 5823 Government Proclamations, Notices, Ordinances, Circulars and Statistical Register, 1806-1822.

5.2.1.5 Government House (G.H.)

G.H.34/3 Letters Despatched Miscellaneous Letter Book, 1807-1833.

5.2.1.6 Raad van Justisie (C.J.)

C.J.655 Papers regarding inquiry concerning Rev. J.A. Schutz of Swellendam, 1813.

5.2.1.7 Lombard Bank (L.B.)

L.B.10 Inkomende Briewe, 1808-1817.

L.B.24 Brieweboek Regering, 1808-1824.

5.2.1.8 Argief van die Landdros en Heemrade, Graaff-Reinet (1/G.R.)

1/G.R.1/1-1/4 Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 1786-1827.

1/G.R.1/7 Annexures to Minutes of Meetings of Landdrost and Heemraden, 1804-1825.

1/G.R.6/1 Inquests, 1812-1825.

1/G.R.7/1-7/6 Journals, 1811-1820.

1/G.R.8/1 Letters from Governor and Council of Policy, 1785-1803.

1/G.R.8/1a Government Letters Received, 1796-1805.

1/G.R.8/2 Colonial Office, 1811-1853.

1/G.R.8/3 Letters from Governor and Council of Policy, 1804-1806.

1/G.R.8/4-8/15 Letters from Colonial Office, 1806-1825.

1/G.R.9/3 Letters from Resident Commissioner H.C.D. Maynier, 1800-1801.

1/G.R.9/68 Military Papers, Letters and other Documents Received, 1787-1850.

1/G.R.9/72 Military Papers, Letters and Documents from Police and Prison Departements 1804,-
1907.

1/G.R.10/1-10/3 Miscellaneous Letters Received, 1804-1823.

1/G.R.10/40 Miscellaneous Letters Received, Private Institutions ..., 1789-1904.

1/G.R.11/2-11/7 Letters from Landdrost and Heemraden ..., Beaufort, 1818-1822.

1/G.R.12/1, 12/3-12/6, 12/9 Letters and Reports from Field Cornets, Veldwagmeesters, Veld
Kommandants and Private Individuals, 1781-1823.

1/G.R.13/1-13/4 Letters Received from Private Individuals, 1781-1841.

1/G.R.14/1-14/2 Miscellaneous Documents, Extracts from Resolutions of Council of Policy, 1786-
1805.

1/G.R.14/4, 14/5 Miscellaneous Documents, Publications, Notice, Instructions and Warnings, 1786-
1855.

1/G.R.14/15 Miscellaneous Documents, Land Records, 1774-1847.

1/G.R.14/27 Miscellaneous Documents, Land Records, Crown Lands ..., 1792-1867.

1/G.R.14/40-14/48, 14/51 Miscellaneous Documents, Financial Matters, Accounts, Receipts and
Authorities, 1802-1822.

1/G.R.14/63, 14/64, 14/72 Miscellaneous Documents, Financial Matters ..., 1787-1827.

1/G.R.14/94 Miscellaneous Documents, Municipal Matters, 1798-1884.

1/G.R.14/96 Miscellaneous Documents, Attestatien, 1799-1807.

1/G.R.14/105 Miscellaneous Documents, General Opgaaf Returns, 1788-1825.

1/G.R.14/118 Miscellaneous Documents, Certificates to leave and remain in the district ..., 1787-1840.

1/G.R.14/120 Miscellaneous Documents, Churches ..., 1798-1880.

1/G.R.13/131-13/135, 13/137 Miscellaneous Documents, Vendu Rolls, 1806-1822.

1/G.R.15/1-15/5, 15/8, 15/10, 15/13-15/15, 15/18, 15/21, 15/23, 15/24 Notarial Deeds ..., 1786-1820.

1/G.R.16/1-16/12 Letters Despatched by Landdrost and Secretary, 1786-1823.

1/G.R.16/19, 16/20 Letters Despatched by Secretary, 1813-1824.

1/G.R.17/122 Letters Received by School Commission and Examination Commission, 1812-1870.

5.2.1.9 Argief van die Landdros en Heemrade, Uitenhage (1/UTT)

(1/UIT) 15/1 Letters Despatched by Landdrost 1806-1813.

5.2.1.10 Verbatim copies (V.C.)

V.C.68 Brieven en Bylagen van de Commisaris A.G. Sluysken, III, 1796.

5.2.1.11 Mikrofilms (Z)

Nederlandse Sendinggenootskap

ZD./N.2, N.3 Netherlands Missionary Society, 1800-1822.

Londense Sendinggenootskap

ZL.1/3/1/-1/3/7 Letters Received, South Africa, 1797-1821

ZL.1/7/1 Journals, 1798-1816.

5.2.2 Argiefbewaarplek van die Sinode van die N.G. Kerk (NGKA), Kaapstad

5.2.2.1 Gemeente van Kaapstad (G.1)

G.1 1/7-1/11 Notule van die Kerkraad, 1791-1827.

G.1 5/3 Inkomende Briewe, Brieven van het Goewernment, 1790-1830.

G.1 5/5 Inkomende Briewe, Binnelandse Hervormde Kerke, 1800-1830.

G.1 5/7 Inkomende Briewe, Gemengd uit Buiteland, 1709-1804.

G.1 5/8 Inkomende Briewe, Private persone ..., 1818-1830.

G.1 6/2 Uitgaande Briewe, na die Buiteland, 1758-1795.

G.1 13/7 Huweliksregister, 1804-1872.

G.1 25/5 Ekstrakte uit Resolusies van Goewerneur en Politieke Raad.

5.2.2.2 Gemeente van Stellenbosch (G.2)

G.2 1/3 Notule van die Kerkraad, 1755-1804.

5.2.2.3 Gemeente van Paarl (G.3)

G.3 1/4 Notule van die Kerkraad, 1806-1837.

5.2.2.4 Gemeente van Tulbagh (G.4)

G.4 1/3 Notule van die Kerkraad, 1771-1806.

5.2.2.5 Gemeente van Graaff-Reinet (G.6)

G.6 1/1 Notule van die Kerkraad, 1798-1826.

G.6 2/1 Inkomende Briewe - e.a. Stukke, 1813-1906.

G.6 9/1 Finansiële Stukke, Joernaal, 1810-1831.

G.6 5/1 Lidmaatboek, 1792-1831.

G.6 10/1 Kasboek, 1797-1866.

G.6 10/2 Kasboek, 1804-1808.

G.6 21/1 Graaff-Reinet Sendinggenootskap. Notule van die Direksie, 1819-1828.

5.2.2.6   Gemeente van Swellendam (G.7)

G.7 3/1 Inkomende Briewe, 1798-1845.

5.2.2.7   Gemeente van George (G.9)

G.9 1/1 Notule van die Kerkraad, 1813-1827.

G.9 9/1 Kasboek, 1813-1836.

5.2.2.8   Gemeente van Beaufort (G.12)

G.12 1/1 Notule van die Kerkraad, 1820-1864.

G.12 3/1 Inkomende Briewe, 1818-1843.

G.12 12/1 Kasboek, 1819-1839.

5.2.2.9   Verenigings (V)

Suid-Afrikaanse Sendinggenootskap (V.1)

V.1 1/1-1/3 Notule van die Direksievergadering, 1799-1810.

V.1 2/1 Inkomende Briewe, 1799-1906.

V.1 2/2-2/3 Inkomende Briewe van Predikante en Sendelinge, 1799-1867.

V.1 2/4 Inkomende Briewe van Sendinggenootskappe, 1799-1916.

V.1 2/5 Inkomende Briewe van Goewermentskantore en Kaapse Munisipaliteite, 1800-1906.

V.1 3/1, 3/2 Uitgaande Briewe aan Sendinggenootskappe in die Buiteland, 1799-1821.

V.1 4/1 Verslae en Rapporte met Konsepte en Bylae, 1802-1956.